

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**Osmanlı İstanbulu'nda Pamuklu Basmacılık
ve Çevresindeki İlişki Ağları (1789-1876)**

Doktora Tezi

Canan Torlak Emir

Ocak 2024

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**Osmanlı İstanbulu'nda Pamuklu Basmacılık
ve Çevresindeki İlişki Ağları (1789-1876)**

Doktora Tezi

Canan Torlak Emir

Danışman

Doç. Dr. Elif Bayraktar Tellan

Ocak 2024

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Canan Torlak Emir tarafından hazırlanan “Osmanlı İstanbulu’nda Pamuklu Basmacılık ve Çevresindeki İlişki Ağları (1789-1876)” başlıklı bu Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı’nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Elif Bayraktar Tellan
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Selim Karahasanoğlu
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Nalan Turna
Yıldız Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Kenan Yıldız
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Özgür Oral
İstanbul Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 15/01/2024

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin Chicago yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun dipnotlarda kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Doç. Dr. Elif Bayraktar Tellan

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Canan Torlak Emir

ÖZET

Osmanlı İstanbulu'nda Pamuklu Basmacılık ve Çevresindeki İlişki Ağları (1789-1876)

Torlak Emir, Canan

Doktora Tezi, %30 İngilizce Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Elif Bayraktar Tellan

Ocak, 2024

Osmanlı sanayileşme anlatısının on dokuzuncu yüzyılda fabrikaların kuruluşuyla başlatıldığı, Batı Avrupa'nın sanayileşmesiyle karşılaştırıldığında ise yetersiz ve "geri kalmış" olduğu görüşü etkisini artık kaybetmiş, yerini bu konudaki eksikleri tamamlama çabasına bırakmıştır. Bu çalışma tarih yazımında süregelen yaygın anlatıdaki eksiklikleri tespit ederek imparatorluğun erken modern döneminde faal olan pamuklu basma sektörü ve basmacı esnafının izini sürmüştür. Çalışmanın amacı, Osmanlı İstanbulu'nda büyük ölçüde bilinmeyen bir alan olan pamuklu basma manifaktürlerini inceleyerek on sekizinci yüzyılın imalat ve üretim organizasyonuna yönelik yeni bir bakış açısı kazandırmaktır. Bu amaçla, on sekizinci yüzyıla ait nüfus ve esnaf sayım defterlerinden sağlanan verilerle Yenikapı Langa, Fazlı Paşa Sarayı ve Üsküdar Ayazma basma manifaktürlerinin varlığı görünür kılınmıştır. 18. yüzyılda kurulan bu manifaktürlere daha yakından bakıldığında küresel boyutta bir etkiye sahip olan Sanayi Devrimi'nden önce imparatorluğun lonca teşkilatında diğer ekonomik ve sosyal kurumlarında da bir dönüşüm sürecinin etkili olduğu görülmüştür. Bu gelişmeler ışığında Osmanlı sanayileşme paradigmasının yeniden değerlendirilmesinin önemi vurgulanmıştır.

Bu çalışma, erken modern dönem Osmanlı dünyasında basma manifaktürlerini, basmacı esnafı ve üretim pratiklerini, kadınların bu alandaki iktisadi faaliyetleri ile Osmanlı basmalarını Avrupa şehirlerinde popüler kılarak, bu bağlantıyı doğudan batıya ticari faaliyetlerle transfer eden Ermeni basmacıların mali profillerine dair önemli veriler sunmayı hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler: Basma manifaktürü, Osmanlı Ekonomisi, Sanayi Devrimi, Pamuklu basma, Ermeni basmacılar, on sekizinci yüzyıl

ABSTRACT

Calico Printing in the Ottoman Istanbul and Networks Around It (1789-1876)

Torlak Emir, Canan

Ph.D. Dissertation, 30% English Department of History

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Elif Bayraktar Tellan

January, 2024

The narrative dominant narrative that the Ottoman industrialization started in the 19th century with the establishment of factories, and that it was insufficient and “underdeveloped” compared with the industrialization of Western Europe has lost its power and been replaced by the efforts to provide for a more complete picture of whether the topic has missing pieces. This study traces the calico printing industry and textile craftsmen in the early modern period of the Empire and determining the deficiencies in historiography. The aim of the study is to put a new complexion on manufacturing and production of the 18th century by analyzing the manufactures of calico printing of the early modern period which has been a substantially unknown area in Ottoman Istanbul. In this respect, the printing manufactures at Yenikapı, Fazlı Pasha Palace and Üsküdar Ayazma are brought into focus through an analysis of the data obtained from census data records of craftsmen. Focusing on the manufactures established in the 18th century more closely makes it clear that before the Industrial Revolution, which had a global effect, the guild organizations of the empire as well as its other economic and social institutions went through a process of transformation. In the light of these developments, this study emphasizes that the paradigm of Ottoman industrialization is in need of reevaluation.

This study aims to present the significant data on the printing manufactures in the Ottoman world of the early modern period, the printing craftsmen and their production techniques, the financial activities of women in this industry and the financial profiles of the Armenian printers who made the Ottoman calicoes popular in European cities and carried out the transfer of the products through commercial activities from the east to the west.

Keywords: Calico Printing manufacture, Ottoman economy, Industrial Revolution, Calico Printing, Armenian Printers, Eighteenth Century

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışmasında şu an yanımda olamasa da desteğini her zaman hissettiğim, çalışmalarımda büyük payı olan merhum hocam Mehmet Genç’e teşekkür etmeyi bir borç bildiğimi söylemek isterim. “Canım ben gidiyorum, bitiremedik” ile başlayan vedalaşmamızda, kaderin birlikte tamamlamamıza izin vermediğini vurgulayarak emeğini zayi etmeyeceğime dair söz alan kıymetli hocamla son diyalogumuz bu olmuştu. Bir Mart ayı 2021 yılında, hastane odasında geçen bu veda, tez çalışması için fazla hüznü bir senaryoydu aslında. Genç hoca sanırım bir insanın hayatında karşılaşılabileceği nadir insanlardan biriydi. Naifliği, yardımsever ve anlayışıyla kendisine hayran bırakan hocamla 2012-2021 yılları arasında yoğun bir mesaiyle çalışma şansı bulmuştum. Genç hocanın değerli fikirlerinden yararlanarak hazırladığım yüksek lisans çalışmamda kendisinden edindiğim Osmanlı arşivinde araştırma metotları ve literatür çalışmasına dair bilgiler hayati önem taşımaktadır. Sadece bu katkılarından ötürü dahi kendisine her fırsatta şükranlarımı sunmalıyım. Genç hocayla zamansız ve mekânsız çalışmanın ne demek olduğunu şimdi çok daha net kavradığımı belirtmeliyim. Bir gece vakti çalışmanızla ilgili bir şey öğrendiyseniz veya okuduysanız sizi telefonun ucunda heyecan ve merakını karşısındakine tüm kalbiyle hissettirerek bekleyen biridir, Mehmet Genç Hoca. O zamanlar anlamasanız da bugün o sahibi olduğunuz anılar, kıymetini ve kendini hüznle beraber hissettiriyor. Şehir Üniversitesi’ndeki tanışma dersinde Ermenice öğrendiğimi duyduğunda “birlikte çalışabilir miyiz?” sorusuyla beni şaşırtan hocama verdiğim söze binaen Ermenice bir kaynağı araştırıp çalışmama dahil ederek bunu tamamlamanın sevincini yaşamaktayım. Kazandırdığı akademik ve insani farkındalıklar için rahmetli hocama şükranlarımı sunuyorum.

Bir tez öğrencisinin en tarifsiz acısı danışmanının ani gidişiyle olurmuş, deneyimleyerek anladığımı belirtmeliyim. Bu durumda bile, araştırmalarımı tamamlayacağıma dair beni inandıran, bu yönde desteği ve yardımını samimiyetle esirgemeyen, eksik bütün yönleri bana ait olmak şartıyla büyük bir sabırla çalışmamı okuyup bugün bu araştırmayı ortaya çıkaran danışmanım Doç. Dr. Elif Bayraktar Tellan’a teşekkür ediyorum. Akademik açıdan desteğini danışmanım olduğu günden itibaren göstererek bu konuda makale hazırlamam ve uluslararası iki sempozyumda

da bildiri sunmam noktasında beni teşvik etmiştir, kendisine bir kez daha minnettar olduğumu söylemeliyim.

Tez jürimde olmayı kabul eden Prof. Dr. Selim Karahasanoğlu'na bir tez izleme toplantısında bahsettiğim Harutyun Mırmıryan'ın Ermenice yazdığı, pamuklu basma sektöründe literatüre büyük katkı sağlayacak eserine tez çalışmamda muhakkak yer vermem konusunda ısrar ettiği için müteşekkirim. Onun ısrarı ve yönlendirmesi olmasaydı İstanbul'daki pamuklu basma sektörüne dair önemli bilgilerin eksikliği bugün hala hissediliyor olacaktı. Prof. Dr. Nalan Turna'ya, bir görüşmemizde esnaf konusunda değerli yorumlarda bulunduğu, bu çalışmada basmacı esnafına ait kefalet defterini nasıl bir yöntemle incelemem gerektiğini açıkladığı için teşekkür ederim. Kendisi bu tez çalışmasında heyecanımı paylaşmış, değerli yönlendirme ve katkılarıyla desteğini hissettirmiştir. Doç. Dr. Kenan Yıldız, çalışmamla alakalı sicil kayıtlarından haberdar ederek değerli görüşlerini paylaşmıştır. Prof. Dr. İsmail Erünsal Hoca ile görüşmemize vesile olduğu için de teşekkürlerimi sunuyorum. Doç. Dr. Özgür Oral'a jürimde bulunarak değerli katkılarını paylaştığı için teşekkür ediyorum.

Bu tez çalışmasını sürdürürken destekleri ve paylaşımlarıyla büyük kapılar açan Prof. Dr. İsmail Erünsal, Prof. Dr. Suraiya Faroqhi ve Prof. Dr. İsmail Hakkı Kadı'ya minnettar olduğumu belirtmeliyim. Osmanlı sanayileşme sürecinde kadınların rolünü ve iktisadi faaliyetlerini Kısmet-i Askeriye sicillerinden çıkırcı kadınlar üzerine yaptığı çalışmalarını paylaşarak katkı sağlayan, bu tezde önemli bir noktayı aydınlatan Prof. Dr. Erünsal'a şükranlarımı sunarım. Prof. Dr. Faroqhi, K. Fukasawa'nın Japonca hazırladığı haritalarda pamuklu basma imalatının yapıldığı şehirleri, *cafercani* kumaşın üretim merkezleri ve Ermenilerin ticaret rotalarını göstermiştir. Haritalardan beni haberdar ederek, bu haritaları tezimde kullanmanın faydalı olacağını vurgulayan Suraiya Hocama müteşekkirim. On sekizinci yüzyıl basma manifaktürleri ve Ermeni basmacıları incelediğim makalemi okuyarak Amsterdam'daki Ermenilerin faaliyetlerinden ve Amsterdam arşivlerinden haberdar ettiği için Prof. Dr. İsmail H. Kadı Hocama teşekkürlerimi sunarım.

Yüksek lisans çalışmalarımın itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni esnaf grupları ve tüccarların faaliyetleri konusunda yaptığım araştırmalar, Batı

Ermenice'ye olan merakımı arttırarak Dr. Öğr. Gör. Mehmet Fatih Uslu hocanın yönlendirmesi kendimi Venedik'te Padus-Arexes Batı Ermenice yaz okulunda bulmamı sağladı. Dil, kültür ve tarih dersleriyle kapsamlı bir eğitimde benim için çok önemli bir yeri olan Prof. Dr. Boğos Levon Zekiyan ile tanıştım. Yaz okulu için Calouste Gulbenkian Vakfı'ndan sağladığı burs imkanıyla gösterdiği yardımseverlik, çalışmalarına duyduğu merak ve destekleri için şükranlarımı sunuyorum. 2014 yılında Türkiye Katolik Ermenilerin Ruhani Lideri olarak Başpiskoposluk mertebesine yükselmiş olsa da akademik çalışmalara karşı merakını kaybetmeden sürdürmektedir. Sağladığı maddi ve manevi destekler için kendisine, Surp Lusavoriç Vakfı'na, kıymetli sekreteri Narod Minasyan'a ve İzmirli Ermeni basmacı ailelerden beni haberdar ederek çalışmama katkı sağlayan Der Agob Minasyan'a teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışmada hayati öneme sahip alanlarda bana destek olan hoca ve arkadaşlarımı belirtmeliyim. Türk kırmızısının kökenine dair yazılmış İtalyanca bir makalenin çevirisinde yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğretim Üyesi Fatih Gürcan hocaya teşekkür ediyorum. Z. Çiğdem Çelik'in yardımı olmasa sanırım bu makaleyi kullanamazdım, kendisine teşekkür ediyorum. Prof. Dr. Faroqhi'nin paylaştığı Japonca haritalar ve Fukasawa'nın Fransızca eserinin çevirisinde büyük bir özveriyle yardımcı olan, kendisiyle Mehmet Genç hocanın derslerinde tanıştığım şu an Tokyo Üniversitesi'nde doktora eğitimine devam eden sevgili Hitomi Ito'ya derin teşekkürlerimi sunarım. Kendi akademik çalışmalarını yavaşlatarak bana yardımcı olduğunu biliyorum. Bu çalışmada değerli arkadaşım Aved Kelleci'ye (Avedis Aydınyan) Harutyun Mırmıryan'ın Ermenice eserini çevirmemde yardım ettiği, ayrıca Ermenice tarih metinlerini okumam için beni teşvik ederek vaktini ayırdığını söylemeliyim. Kendi akademik çalışmalarını erteleme pahasına da olsa verdiği destek ile gösterdiği özveri için kendisine müteşekkirim. Şehir Üniversitesi'nde tanıştığım Büşranur Bekman'a benim için hayal olan erken modern basma manifaktürlerini haritalandırma sürecinde sağladığı destek ve yardımı için müteşekkirim. Yine onun vesilesiyle pek çok elektronik kaynağa kolaylıkla erişebildiğimi söylemeliyim. Arkadaşım Ahmet Sözer'e içinden çıkamadığım karmaşık belgelerde sağladığı destek ve dostluğu için teşekkür ederim.

Lisans eğitimimde akademik bir perspektifle analitik düşünme metodunun benimsenmesinde yoğun emek harcayarak, anasır bir dil bilmenin önemini vurgulayan Bilgi Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki hocalarıma, lisansüstü eğitimimde aynı etkiyi devam ettirerek merhum hocam Mehmet Genç ile tanışma ve çalışma fırsatı sunan Şehir Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarıma ve nihai olarak doktora eğitimimde derslerini aldığım ve fikirlerinden faydalandığım Medeniyet Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarıma sağladıkları katkılar için şükranlarımı sunarım. Bu tez çalışmasının bir müddet danışmanlığını yürüten Prof. Dr. Fehmi Yılmaz'a da bu vesileyle teşekkür ederim.

Akademik faaliyetlerimi maddi açıdan kolaylaştırarak bu çalışma nezdinde 2211 Doğrudan Yurtiçi Doktora Bursu kapsamında bana destek olan TÜBİTAK'ın, lisans yıllarından doktora eğitimimin sonuna kadar bursiyeri olduğumu belirterek, sağladıkları destek için teşekkür ediyorum. Ayrıca Türk Kültürüne Hizmet Vakfı ve Av. Şerafettin Yılmaz'ın akademik çalışmalara gösterdiği ilgi ve özveriye belirterek sağladıkları maddi ve manevi destek için müteşekkirim. Merhum hocam Mehmet Genç vasıtasıyla tanışma fırsatı bulduğum, uzun yıllardır desteğini esirgemeyen, hocanın vefatının ardından bunu yakinen devam ettiren kıymetli büyüğüm İhsan Ayal hocama şükranlarımı sunarım. Bu çalışmayı tamamlamamda gösterdiği desteği kelimelerle anlatmak kifayetsiz kalacaktır.

Bir tez çalışmasında yalnız olmadığınızı hissettiren, ortak noktalarda buluşabildiğiniz insanlar vardır. Doktora tezinin meşakkatli sürecinde çeşitli sahalarda destek sağlayan bu kişiler bazen bir dost, akraba veya arkadaş olarak ihtiyaç duyduğunuz an da destek olurlar. Bu süreç zihnen rahat olmanızı sağlarken aynı anda her şeyin yolunda olduğu hissini de uyandırmaktadır. Yazım sürecinde tüm yoğunluğuna rağmen severek paylaştığı, etkileyici müziklerle desteğinden memnun olduğum değerli arkadaşım Hasan'a teşekkür ediyorum. Son günlerin büyük kurtarıcısı, düşünceleri güçlendirerek zihin açan müzikleri olmuştur. Dr. Öğretim Üyesi sevgili dostum Ceren Pilevneli Çubuk İzmir'e gitmesine rağmen, en yoğun olduğu zamanlar da dahil olmak üzere manevi desteğini hissettirerek uzun süren telefon görüşmeleriyle sağladığı motivasyonu için teşekkür ediyorum. Sevgili Aslı Öztürk sağladığı desteklerle yalnız olmadığımı hissettirmiş, ümitsizliğe düşmeme fırsat vermemiştir. Yine yanlışlar bana ait olmak şartıyla tezimin okumasını büyük

bir sabırla üstlenmiştir. Kendisine sağladığı huzurlu bir atmosfer için müteşekkirim. Uzun zamandır tanımama rağmen son yıllarda git gide samimiyeti ilerlettiğim kıymetli dostum Dr. Nuray Urkaç Güler’e güler yüzü, hoş sohbeti, lezzetli kahveleri ile akademik açıdan sağladığı yardım ve destekleri için tüm kalbimle teşekkür ediyorum. Kıymetli arkadaşım Sultan Adanır’a çok çeşitli alanlarda ansızın sağladığı kolaylıklar ve dostluğu için müteşekkirim. En zor zamanları sanki bir sinyalle hissediyormuş-çasına ortaya çıkan Ali ağabeyim ve eşine sağladıkları güzel anlar ve destekleri için muhabbetle teşekkür ederim. Yüksek lisans eğitimimden itibaren bana duydukları güveni hissettiren aile dostumuz Aziz Bakır ve eşi Emine Bakır’a, hayatta istediğini bilerek yol alan azimli kızları, arkadaşlarım, Esra, Zeynep, Büşra ve Kübra Bakır’a gönülden teşekkür ediyorum.

Kişi-zaman-mekân üçlemesinde tezi tamamlamamda sağladığı huzurlu çalışma ortamı için İSAM Kütüphanesine ve değerli çalışanlarına ne kadar teşekkür etsem azdır. Tezimde nihai düzenlemelere yardım eden Ender Bey’e sağladığı kolaylıklar için teşekkür ediyorum. Rahmetli hocamla başladığımız bu çalışmada iki yıl boyunca yardımlarını esirgemeyen Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv çalışanlarına müteşek-kirim. Yine Gümüşsuyu Atatürk Kitaplığı Nadir Eserler kataloğundan temin ettiğim H. Mırmıryan’ın eserinde sağladığı kolaylıklar için kütüphane yönetimine ve Zeki Arslan’a teşekkür ederim.

Doktora eğitimi her ne kadar bireysel bir süreç gibi gözükse de etrafınızda bu uzun ve zorlu geçen süreçten en az sizin kadar etkilenen halkalar olduğunu çalışmanızı bitirip bu teşekkür kısmını yazarken fark ediyorsunuz. Aile, bu halkalar arasında merkeze en yakın ve en fazla temasta bulunduğunuz birimi temsil ediyor. Bu konuda kendimi çok şanslı gördüğümü söylemeliyim. Bana ve çalışmalarıma olan güven ve inançlarını bir gün dahi kaybetmeyen annem Şermin Torlak’a, babam Orhan Torlak’a kız kardeşlerim Şeyma Yılmaztürk, Çiğdem Gündüz ve onların değerli eşlerine desteklerini her daim hissettirdikleri, oğlum Ali Timur’a sağladıkları eğlenceli ve mutlu anlar için minnettarım. Ailemin gösterdiği fedakarlığın bir karşılığını henüz bulamadığımı belirtmeliyim. Geçirdiğimiz zorlu pandemi sürecinde bana çalışma ortamı hazırlayarak sınırsız konfor sağlayan, eğitim hayatım boyunca desteklerini her daim hissettiğim amcam Abdullah Torlak ve eşi Zeynep Torlak’a teşekkürlerimi iletiyorum. Yine oğlum Ali’ye benim kimi zaman göstermeye vakit

bulamadığım ilgiyi sınırsızca sarf ederek, eğlenceli vakit geçirmesini sağlayan Genççağa dayı ve ailesine müteşekkirim.

Doktora sürecimin en hareketli zamanlarında doğan oğlum Ali Timur, desteğini aldığım insanlar arasında yaşça en küçükleri olmasına rağmen gösterdiği özverinin büyüklüğüyle beni her zaman duygulandırarak şaşırtmaya devam etmiştir. Yoğunluğumdan ötürü geçen yaz tatilini anneannesiyle geçirmesi bu çalışmayı tamamlamamda önemli bir etki oluşturmuştur. Bu satırları okuduğunda umarım beni yine aynı anlayışla karşılamayı sürdürür. Son olarak çalışmalarına dair inancını ve desteğini asla eksiltmeden yıllardır sürdüren, bu süreçte belki benim kadar yükü omuzlayan, yardım ve desteğini her zaman hissettiğim, değerli eşim Mesut Emir'e can-ı gönülden minnettar olduğumu belirtmeliyim. Çalışmamı tamamlarken onun sağladığı destek ve kendi doktora çalışmasını erteleyerek gösterdiği fedakarlığa karşı tüm kalbimle teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

TEZ JÜRİSİ ONAYI.....	iii
BEYANLAR	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR.....	vii
İÇİNDEKİLER	xiii
HARİTALAR	xvii
GRAFİKLER.....	xviii
TABLO.....	xix
KISALTMALAR.....	xx
GİRİŞ	1
Çalışmanın Kapsamı, Amacı ve Tarih yazımındaki Yeri	1
Pamuklu üretimine dair terim ve kavramlar.....	8
Kaynaklar	10
Tezin Bölümleri	14
 I. BÖLÜM.....	 17
OSMANLI BAŞKENTİ'NDE PAMUKLU BASMACILIK: BASMA	
MANİFAKTÜRLERİ VE ERMENİ BASMACILAR.....	17
1.1. Osmanlı Esnaf Teşkilatına Yeni Yaklaşımlar ve Esnafın Ekonomideki Fonksiyonlarının Değerlendirilmesi	17
1.2. Merkezden Çepere: İstanbul'da Pamuklu Basmacılar ve Diğerleri.....	26
1.2.1. 18. Yüzyıl İstanbulu'nda Pamuklu Basmacılar.....	26
1.2.2. 18. Yüzyılda İstanbul'da Basma Manifaktürleri.....	29
1.2.3. Manifaktürlerdeki Basma Üretimi ve Türk KırmızıSı.....	42
1.2.4. Basmacıların Pamuklu Basma Üretim Tekniğine Dair.....	48
1.2.5. Çıkrıkçı kadınlar	57

1.3. İstanbul ve Manchester örneğinde Ermeni Ticaret Evleri.....	62
1.3.1. İstanbul Ticaret Evlerinin Doğuşu	67
1.3.2. Ticaret Evlerinde Basmacılara Yönelik Eğitim Faaliyetleri	70
1.3.3. Ticaret Evlerinde Üretilen Kumaşlar	72
1.3.4. Ticaret Evlerinin Kuruluşunda Ermeni Basmacı Aileler	75
1.3.5. Ticaret Evlerinden Manifaturacılığa uzanan Pamuklu Basma İmalatı	76
1.3.6. Ticaret Evlerindeki Pamuklu Basma Organizasyonuna Kısa Bir Bakış	79
1.3.7. Başkentte Ticaret Evlerini Sona Erdiren Etkenler	82
1.3.8. Manchester Ticaret Evleri ve Ermeniler	84
I. Bölümün Sonucu.....	90

II. BÖLÜM..... 92

İMPARATORLUK ÖTESİ AĞLAR: DOĞU'DAN BATI'YA PAMUKLU

BASMACILIK..... 92

2.1. Erken Modern Dönem Dünya Tarihinde Pamuklu Basma Kumaşın Ortaya Çıkışı	92
2.2. “ <i>Industrious Revolution</i> ”: “Sanayi Devrimi’nden Önce Sanayileşme Olgusu”	95
2.3. Pamuklu Basma Kumaşın Avrupa’da Popüler Oluşu	98
2.3.1. <i>Calico Craze</i> : Pamuklu Basma Çılgınlığına Karşı Avrupa Şehirlerinde Alınan Önlemler.....	100
2.4. Dünyada ve Osmanlı toplumunda Pamuk İpliği Eğiren Kadınlar	104
2.4.1. Osmanlı Tekstil Sektörünün Görünmez Kahramanları: Hane içi Üretim ve Kadınlar	107
2.5. Hint Yarımadası’ndan İngiltere’ye İthal İkamesi Olarak Pamuklu Tekstili	114
2.5.1. Osmanlı Basmacıları ve Hint Pamuklu Basma Teknikleri	115
2.6. İmparatorluk Ötesi Ağlar: Ermeni Tüccarlar ve Ticari İlişkileri	120
2.6.1. Ermeni Tüccar Topluluğunun Ticari İlişkilerine Kısa Bir Bakış.....	122
2.7. Doğu Batı Ticaretinde Osmanlı Ermeni Basma Ustaları ve Faaliyetleri	129
2.7.1. Pamuklu Basma Tekstili Avrupa Şehirlerinde	133

2.7.1.1. <i>Calico Printing</i> İngiltere’de	133
2.7.1.2. <i>Indiennes</i> Marsilya’da / Fransa	136
2.7.1.3. Hollanda / Amsterdam	139
2.7.1.4. Rusya / Astrahan	145
2.7.1.5. Venedik, Livorno/ İtalya	148
2.7.1.6. Osmanlı İmparatorluğu/ İzmir.....	150
2.8. Ermeni Tüccarların Kıtalararası Ticarete Dair Yazdıkları ve Önde Gelen Aileler	153
II. Bölümün Sonucu	158
III. BÖLÜM.....	161
MANİFAKTÜRLERDEN FABRİKAYA: OSMANLI EKONOMİSİNDE FABRİKALAŞMA HAREKETİ	161
3.1. 18. Yüzyıl Osmanlı İstanbulu’nda Pamuklu Sanayiye Genel Bir Bakış.....	161
3.1.1. 18. Yüzyıl Paradoksu: İmparatorluktaki Krizler ve Ekonomik Gelişmeler.....	164
3.1.2 Pamuk Üretimi ve Osmanlı Şehirlerindeki Pamuklu Faaliyetleri.....	166
3.2. Fabrikaların Yaygınlaşması Sanayileşmenin Başlangıcı Mıydı?.....	169
3.2.1. 19. Yüzyıl Sanayileşme Sürecine Devletin Gösterdiği Tepkiler	175
3.2.2. Pamuklu Tekstil Sektöründe Fabrikalaşma Dönemi ve Esnaf Örgütü Üzerindeki Etkileri.....	180
3.3. Veliefendi Basma Fabrikasının İnşa Süreci	183
3.3.1. Veliefendi Basma Fabrikasında Üretim ve İşleyiş.....	186
3.3.2. Veliefendi Basma Fabrikası’nda Çalışma Organizasyonu ve Avrupalı Ustalar.....	190
III. Bölümün Sonucu	200
SONUÇ.....	203
KAYNAKÇA	208
EK 1: Fazlı Paşa Sarayı ve Yenikapı Langa Basmahanesi Basmacıları.....	233
EK 2: Üsküdar Ayazma Basmahanesi Basmacıları.....	238

EK 3: Ayazma Basmahanesi Sokağı Görüntüsü	242
EK 4: Basmacı Ustasının Fotoğrafi	243
EK 5: Manchester ve Liverpool'daki Ermeni Tüccarlar	244
EK 6: Pamuklu Basma Kumaş Örnekleri	245
EK 7: Silvio Van Rooy Koleksiyonu, Amsterdam'daki Ermeniler, 1700 ve 1750 Yılları.....	248
EK 8: İzmir Manifatura Tüccarları	249

HARİTALAR

Harita 1: Fazlı Paşa Sarayı Basmahanesi (1720)	34
Harita 2. Üsküdar Ayazma Basmahanesi (1760)	35
Harita 3. Ermeni Tüccarların 17.-18. Yüzyıldaki Ticaret Ağındaki Şehirler	124
Harita 4. Ermeni Tüccarların Ticaret Yolu ve Cafercani Üretim Merkezleri	253
Harita 5. İran-Levant Pamuklu Basma İmalatı Yapılan Şehirler.....	254
Harita 6. Hint Pamuklu Basma İmalatındaki Şehirler.....	255
Harita 7. Osmanlı Pamuklu Dokuma Merkezleri (17.-18. Yüzyıl).....	256

GRAFİKLER

Grafik 1. Yenikapı Langa ve Fazlı Paşa Sarayı Basmahaneleri Toplam

Çalışan Sayısı 40

Grafik 2. Ayazma Basmahanesi Toplam Çalışan Sayısı..... 41

TABLO

Tablo 1. Türk kırmızısının üretim aşamaları (Ermeni ve Rum Ustaların teknikleri)	45
---	-----------

KISALTMALAR

A. DVN. d	Bab-1 Asafı Divan-1 Hümayun Beylikçi Kalemi Defterleri
A. MKT.	Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı
B.	Receb
Bkz.	Bakınız
BOA	Babakanlık Osmanlı Arşivleri
C. BLD	Cevdet Belediye
C. DARB	Cevdet Darbhane
C. DH	Cevdet Dahiliye
C. İKT	Cevdet İktisat
C. ML	Cevdet Maliye
C.	Cemaziyelahir
Ca.	Cemaziyelevvel
Çev.	Çeviren
D. DRB.İ	Bab-1 Defteri İradeler
Der.	Derleyen
DH. MKT	Dahiliye Mektubi Kalemi Evrakı
DİA	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
Ed.	Editör
H.	Hicri
Haz.	Yayına hazırlayan
HH. d	Hazine-i Hassa defter
HH. i	Hazine-i Hassa İradeler
HR. MKT.	Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi
IRCICA	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İ. DH.	İrade Dahiliye
İ. MSM	İrade Mesail-i Mühimme
İ. MVL	İrade Meclis-i Vala
İKA	İsam Kütüphanesi Arşivi

İstanbul Bab ŞS	<i>İstanbul Bab Şer'iyye Sicili</i>
İstanbul ŞS	<i>İstanbul Şer'iyye Sicili</i>
JESHO	<i>Journal of the Economic and Social History of the Orient</i>
K.K	Kamil Kepeci
KA ŞS	<i>Kısmet-i Askeriyye Şer'iyye Sicili</i>
L.	Şevval
M	Muharrem
M.	Miladi
MAD.	Maliyeden Müdevver
N.	Ramazân
NFS. d.	Nüfus Defterleri
Nr.	Numara
OTAM	<i>Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi</i>
R.	Rabiülahir
Ra.	Rabiülevvel
S.	Safer
s.	Sayfa
Ş.	Şaban
TSMA	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
Üsküdar ŞS	<i>Üsküdar Şer'iyye Sicili</i>
vd.	ve devamı
Z.	Zilhicce
Za.	Zilkade

GİRİŞ

Çalışmanın Kapsamı, Amacı ve Tarihyazımındaki Yeri

Osmanlı Devleti'nin pamuklu tekstil tarihine yönelik çalışmalarda yaygın olan paradigmaya göre, endüstriyel üretim Sanayi Devrimi'nden sonra kurulan fabrikalarla başlamış ve sanayileşme faaliyetleri Avrupa'nın tekstil şehirlerindeki gelişmelerin gerisinde kalmıştır. İmparatorluk'ta 19. yüzyılda inşa edilen fabrikalar, manifaktürlerden farklı olarak hızlı ve seri üretimi kısmen de olsa sağlamaktaydılar. 18. yüzyılda Osmanlı İstanbul'unda pamuklu tekstil sektöründeki imalat süreci incelendiğinde, kurulan manifaktürlerdeki emek ve üretim organizasyonu dikkat çekmekte, literatürdeki hâkim paradigmanın revize edilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. On sekizinci yüzyılda başlayan dönüşüm sürecinde üretim yapılan bir atölyedeki usta, kalfa, çırak üçlüsünün dışında daha gelişmiş bir organizasyon ortaya çıkmıştır. Basmacı esnafının belirli bir manifaktürde toplanması, bu yapının içerisinde basma imalatı için çeşitli büyüklükte atölyelerin açılması ve çok sayıda usta, kalfa ve çırağın toplu halde üretimi sürdürmesi önemli gelişmelerden bazılarıdır. Bu üretim organizasyonu Batı Avrupa'daki ideal sanayileşme modeline karşı yetersiz ve gelişmeleri takip etmede zorlandığı ve “geri kalmış” olduğu düşüncesinin aksine Osmanlı sanayileşme sürecinin görünmez bir diliminde yerini almıştı. Yaygın paradigmaya göre endüstriyel devrime kadar dünya çapında pamuklu sektöründe bir durağanlık hüküm sürmüştü, 18. yüzyıldan itibaren İngiltere merkezli dinamik bir süreç başlamıştı. Osmanlı, Hindistan, İran ve Çin ekonomisinde uzun yıllardır etkili olan pamuklu tekstilinin varlığı ve dönüşüm süreçleri ise bu anlatıda kendisine yer bulamamıştı.

Dünya çapında pamuklu tekstiline yönelik çalışmalar, Avrupa ekonomisindeki üretim faaliyetleri ve kurumsal değişiklikleri odak noktasına alarak ilerlemekteydi. 18. yüzyılın son çeyreğinde küresel etkilere sahip olan Avrupa Sanayi Devrimi'nin geçirdiği süreçler, bu temel bakış açısında dünyanın diğer üretim merkezlerindeki gelişmelerin ana akım anlatıda arka planda kalmasında ve kimi

zaman göz ardı edilmesinde etkili olmuştur.¹ Sanayileşme sürecindeki ekonomik büyüme sonucunda Avrupa pamuklu tekstil sektörü kısa sürede ivme kazanarak seri ve hızlı bir ilerleme kaydetmişti. Avrupa sanayileşme sürecinin başlangıcı 18. yüzyılın son çeyreğine tekabül ettiğinden Avrupa merkezli çalışmalarda dünyanın diğer bölgelerindeki süreçler anlatı dışı kalmıştır. Benzer şekilde sanayileşme öncesinde kadınlar başta olmak üzere belirli aktörlerin pamuklu tekstil tarihinde oynadıkları önemli rol, hane içi üretimde, fabrikalardaki makineli üretimin ilk evrelerinde önemli katkıları da göz ardı edilmiş süreçlerdendir.

Bu çalışma, Osmanlı İstanbul’unda 18. yüzyıldaki pamuklu tekstil manifaktürlerine ve üretim organizasyonuna odaklanmakta ve Osmanlı pamuklu manifaktürlerinin ilk kez ayrıntılı bir resmini sunmayı hedeflemektedir. Çalışmanın konusu erken modern dönemde pamuklu basma manifaktürlerindeki basmacıların faaliyetleri ve doğu-batı yönünde pamuklu basmanın transferinde üstlendikleri roldür. Tekstil sektörüne ait üretim organizasyonunun fabrikaların inşasından önce Osmanlı ekonomisinde önemli bir konumda olduğunun altı çizilecektir. Belirli bir mekânda toplu halde pamuklu basma imalatını sürdüren Osmanlı basmacılarının üretim organizasyonunun ilk nüvelerinin 19. yüzyıldaki fabrikalaşma sürecinden önce inşa edildiği ortaya konulacaktır. Bu çalışmanın amacı, manifaktürlerde ilerleyen imalat, üretim yapısı ve ticaret arasındaki dinamik ilişkiyi ortaya koymaktır. Zira Osmanlı sanayileşme sürecinde “kısmi sanayileşme adımları” olarak ileri sürülen tekstil sektöründeki gelişmelerin, oldukça erken bir dönemde ortaya çıktığı görülmektedir. 19. yüzyılın ortasında inşa edilen fabrikalardan yüzyıl önce kurulduğu tespit edilen büyük çaptaki pamuklu basma manifaktürlerinde mevcut olan üretim organizasyonu bu görüşü destekleyen bir durumdur.

Osmanlı İmparatorluğu’nun küresel sanayileşme anlatısında görünürlüğünün az olması, kaynakların tam olarak incelenmemesinden ve yaygın anlatının yeteri

¹ “Sanayi Devrimi” terimi ve ifade ettikleri, 19. yüzyılın başından beri var olan bu ifadeyi 1884’te yaygınlaştıran Arnold Toynbee’den günümüze çok tartışılmıştır. Bu konuda hakkında yeni ekonomik tarihçilikteki revizyonist görüşler için bkz. Joel Mokyr (ed.), *The British Industrial Revolution: An Economic Perspective*, 2nd ed. (Colorado: Westview Press, 1999).

kadar sorgulanmamasından kaynaklanmaktadır. Fabrikada yapılmayan imalatın endüstriyel düzlemde uzak olduğu görüşündeki fikir birliği tartışmaya muhtaçtır. Bu çalışmada odaklanacağımız pamuklu tekstil sektöründeki gelişme süreçleri bu paradigmanın yeniden değerlendirilmesinde etkili olacaktır. Zira hem kadınların bu alandaki katkıları gösterilecek, hem de imalatın kent merkezinde, loncalar arasında sıkışıp kalmadığı, hızlı bir değişim sonucu ekonomik dönüşümlerin yaşandığı ortaya konulacaktır.

Dokuma, yün, boyalı iplik ve pamuklu tekstilinin hâkim olduğu Osmanlı Balkan coğrafyasında 18. yüzyılda ortaya çıkan gelişmeler dikkat çekmektedir. Osmanlı sanayisinde “durgunluk ve gerileme” yaşandığı fikrinin daha çok kentsel sanayileşme sektörü temelinde geçerli olabileceği, kırsal endüstrilerdeki gelişmeler, bölgesel farklılıklar dikkate alındığında tıpkı Tesalya’da olduğu gibi büyüme eğilimiyle karşılaşmanın mümkün olduğu bugüne kadar yapılmış olan çalışmalarda ortaya konmuştur. 18. yüzyılın ortasından sonlarına kadar kırsal kesimdeki endüstriyel üretim kent merkezi ve lonca sistemindekinden farklı olarak ekonomik bir büyüme kaydetmiştir. Örneğin Tesalya’nın köylerinde ve dağlık bölgelerinde tüccar ve araçlar için iplik eğiren, kumaş dokuyan ve pamuklu tekstiline yönelik üretimde bulunan kadınlar kırsal endüstrinin yayılmasında etkili olmuştur. Küçük ev sanayi alanında kümelenerek imalatla rol oynayan kırsal kesimdeki üreticiler (kadınlar) proto-endüstriyel modelin imparatorluktaki temsilcileri olmuştur. Bu faaliyetleri ile merkezden uzak, lonca sisteminin kapsamı dışında kırsal ev sanayinin gelişmesinde etkili olan kadınlar, kumaş, tekstil ve giyime yönelik artan fiili talebi karşılamak üzere üretim yapıyorlardı.² Balkan coğrafyasında etkisini sürdüren proto-endüstriyel gelişmelere diğeri bir örnek 19. yüzyılda Filibe’nin yüksek kesimlerde yer alan köylerin sürdürdüğü pamuklu tekstil imalatıydı. Fakat burada sürdürülen proto-endüstriyel üretimde Tesalya’dan farklı olarak merkezde yer alan atölyeler giderek azalsa da imalat sürecinden tamamen kopmamıştı. Atölyelerde İstanbul’daki gibi usta, kalfa ve çırak örgütlenmesi hâkim olurken bu üçlüye kırsal kesimdeki

² Socrates D. Petmezas, “Patterns of Protoindustrialization in the Ottoman Empire: The Case of Eastern Thessaly, 1750-1860”, *Journal of European Economic History* 19, (1990): 575-603.

imalatçıların da eklendiği görülmüştür. Bu farklılık imalat organizasyonundaki çeşitliliği göstererek, 19. yüzyılda atölyelerde, evlerde ve kırsal kesimdeki üretimde sürekliliğin altını çizmiştir. Loncaların ise tamamen kalktığı iddiasının aksine mesleki dönüşümle imalat sektöründe yer aldıkları görülmüş, hane halkı ve kadınların bu üretim sürecine dahil olarak üretimin merkezden kırsala, atölyelerden evlere yayılmasında etkili oldukları kanıtlanmıştır.³

Pamuğun neredeyse bütün dünyada kullanılan, küresel bir meta haline gelişiyle bu alana etkisi olan kültürlerin inşa ettiği pamuklu tekstil sektörü dünya çapında tüketim alışkanlıklarını yönlendirmiştir. Basma kumaş, gündelik hayattaki kullanım kolaylığı, incecik olması ve renklerin zaman içinde canlılığını koruması gibi sebepler sayesinde tüketiciler arasında gittikçe artan bir rağbet görmüştür.⁴ Toplumun her kesimine hitap eden renkli Hint basmaları moda ve tüketimi belirleyerek 17. yüzyılda İngiltere’de çarpıcı bir ilgiyle karşılaşmıştır. Onu Fransız ipeği takip etse de ipeğin pamuklu basma kumaş karşısında geniş bir kullanıcı yelpazesi yoktu. Çoğunlukla seçkin sınıfa hitap eden ipekli kumaşlara karşı basma kumaş daha fazla tercih edilerek popülerleşiyordu.⁵ Avrupa’nın yünlü tekstilinde gösterdiği başarıyı pamuklu kumaşların baskı ve boyamasında yakalayamamaları, uygulanan boyama işleminde kumaşı bir renge boyayıp, kalıcılığını sağlamada zorluk çekmelerinden ötürü Hindistan basmaları ve Osmanlı basma ustaları Avrupa tekstil tarihinde önemli bir konumda yer almıştır.⁶ Hindistan’daki pamuklu basma

³ Fatma Öncel, “Rural Manufacturing in the mid-Nineteenth century Ottoman Countryside: Textile Workers in Three Plovdiv Villages”, *Working in Greece and Turkey: A Comparative Labour History from Empires to Nation States 1840-1940* içinde, ed. Leda Papastefanaki and M. Erdem Kabadayı, (New York: Berghahn Books, 2020), 174-203.

⁴ Merry E. Wiesner-Hanks, *Kısa Dünya Tarihi*, çev. Serpil Çağlayan, (İstanbul: T. İş Bankası Yayınları, 2020), 319-321; Natalie Rothstein, “The Calico Campaign of 1719-1721”, *East London Papers* VII, (1964): 3-21; Beverly Lemire, “Fashioning Cottons: Asian Trade, Domestic Industry and Consumer Demand 1660-1780”, *Cambridge History of Western Textiles*, vol.I içinde, ed. David Jenkins, (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 493-512.

⁵ Prasanna Parthasarathi, *Avrupa Zenginleşirken Asya Neden Yoksul Kaldı?*, çev. Mehmet Ö. Kalaycıoğlu, (İstanbul: T. İş Bankası Yayınları, 2019), 23-37.

⁶ Serap Yılmaz, “18. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları”, *Belleten* 56, (1992): 778-781; Giorgio Riello, “The Globalization of

tekstilini birinci sınıf kaliteyle Osmanlı topraklarında kopyalayıp sürdüren Ermeni zanaatkarların teknik bilgileri, bu üretimin eksiksiz yapılmasındaki en önemli faktörlerden biridir. Osmanlı erken dönemine ait pamuklu basma kültürüne dair çalışmaların eksikliği bu alanda uzun yıllar çalışmalar yapmış araştırmacılar tarafından da vurgulanmıştır.⁷ Zira hem baskı işlemini ve kusursuz boyama aşamasını gerçekleştiren ustalar hem de dünya ölçeğinde ticaretini yapan Ermeni basma esnafı ve tüccarlarının Osmanlı ve İran üzerinden inşa ettikleri pamuklu basma medeniyeti literatürde tamamlanmayı bekleyen bir konu olmuştur. Ticaret güzergahlarını gösteren haritalarda⁸ Ermenilerin doğudan batıya uzanan ticaret rotaları, Osmanlı'ya özgü cafercani kumaşın üretim merkezleri ve Hint yarımadasındaki aynı özelliklere sahip kumaşın imalatını yapan şehirler tespit edilmiştir.

Avrupa merkezli bir bakış açısıyla yürütülen çalışmalarda pamuk ve pamuklu tekstili Sanayi Devrimi ile başlayan seri üretim açısından incelenmiştir. İngiltere'nin Lancashire gibi şehirlerinde pamuk olmamasına rağmen teknolojik gelişmelerle makineleşen üretimde ani ve radikal ekonomik bir dönüşüm yaşandığı, bu gelişmeyle Çin, Hindistan ve Osmanlılar'ın uzun yıllar sürecek Avrupa pamuklu tekstil ürünlerinin alıcısı konumuna geçtiği vurgulanmaktadır. Örneğin bu çalışmalarda

Cotton Textiles: Indian Cottons, Europe and the Atlantic World, 1600-1850", *The Spinning World: A Global History of Cotton Textiles, 1200-1850* içinde, ed. G. Riello and P. Parthasarathi, (Oxford: Oxford University Press, 2009), 261-287.

⁷ Giorgio Riello, *Cotton: The Fabric that Made the Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013); Sven Beckert, *Empire of Cotton: A Global History*, (London: Vintage, 2015); Giorgio Riello ve Prasanna Parthasarathi, (ed), *The Spinning World: A Global History of Cotton Textiles, 1200-1850* (Oxford: Oxford University Press, 2009); Giorgio Riello, "Cotton and the Great Divergence: The Asian Fibre that made Europe Rich", *Cahiers de l'Afrique de l'Est*, 51, (2016): 63-74; Olivier Raveux, "The Orient and the Dawn of Western Industrialization: Armenian Calico Printers from Constantinople in Marseilles 1669-1686", *Goods from the East, 1600- 1800* içinde, (London: Palgrave Macmillan, 2015), 77-91.

⁸ Katsumi Fukasawa, "Global Focus on Knowledge, Knowledge Lecture, Lecture Series What is History? From the Workshops of History, The 11th Lecture Eurasian East-West Trade and the Cotton Fabric Road-The Movement of Technology, Culture and People", https://ocw.u-tokyo.ac.jp/lecture_files/gf_16/11/notes/en/11fukasawa_eng.pdf (Erişim tarihi: 04.10.2023).

makineleşen üretimde iplik eğirme makinesini kullanan bir Avrupalı kadının Hindistan’da 300 kadının eğirdiği ipi tek başına yapmasıyla karşılaştırılmıştır.⁹ Bu iki gelişme birbirine ne kadar benziyordu? Bahsedilen üç ülkenin 18. yüzyıl öncesinden itibaren sürdürdüğü pamuklu üretimi bu karşılaştırmalı perspektifte neden yer almıyordu? Bunun önemli bir sebebinin çalışmaları gerçekleştirenlerin de kabul ettiği gibi, Avrupa dilleri dışındaki diller konusundaki eksiklik olduğu söylenebilir.¹⁰ Kıtalararası ticaret ağları ve aktörlerini incelerken söz konusu üreticilerden sadece birine ait kaynak ve arşivlerini incelemek konunun açıklanmasında çeşitli eksikliklere sebep olmaktadır. Endüstriyel üretimin sanayileşme ile hız kazandığı bir gerçektir, fakat İngiltere’de pamuklu tekstil alanındaki üretim 17. yüzyıldan itibaren Hindistan gibi ülkelerde üretilen pamuklu basmaların taklidiyle başlamıştır. Bu süreçte 150 yıl içinde İngiltere pamuklu tekstilinde dünyadaki en önemli konuma gelmiş, Hindistan ise dünyanın en büyük pamuklu tekstil üreticisi olma rolünü kaptırmıştı. Avrupa için bu süreç kolay olmamıştı, çünkü Hint kalitesinde ve fiyatında pamuklu basmalar üretmek zorundaydılar.¹¹ Pamuklu sektöründe doğu standartlarını yakalayarak dünyanın merkezi olmak İngiltere için küresel ekonomiye yön vermekle eşdeğerdi.

Son olarak bu çalışma Osmanlı ekonomisinde esnaf örgütlenmesi ve üretimdeki aktörler konusuna bir katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Osmanlı ekonomisinde üretimin esnaf örgütleri bünyesinde ve şehir merkezlerinde yürütüldüğü görüşü literatürde hâkimdir. Osmanlı toplumundaki kadınların sadece hayır işleriyle görünür olmadıkları, ekonomik, sosyal ve iktisadi alanda söz sahibi

⁹ Riello, *Cotton: The Fabric that Made the Modern World*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2013); Sven Beckert, *Empire of Cotton: A Global History* (London: Vintage, 2015); Riello ve Parthasarathi, (ed), *The Spinning World: A Global History of Cotton Textiles, 1200-1850* (Oxford: Oxford University Press, 2009); Riello, *Cotton and the Great Divergence*, 63-74.

¹⁰ Osmanlı arşiv vesikalarından yararlanmadığını ve bunu eksiklik olarak gördüğünü paylaşan Raveux, yine de yenilikçi bir çalışmada doğu kaynaklarına yönelmenin gerekmediği görüşünü savunmaktadır. Raveux, “Armenian Calico Printers from Constantinople”, 77.

¹¹ Parthasarathi, *Avrupa Zenginleşirken*, 97-98.

oldukları son dönemde yapılan çalışmalarda gösterilmiştir.¹² Bu çalışma da hane içi iplik üretimiyle ekonomiye dahil olan kadınların faaliyetlerine değinecektir. Öte yandan ticaret evlerinde sürdürülen imalatın ise esnaf örgütünün dışında, bağımsız bir üretim sahasının varlığına işaret ettiği görülecektir. Böylelikle bu araştırma da tarihsel anlatı içinde küçük çapta fakat dinamik bir etkiye sahip gelişmeleri söz konusu anlatıya dahil ederek esnaf, imalat ve sanayi alanındaki değerlendirmelere farklı bir perspektif kazandırmayı amaçlamaktadır. Esnafın niteliğine dair yürütülen çalışmalar Osmanlı esnafının yüzyıllar içinde kaydettiği değişim sürecindeki dinamikleri göz ardı eden bir bakış açısıyla yaklaşarak ele almıştır.¹³ Son dönemde yürütülen çalışmalarda esnaf ve üretim ilişkisine yenilikçi bir bakış açısının hâkim olduğu dikkat çekmektedir.¹⁴ Yine son dönemde yapılan diğer çalışmalarda esnaf arasındaki mesleki ayırım ve gruplaşmaların temelleri sorgulanırken hemşehrlik

¹² Suraiya Faroqhi, *Women in the Ottoman Empire: A Social and Political History*, (London: I.B. Tauris, 2023); Arif Bilgin, “Mahremiyet ve Kazanç Arasında Osmanlı Kadını”, *Kadim* 3, (Nisan 2022): 77-105; Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1993); E. Boyar and K. Fleet (ed.), *Ottoman Women in Public Space*, (Leiden: Brill, 2016); L. Thys-Şenocak, “Women in the City”, *A Companion to Early Modern Istanbul*, içinde, Ç. Kafescioğlu and S. Hamadeh (ed.), (Leiden: Brill, 2022), 86-114; Ronald Jennigs, “Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records- the Sharia Court of Anatolian Kayseri, *JESHO* 18, (1975): 53-114; S. Faroqhi, *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002); Haim Gerber, “Social and Economic Position of Women in an Ottoman City Bursa 1600-1700”, *IJMES* 12, (1980), 31-244; Yvonne Seng, “Invisible Women: Residents of Early Sixteenth Century Istanbul, *Women in the Medieval Islamic World: Power, Patronage and Piety*, içinde, (New York; St. Martin’s Press, 1998), 241-267.

¹³ Ahmet Kal’a, “Esnaf”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 11 (DİA), (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 423-430; Ahmet Kal’a, (ed.), *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Esnaf Tarihi II*, (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi İSAM, 1998b), 170-171; Kal’a, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları I*, 17; Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, (London: Weidenfeld and Nicolson, 1973), 151.

¹⁴ Suraiya Faroqhi, *Ottoman Guilds in the Late Eighteenth Century: The Bursa Case, Making a Living in the Ottoman Lands 1480 to 1820*, (İstanbul: The ISIS Press, 1995), 93-112; S. Faroqhi, *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople under the Ottomans*, (London: I.B.Tauris, 2009); Onur Yıldırım, “Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-Religious Conflict: The Case of the Silk-thread Spinners’ Guild in Istanbul”, *IRSH* 47, (2002): 407-419; Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-century Istanbul*, (Leiden: Brill, 2004).

bağları sayesinde aynı bölgeden gelenlerin aynı iş kolunda yoğunlaştıkları konusu da dikkat çekmektedir.¹⁵

Pamuklu üretimine dair terim ve kavramlar

Bu çalışmada Türkiye ve dünya literatüründe pamuklu üretime dair kullanılagelen bazı terim ve kavramlar konusundaki bazı karışıklıklar ve eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır. Örneğin Osmanlı tekstil sektöründe pamuklu basmanın üretimine yönelik literatürdeki çalışmalarda basmacılık ve yazmacılık terimleri birbirinin yerine kullanılagelmiş ve birbiriyle karıştırılmıştır. Oysaki bu iki meslek, çalışmada görüleceği gibi birbirinden farklı tekniklerle üretim yapan iki farklı meslektir. Zira kadı sicilleri kayıtlarındaki terekelerde de bu ikisi birbirinden farklı olarak kaydedilmiştir¹⁶ ve batı literatüründe de *calico printing* ve *block printing* olarak farklı isimlerle anılmaktadırlar. Özellikle Güzel Sanatlar Fakültelerinde yapılan tez çalışmalarında yaygın kaniya göre yazmacılık ve basmacılığın aynı metot ve imalat sürecine sahip olduğu iddia edilerek birbirinden farklı olmadığına açıklamalarda yer verilmiştir.¹⁷ Yine bu çalışmalar arasında Tokat yazmacılığına odaklananlarda basmacılık faaliyetleri çoğunlukla kapsam dışı bırakılmıştır ve Türkiye’de pamuklu basma alanında yapılan çalışmalar yazmacılık sanatıyla sınırlı

¹⁵ Cengiz Kırılı, “İstanbul’da Hemşehrilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt IV içinde, Coşkun Yılmaz, (ed.), (İstanbul: İSAM, 2015), 72-79.

¹⁶ İstanbul Kadı Sicilleri (İKS), Anadolu Sadareti Mahkemesi, 2 Numaralı Sicil, 1835-1841, s. 203; İKS., Bab Mahkemesi, 397 Numaralı Sicil, 1839-1940, s. 360; İKS., İstanbul Mahkemesi 147 Numaralı Sicil, 1841-1842, s. 36; İKS., İstanbul Mahkemesi, 156 Numaralı Sicil, 1846-1847, s.274.

¹⁷ N. Didem Öz, ”Türk Yazmacılık Sanatı ve Son Dönem İstanbul Yazmaları”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2006), 3-4; E. Yörür, “19.Yüzyıl Sonlarında İstanbul’da Yazmacı-Basmacı Esnafı (6185 no’lu Esnaf Sayım Defterine Göre)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2021), 35-36; D. Cebeci, “Tokat Yazmacılık Sanatında Elvan Baskı Uygulamaları”, *Folklor Akademi Dergisi* 3, (2021): 500-501; Reyhan Kaya, *Türk Yazmacılık Sanatı (Tahta Kalıpla Kumaş Baskı Sanatı)*, (İstanbul: T. İş Bankası Yayınları, 1988), 9; Kemal Türker, *Ağaç Baskı Tokat Yazmaları*, (İstanbul: T. İş Bankası Yayınları,1996), 6-7; Didem Öz, “Üsküdar’da Yazmacı Turnayan Ailesi ve İlk Serigrafi Atölyesinin Kuruluşu”, *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu Bildirileri*, (Trabzon: KTÜ Yayınları, 2017): 31-32.

kalmıştır. Reşat Ekrem Koçu'nun da vurguladığı gibi “yazma” bir ressam, sanatkâr tarafından bireysel olarak imal edilirken, “basma” ise usta, kalfa ve çırakların manifaktürlerde ahşap kalıplar kullanarak birlikte icra ettikleri sanayiye dönük bir tekstil ürününe işaret etmektedir. Koçu, eski İstanbul'un eşsiz sanatlarından biri olarak tanımladığı yazmacılıkta, çiçek resimlerinin beze fırça ile resmedilip boyanarak, bir parça işin tamamen tek kişinin elinden çıktığını, basmacının bir işçi, amele iken yazmacının ressam, nakkaş veya sanatkâr olduğunu ifade etmiştir. Buna göre basmacılar bezin üzerine ahşap kalıplar kullanılarak bir veya birkaç renkli şekiller ile çiçek resimlerini basarlardı. Yan yana oturmuş ustaların önünden elden ele geçen kumaşın üzerine her bir işçi ayrı bir renk ile kalıpla vururdu. Bir basma kârhaneğinde usta, kalfa ve çırak birlikte çalışırlardı.¹⁸ Sicillerde bulunan terekelerde de basma ve yazmalar ayrı ayrı kaydedilmiştir.¹⁹ Batı literatüründe de *calico printing* basmacılık için kullanılırken, *block printing* yazmacılık anlamında kullanılmaktadır. Terekelerde de karşımıza Hint, Fransız, Acem, Serez ve Leh basmaları çıkmaktadır. Dolayısıyla yazmacılık daha yerel düzeyde bir sanat dalı iken basmacılık sanayiye yönelik bir zanaattır.

Bu çalışmada pamuklu basmacılığın 18. yüzyılda İstanbul merkezli gelişmeleri takip edilirken üretim mekanları üzerinde de durulacak ve literatürdeki kavramlar yeniden ele alınacaktır. Basma manifaktürlerinin inşa edildiği şartlar düşünüldüğünde bu manifaktürlerin atölyelerden farklı olduğu, bugünkü perspektiften bakıldığında fabrika olarak nitelendirilmese de 1848 yılında açılan basma fabrikasının 18. yüzyılda inşa edilen manifaktürlerden ne kadar farklı olduğu tartışmaya açıktır. Sanayiye dönük üretimde kullanılan mekanlardan Osmanlı ekonomi tarihi bağlamında yeniden değerlendirilmesi gereken bir diğer örnek de ticaret evleridir. İstanbul'da açılan ticaret evlerinin ne tam olarak han ne de işyerine benzediği, öte yandan hem eğitim verilen hem de bağlantıların kurulduğu ticari

¹⁸ Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi* 4.cilt, (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 1960), 2152-2153.

¹⁹ İKS., Anadolu Sadareti Mahkemesi, 2 Numaralı Sicil, 1835-1841, s. 203; İKS., Bab Mahkemesi, 397 Numaralı Sicil, 1839-1940, s. 360; İKS., İstanbul Mahkemesi 147 Numaralı Sicil, 1841-1842, s. 36; İKS., İstanbul Mahkemesi, 156 Numaralı Sicil, 1846-1847, s. 274.

mekânlar olduğu görülmektedir. Ticaret evlerinin Osmanlı pamuklu tekstil sektörü içinde değerlendirilerek basmacıların mesleki hayatına yönelik etkileri de bu çalışmada incelenecektir.

Kaynaklar

Osmanlı basmacı esnafı ve pamuklu basma sektörünü kapsayan bu çalışmada öncelikle Osmanlı arşiv vesikalarında 18. yüzyıl manifaktürleri, basmacı esnafı, pamuklu basma üretimi ve 19. yüzyılda inşa edilen basma fabrikasının izleri sürülmeye çalışılmıştır. Çalışma boyunca pamuğun küresel bir meta olarak incelendiği eserler üzerinden genel bir çerçeve çizilerek ikincil literatürde eksik kalan noktalar tespit edilmiştir.²⁰ Öncelikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan, basmacı esnafı hakkında önemli verilerin elde edildiği nüfus ve esnaf sayımları incelenmiştir.²¹

Bu çalışmanın amacına uygun olarak basmahanelerin bulunduğu bölgeye ait nüfus kayıtlarından 1792 tarihli 4 numaralı nüfus defteri²² ve 1790 tarihli A. DVN. 881 no.lu esnaf kefalet defteri²³ seçilmiştir. 1790'lara ait bu kayıtlara göre başkent İstanbul'da basmacılıkla uğraşmış, erken modern dönemdeki Yenikapı Langa, Fazlı Paşa Sarayı ve Üsküdar Ayazma basmahanelerinde birlikte çalışmış basmacı esnafının üretim organizasyonu takip edilmiştir. Bu iki esnaf sayımıyla 1790'larda

²⁰ K. N. Chaudhuri, *Trading World of Asia and the English East India Company 1660-1760*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1978); Maxine Berg, "Quality, Cotton and Global Luxury Trade", *How India Clothed the World: The World of South Asian Textiles 1500-1850* içinde, Riello and Roy (ed.), (Boston: Brill, 2013), 400-401; G. Riello, "The Indian Apprenticeship: The Trade of Indian Textiles and the Making of European Cottons", *How India Clothed the World: The World of South Asian Textiles 1500-1850* içinde, Riello and Roy (ed.), (Boston: Brill, 2013), 309-346; G. Riello, "The Making of Global Commodity Indian Cottons and European Trade, 1450-1850", *The Spinning World: A Global History of Cotton Textiles, 1200-1850* içinde, Riello ve Parthasarathi, (ed), (Oxford: Oxford University Press, 2009), 261-287.

²¹ BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), A.DVN. d., (Bab-ı Asaflı Divan-ı Hümayun (Beylikçi) Kalemî Defterleri), no. 881, H. 1205 (M. 1790), s. 41-42; BOA, NFS. d., (Nüfus Defterleri), nr .4, H. 1207 (M. 1792), s.86-87.

²² BOA, NFS. d., nr.4, H. 1207 (M. 1792), s. 86-87.

²³ BOA, A.DVN. d., nr. 881, H.1205 (M. 1790), s.41-42.

yaklaşık 1000 civarı basma çalışanının imparatorluğun başkenti İstanbul'da basma imalatında yer aldıkları ortaya çıkmıştır. Osmanlı iktisadi düzeninin önemli bir ögesini oluşturan esnaflıkta kefalet sisteminin uygulandığı, mesleğe yeni dahil olacak bir esnafın aynı meslek grubundan kendisine bir kefil bulması gerektiği görülmüştür. Başkentte kefilsiz esnafın çalışmasına sıcak bakılmazken yapılan esnaf sayımlarıyla kefilsiz olup olmayanlar tespit edilmiştir. Esnaf gruplarına uygulanan kefalet sisteminin temelinde asayişin sağlanması ve esnaf örgütüne ait düzenlemelere uyma amacı hakimdir. Bu defterlerin incelenmesiyle erken modern döneme dair Osmanlı iktisadi düzenindeki esnaf örgütü hakkında daha kapsamlı çalışmalar yapmak mümkündür.²⁴ Osmanlı arşiv belgelerinin yardımıyla imparatorluk başkentinde inşa edilen basma manifaktürleri ile pamuklu basma sektöründe sürdürülen faaliyetler incelenirken, basmacı esnafının işleyişi ve sahip olduğu fonksiyonlarına yeni bir yaklaşım kazandırılmıştır. Arşiv belgelerinin sağladığı veriler 18. yüzyıldaki pamuklu basmacılığa dair açıklamalar getirirken fabrikalaşma döneminin aydınlatılmasında da temel kaynak özelliğini korumuştur. Veliefendi Basma Fabrikası'nın açılışından itibaren düzenli tutulan Fabrika-i Hümayun defterleriyle²⁵ basma fabrikasının aylık, yıllık gelir-gider hesapları, üretilen pamukluların çeşitleri, çalışanları ve geçirdiği dönüşümleri inceleme imkânı oluşmuştur.

²⁴ Nejdet Ertuğ, “Osmanlı Kefalet Sistemi ve Esnaf Birlikleri Uygulaması”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 32, (İstanbul, 2015): 31-44; C. Kırılı, “Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı”, *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi* içinde, Seyfi Kenan (ed.), (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 183-212; N. Turna, “Erken 20. Yüzyıldaki Bir Esnaf Sayımı Üzerine Bazı Analizler.” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 16, (2020): 431-468; N. Ertuğ, *Osmanlı Kefalet sistemi ve 1792 Tarihli Bir Kefalet defterine Göre Boğaziçi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2000); Cengiz Kırılı ve Betül Başaran, “18.Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret* içinde, Fatmagül Demirel (der.), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 8-10.

²⁵ BOA, HH. d. 554, s.11, H. 19 Ş 1294 (M. 29 Ağustos 1877); BOA, HH. d. nr: 258, s. 75/b, H. Gurre-i C 1265 (M. Mayıs 1849); BOA, HH. d. 16191, H. 14 Ş 1281 (M. 12 Ocak 1865); BOA, HH. d. 15302 vr. 3-4, H. 15 Ş 1266 (M. 26 Haziran 1850); BOA, HH.d. 15305 vr. 2, H. 9 R 1265 (M. 22 Şubat 1849); BOA, HH. d. 14607 vr. 2, H. 11 Ra 1271 (M. 2 Aralık 1854).

Osmanlı toplumunda pamuklu basma kumaşın sosyal ve iktisadi alandaki yansımalarını incelemek amacıyla İstanbul Kadı sicillerinde²⁶ pamuklu basma ve basmacı esnafına yönelik tarama yapılmıştır. Bu tarama sonucunda basma kumaşın 16. yüzyılın başına ait kayıtlarda yer aldığı görülmüştür.²⁷ Kayıtlara göre Osmanlıların basma kumaşı giyim ve ev tekstili amacıyla sıklıkla kullandığı ortaya çıkmıştır. Sicillerde dikkat çeken kadın tereke kayıtlarındaki fazla miktardaki basma kumaşlar, pamuklu iplikler, çıkırık ve destgahlar Osmanlı kadınlarının bu sektörle faal bir bağlantısı olduğunu düşündürmektedir. Bu amaçla bu çalışma kapsamında Kısmet-i Askeriye sicillerinde çıkırıkçı kadınlar ve basma üzerine taramalar yapılmıştır.²⁸ Elde edilen sonuçlara göre Osmanlı kadınlarının pamuklu basmacılık alanına iplik tedarik ederek destek oldukları, kendi aralarında yürüttükleri organizasyonla basma kumaş sektöründe yer aldıkları tespit edilmiştir.

Arşiv vesikalarından elde edilen bilgiler üzerinden 18. yüzyıldaki Osmanlı basmacı esnafı hakkında liste ve tablolar hazırlanmıştır. Esnafa yönelik hazırlanan nizamnameler ile dönemin problemleri, basma kumaşa uygulanan düzenlemelerin bu kaynaklar üzerinden takibi mümkün olmuştur. Pamuklu basma kumaş ve Ermeni tüccarların takip ettiği ticaret rotalarını gösteren haritalar paylaşılarak üretim yapılan merkezler gösterilmeye çalışılmıştır. Bu haritalar sayesinde Ermeni tüccarların pamuklu basma ticaretinde küresel boyutta temel belirleyici unsur oldukları,

²⁶ İKS., Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919- 927/ 1513- 1521), (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008; İKS., İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 919- 927/ 1513- 1521), (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010); İKS., Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 919- 927/1513-1521), (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010); İKS., İstanbul Mahkemesi 94 Numaralı Sicil (H. 1222-1223 /1807-1809), (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi, 2019).

²⁷ İKS., Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil, (H. 919- 927/ 1513- 1521), s.262; İKS., Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil, (H. 930- 936/1524-1530), 263-283.

²⁸ İSAM Kütüphanesi Arşivi (İKA), Kısmet-i Askeriyye Şer'iyye Sicili (KA ŞS), 188/29b (04 Ca. 1171/14 Ocak 1758); 188/30a (05 Ca. 1171/15 Ocak 1758); İKA, KA ŞS 359/69a-1 (27 M. 1186/30 Nisan 1772). Kadınların bu alandaki faaliyetlerine değinen çalışmalar için bkz İsmail E. Erünsal, *Yirmi iki Mürekkep Damlası: Osmanlı Sosyal ve Kültür Tarihi Üzerine Sohbetler*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023), 252-254; Ömer L. Barkan, "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler III*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1966).

uğradıkları güzergahların takibiyle o şehirlerde ortaya çıkan pamuklu basma imalatını ve bağlantıları kurmak mümkün olmuştur. İstanbul’da erken modern dönemdeki basmahanelerin güzergâh ve konum bilgileri tespit edilerek literatürde son zamanlarda etkili olan dijital yazılım ArcGis programıyla haritaları hazırlanmıştır.²⁹ Böylece 18. yüzyıla ait pamuklu basma manifaktürlerinin mekânsal analiziyle çalışanları, imalatı, güzergahı ve üretim organizasyonu incelenmiştir.

Osmanlı basmacılık faaliyetleri ve yukarıda değinilen, özellikle ticaret evlerinin nitelikleri gibi soruları aydınlatacak önemli bir çalışma Matossian’ın 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda basmacılık ve ticaret evleri hakkındaki incelemesidir.³⁰ Matossian bu konu için Harutyun Mirmıryan’ın³¹ *Թուրքահայոց հին Վաճառականությունը 1740-1890, (Türk Ermenileri Ticareti ve Tüccarları 1740-1890)* adlı eserini temel kaynak olarak kullanmıştır. Tarihçi Harutyun Mirmıryan, Osmanlı tarihi alanında önemli eserler kaleme almış Hammer’in de başvurduğu temel kaynaklardan biridir.³² Bu çalışmada da yer verilen Mirmıryan’ın Ermenice eseri, 1740-1890 aralığında Osmanlı pamuklu basma tekstilinde aktif rol oynayan Ermeni basmacıların rollerinden bahseden çok önemli bir kaynaktır. Mirmıryan’ın bu eseri İstanbul’da pamuklu basma ile uğraşan Ermeni aileleri, aile bağlarını kullanarak Manchester’da kurdukları ticaret evlerini, mesleklerine zarar veren gelişmeleri dönemin ekonomik ve sosyal boyutuyla birlikte kaleme almıştır. Mirmıryan’ın bu eseri dışında İstanbul’da ticaret evi açan ailelerin kendi yazdıkları Ermenice bir literatür mevcuttur. Hovhannes Hovagimyan’ın oğlu için 1860 yılında kaleme aldığı pamuklu basma güzergahlarını kapsayan, ticaret

²⁹ Kısmet-i Askeriye sicillerinde kadın terekelerini tarayarak bu çalışmada kullanılmasını sağlayarak, çıkırcı kadınların Osmanlı iktisadi yapısındaki varlığını görünür kılan Prof. İsmail Erünsal’a teşekkür ederim

³⁰ Bedross Der Matossian, “The Armenian Commercial House and Merchants Networks in the 19th Century Ottoman Empire”, *Turcica* 39, (2007): 147-174.

³¹ Harutyun Mirmıryan *Թուրքահայոց հին Վաճառականությունը 1740-1890, Turkahayots Hin Vacaraganutyunin Yev Vacaragank (Türk Ermenileri Ticareti ve Tüccarları 1740-1890)*, (İstanbul: Sakayan, 1908).

³² H. Simon Yeremyan, *İstanbul İzlenimleri*, çev. Toros Haşhaşoğlu, (İstanbul: Belge Yayınları, 2018), 110.

yollarını gösterdiği eser, bunlardan biridir.³³ Mırmıryan'ın eserinin bu çalışmaya kazandırdığı en önemli katkı, manifaktürlerden fabrikaya geçiş sürecindeki dönemde İstanbul pamuklu basma pazarında neler yaşandığı ve basmacı esnafının akıbetinin ne olduğu konusunda verdiği bilgilerdir. Ermeni basmacıların Avrupa pamuklu tekstilinde meydana gelen iktisadi ve teknolojik gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu mevcut şartlarla uyum sürecine dahil olduğu anlaşılmıştır. Tarih sahnesinde yer alan küçük aktörlerin oldukça önemi roller üstlendiğini bu eserler sayesinde tekstil sektöründe de görmek mümkündür.

Tezin Bölümleri

Bu araştırmanın eksenini 18. yüzyılda başkent İstanbul'daki pamuklu basma manifaktürlerinin varlığına dikkat çekmek oluşturmaktadır ve Osmanlı Devleti'nde pamuklu basma sektörüne dair literatürün temel bulguları yeniden değerlendirilmiştir. Birinci bölüm bu açıdan pamuklu basma alanına yönelik literatürde yer alan boşlukları yeni bir perspektiften doldurmak amacındadır. Basma manifaktürlerinin kimliği, haritalandırılması, çalışanları, basma üretim pratiği ve organizasyonu kapsamlı olarak incelenmiştir. Osmanlı esnaf örgütünü oluşturan temel konular gedik hakkı ve kadınlar, otonomi-otorite tartışmaları, aynı iş kolunda ustalaşmış kişilerin İstanbul'a göç ederek esnaf örgütündeki rolleri basmacı esnafı çatısı altında incelenmiştir. Yukarıda değinilen esnaf kefalet defteri ve nüfus defteri³⁴ birinci bölümde detaylı olarak incelenmiştir. Bu kaynaklardan sağlanan veriler ışığında erken modern dönemde sanayiye dönük bir tesisin işçi ve kurum tarihi ortaya çıkarılmış, bundan sonra yapılacak çalışmalara zemin hazırlanmıştır.

İkinci bölüm pamuklu kumaşın dünya tekstil tarihinde ortaya çıkışına, Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun öncülüğünde Avrupa'da başlayan basma kumaş üretiminin etkisine odaklanmıştır. Endüstriye yönelik üretimi Sanayi Devrimi ile başlatan çalışmaların aksine, yeni bir bakış açısıyla sanayileşmeden önce

³³ Hovhannes Hovagimyan, Badmutyun Nakhnyants Vacaraganutyan Yev Canabarh Harsdutyen (Eski Ticaret ve Zenginliğe Giden Yol), (İstanbul: Aramyan Matbaası, 1860).

³⁴ BOA, A.DVN. d., nr. 881, 1205 (1790), s. 41-42; BOA, NFS. d., nr.4, 1207 (1792), s.86-87.

sanayileşme olgusu incelenmiştir. Burada ip eğiren kadınların ekonomik alanda artan rollerine ve hane içi üretim pratiklerine, Sanayi Devrimi öncesindeki “*industrious revolution*” sürecinde kadınların inşa edilen fabrikalarda deneyimli iş gücünü oluşturduklarına değinilmiştir. Terekelere dayanarak ticari maksatla üretim yaptıklarını ve sahip oldukları atölyelerde ip eğirip evlere iş verdiklerini düşünmek mümkündür. Bu bölümde ele alınan bir diğer konu da Ermeni basmacıların ticaret ağları ve faaliyetleriyle inşa ettikleri imparatorluk ötesi ticaret ağıdır. Birbirlerinden uzak merkezlerde olmalarına rağmen ticaret üzerine kurulu bir sistem inşa ederek farklı şehirlerde ticaret alanındaki açığı kapatan Ermeniler, küresel boyutta pamuklu tekstil ticaretini başarıyla yürütmüşlerdir. Toplumsal olarak birbirine bağlı ama mekânsal açıdan ayrı olan Ermeniler, bulundukları yabancı şehirlerde uyum sürecini atlatarak ihtiyaç duyulan ticari metaları belirleyip bu alanda ilişkiler geliştirmişlerdir.³⁵ İran, Osmanlı, Hindistan ve Avrupa kıtasında etkili oldukları şehirlerdeki ticari faaliyetleri ve basma kumaş imalatına yönelik teknik altyapıları incelenerek önemli tüccar Ermeni ailelerin varlığı ve ilişkileri belgelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümü manifaktürlerde başlayan pamuklu basma kumaş imalatının on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde fabrikalarda devam eden üretim pratiğine odaklanmıştır. Fabrikaların inşa sürecinden önce 18. yüzyılda İstanbul ve Anadolu’daki pamuklu sanayiye yönelik genel bir değerlendirme yapılarak siyasi konjonktür ve ekonomik gelişmelerin birbirlerine olan etkileri incelenmiştir. İmparatorlukta 18. yüzyılın siyasi arenada yaşanan krizlerine rağmen pamuklu sektörünün gelişme kaydettiği, üretim kapasitesinin artarak başlıca ihracat kalemi olduğu vurgusu yapılmıştır. İstanbul merkezli, devlet tarafından açılan fabrikaların yaygınlaşmasıyla sanayileşme süreci ilişkisi yeniden değerlendirilmiştir. Birinci bölümde odaklanılan erken modern dönem basmacı esnafı 1848 Veliefendi Basma Fabrikası’nın kurulmasıyla bir anda ortadan kalkmamış, Ermeni basma ustalarının başkent İstanbul ve Manchester bağlantılı ticaret evleri açarak İstanbul pamuklu

³⁵ Philip Curtin, *Cross Cultural Trade in World History*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 2-4.

pazarında etkili olacak basma kumaşlar ürettikleri tespit edilmiştir. Aile bağlarını kullanarak bir tür ticaret ağı geliştirip inovatif adımlar atmışlardır. Atölye ve manifaktürlerde imalatına devam eden esnafın değişen üretim metotlarıyla birlikte zararını hafifletmek için devlete başvurması gibi ayakta kalma yöntemleri incelenerek yerli sanayinin mevcut durumu mercek altına alınmıştır. Devletin bu talepler karşısında yerli küçük esnafın desteklenmesine karar vermesiyle bazı destekleyici önlemler aldığı görülmüştür. 1848 Veliefendi Basma Fabrikası'nın Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal eden sınırlı sayıdaki sanayi tesisinden biri oluşu ve bu uzun süre zarfında geçirdiği gelişmeler Osmanlı arşiv kayıtları ışığında tespit ve analiz edilmiştir. Son olarak Veliefendi Basma Fabrikası'nın arşiv kayıtları üzerinden 19. yüzyılda pamuklu tekstil sektöründeki bir fabrikanın yönetim kadrosu, gelir-gider dengesi, üretim yaptığı maddeler, ihtiyaç duyduğu hammaddelerin tedarik zinciri ve sermaye faktörünün temel işleyişteki rolü ve üretimde çıkan kriz sonucu fabrikanın dengesinin bozulma süreci ele alınmıştır.

I. BÖLÜM

OSMANLI BAŞKENTİ'NDE PAMUKLU BASMACILIK: BASMA MANİFAKTÜRLERİ VE ERMENİ BASMACILAR

1.1. Osmanlı Esnaf Teşkilatına Yeni Yaklaşımlar ve Esnafın Ekonomideki Fonksiyonlarının Değerlendirilmesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi yapısında pek çok fonksiyona sahip olan esnaf organizasyonu devletin sadece mali sistemine ışık tutmakla kalmayıp Osmanlı'da toplumsal yapı, siyasi ilişkiler, kültür ve sanat gibi birbirleriyle ilişkili ve bağlantılı birçok unsurun başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Toplumun tüketim kültürü, ithalat ve ihracat metaları, bunların üretim, pazarlama ve tedarik zincirlerinin takibi; esnafın dahil olduğu bir meslek kolunda üretimini sağladığı ürünün toplumsal açıdan yansıttıkları ve nihayetinde bu organizasyonların aktörleri olan Osmanlı esnafını bir çerçevede sunarak resmin tamamını göstermek mümkün değildir. Bu çalışma konuya farklı bir perspektiften yaklaşarak Osmanlı esnaf teşkilatını eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmeyi sağlamaktadır.

Esnaf örgütünün fonksiyonlarının Osmanlı ekonomik tarihi boyunca sürekli bir değişim gösterdiğini, devletle ilişkileri bağlamında kimi zaman özerk kimi zaman da devlet otoritesi altında devam ettiklerini söylemek mümkündür. Esnaf örgütünün yönetiminde başlangıçta esnaf kendi kethüdasını seçerken 17. yüzyıldan itibaren merkezi otoritenin teşkilat üzerindeki kontrolü artmış, devlet görevlileri arasından kethüda seçilmeye başlanmıştır. Esnaf teşkilatının otonomisine yönelik bu müdahalede esnafın atanan memura rıza göstermesi haklarını savunma konusunda memurun daha etkili olabileceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır.³⁶ Esnaf örgütünün kendi aralarında kararlaştırdıkları kuralları kadiya sunmaları, kadının ise

³⁶ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 300-303.

sunulan kuralların örf ve adetlere, şeriat ve kanunlara aykırı olup olmadığını inceledikten sonra Divan’a arz etmesi, Divan tarafından onaylanan düzenlemeler resmiyet kazanarak esnaflar arasında bağlayıcı olmuştur.³⁷

Esnaf örgütü üzerine yapılan çalışmalarda alana yeni bir bakış açısı getirerek verileri değerlendiren ve elde edilen sonuçlarla genel teamüllerin dışında karşılaştırmalı bir literatürün analizini yapmak, bu organizasyonda meydana gelen kurumsal değişiklikleri takip etmeyi sağlamaktadır. Bu meselelerden ilki esnaf örgütünün Osmanlı düzeninde ne zaman ve nerede ortaya çıktığına yönelik olmuştur. Kesin bilgi bulunmamakla birlikte kökenine dair Osmanlıların kendilerinden önceki medeniyetlerden etkilendiği iddia edilmektedir. İncalcık’a göre Osmanlılarda esnaf örgütünün temeli fütüvvet kaidelerine göre 16. yüzyıl öncesinde şehirlerde organize olmuş bir grup esnaf birliklerine dayanmaktadır.³⁸ Esnaf teşkilatının kökenine dair yapılan pek çok araştırmaya göre Osmanlı’da ortaya çıkan esnaf teşkilatının fütüvvet anlayışıyla doğup ahilikle gelişerek imparatorlukta devam etmiştir.³⁹ Bu anlayışa tam olarak biat etmeyerek esnaf teşkilatının ahilik ve fütüvvet geleneğiyle yoğun bir ilişkisinin olmadığını savunan farklı görüşler de mevcuttur.⁴⁰

Esnaf örgütünün dini kimliğinin haricinde ekonomik yönünü vurgulayan çalışmalar⁴¹ ile dinsel dayanışmanın yerine açıklayıcı bir paradigma olarak hemşehrilik⁴² olgusu esnaf çalışmalarında, son dönem çalışmalarda görülmektedir. Esnaf örgütünü yeni bir perspektifle değerlendirirken, göç ve ekonomik ağların şekillendirdiği hemşehrilik olgusunda aynı memleketten gelenlerin birbirleriyle

³⁷ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 289-292.

³⁸ Halil İncalcık, *The Classical Age 1300-1600*, 151.

³⁹ Kal’a, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları I*, 17.

⁴⁰ Fütüvvet Arapça feta kökünden gelerek “gençlik, kahramanlık ve cömertlik” anlamında kullanılmıştır. Fütüvvet sözcüğünün İslam öncesi Arap toplumlarında sadece bu anlamda kullanıldığı herhangi bir kurumsal varlığından söz edilmemekle birlikte Abbasiler döneminde bugünkü anlamda ahilik ve esnaf teşkilatı hatta fütüvvet kelimesine rastlanmadığı belirtilmiştir. Süleyman Uludağ, “Fütüvvet”, *DİA* 13, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996): 259-261.

⁴¹ Gabriel Baer, “Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 13, (1970): 145-165.

⁴² Kırılı, “İstanbul’da Hemşehrilik”, 72-79.

“dayanışma” içinde mi yoksa destek ve korumaya yönelik bir ilişki içinde mi oldukları sorulabilir. Aynı cemaate veya aynı memlekete mensup olan esnafın toplandıkları ve dayanışma halinde oldukları hanlarda⁴³ ilk bakışta taşradan gelenin korunup sahip çıkıldığı ve dayanışma halinde oldukları düşünülürken handaki varlıklı tüccar ve esnafın tavrının sadece bu yönde olmadığı, memleketlisini daha ucuz ve ağır şartlarda istihdam edebileceği de akla gelmelidir. Zira Sivas, Diyarbakır ve Harput gibi taşra şehirlerinden İstanbul’a mali kaygılarla göç eden esnafın kalifiye işçiler olmasına rağmen hemşehrilerinin olduğu hanlara uğradıklarında sadece tüccarların mallarını taşıyan hamal olarak değerlendirildiği, bir nevi suistimal edildiği olasılığını da düşünmek mümkündür.⁴⁴

Esnaf örgütü üzerine yapılan alternatif bakış açılarına sahip incelemelerde gündeme getirilen konulardan biri de esnafın otonom mu yoksa merkezi otoritenin kontrolünü sağladığı bir yapıda mı olduğudur. Loncaların otonomisi ve merkezi otoritenin kontrolü yaklaşımlarına yeni bir bakış, merkezi otoritenin kontrolü altında Osmanlı esnafının kendi yetkilerini ne kadar kullandığını sorgulamaktadır.⁴⁵ Gerber, esnaf örgütünün kendi belirlediği hukuki kurallar neticesinde merkezi otoritenin bu düzenlemelere karşı çıkmadan riayet ettiğini, esnafın hazırladığı kuralların ise bulunduğu bölgenin yerleşik örfünden meydana geldiği, hatta Bursa, İstanbul, Antep ve Ankara gibi farklı şehirlerde uygulanan hukukun tek bir merkezden üretilmediği yaklaşımını destekler. İstanbul’daki düzenlemelerin diğer şehirlere göre daha özerk bir yapıda olduğunu da vurgulayan Gerber, kendilerine yönelik bir problem çıkarmayan esnafın işleyişine müdahale etmeyen merkezi otoritenin aralarında anlaşmazlık çıkan esnafın çözüme kavuşturamadığında kadiya başvurduğunu belirtmiştir.⁴⁶ Loncaların yerleşik örfe uygun olarak hareket etmesi devletten ayrı bir yapıda oldukları görüşünü tam anlamıyla göstermemektedir. Zira merkezi gücün

⁴³ Turna, “Geç Dönem Osmanlı İstanbul’unda Han Yöneticileri-Odabaşılar”, *OTAM* 27, (Ankara, 2011): 195-216.

⁴⁴ Yeremyan, *İstanbul İzlenimleri*, 110.

⁴⁵ Yi, *Guild Dynamics*, 144-208.

⁴⁶ Haim Gerber, *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*, (New York: State University of New York Press, 1994), 113-126.

esnaf organizasyonunda kethüda seçimine dahil olması, hazırladığı kanunnameler ile dükkân açma, esnaf sayısına müdahale etme ve üretilen ürüne standart getirme gibi esnafın üstünde bir yetki alanına sahiptir. Özellikle esnafa yönelik hazırlanan nizamnameler ile esnaf loncaları kontrol altında tutularak merkezin üstünlüğü kanıtlanmakla birlikte esnafın bu düzende haklarını ne derece bağımsız kullandığı tartışmaya açıktır.

Esnafın otonom yapısı tartışmaları bağlamında boyacı esnafının İstanbul’da sahip olduğu tekel hakkından bahsedebiliriz. 1812 yılında toplam 372 boyacı gediği olduğu, boyacı zümresine ait esnafın tekel hakkı kaldırılarak herkesin istediği rengi boyaması yönünde hüküm verilmiştir. Bu durumda uzun yıllardan beri bu konuda bir imtiyaza sahip olanlar zarara uğradıkları için boyacıların yeniden tekel kurmaya teşebbüs ettikleri, “tahsis odası” adıyla kurdukları bir merkezden bütün boyacılara mal dağıtmaya karar vermişlerdir. 1840’ta ciddi olarak tekrar uyarılan boyacı esnafı kendilerine karşı olan, boyacılıkta tekel istemeyen 11 boyacının da dilekçesiyle “Tahsis Odası”nı kapatmıştır. Bu belgede dikkati çeken verilen hükme esnafın karşı gelerek eskiden beri sahip olduğu imtiyazların devamlılığı yönünde hareket etmesi, aralarında çıkan ihtilaf sonucu bir seçim yaparak çıkan karara razı olmalarıdır.⁴⁷

Merkezi otoritenin hazırlanan nizamnameler ile her esnaf grubunun uyması gereken kural ve kaideleri belirtmesi, bir nevi esnaf örgütünün her bir kolunda nizamı sağlamaktaydı. Böylece belirli aralıklarla hazırladığı nizamnamelerle esnafın yapısal olarak bir değişime uğrayıp uğramadığını kontrol altında tutuyordu. Merkezi otorite sosyal yapılaşmada önemli fonksiyonları olan esnafa belirli bir standardizasyon getirerek öte yandan da üretilen ürünün kalitesinde sürekliliği sağlıyordu. Aynı zamanda teşkilatlanmalarına da büyük önem veren devlet, esnafı kuruluş döneminden başlayarak hukuki ve iktisadi haklar sağlayarak yükümlülüklerini takip ediyordu.⁴⁸ Hazırlanan nizamnameler özellikle benzer işler yapan esnafın birbirleri arasında ihtilafli konularda, mesleğe yönelik kuralları,

⁴⁷ BOA, İ.MVL. (İrade Meclis-i Vala.), 30/505, H. 8 L 1257 (M. 23 Kasım 1841).

⁴⁸ Kal’a, “Esnaf”, 423-430.

esnafın dükkân açması ve buna karşı doğabilecek muhalefete yönelik çeşitli düzenlemeleri kapsıyordu. Mal ve hizmet üretimine yönelik hazırlanan nizamnamelerde esnafın nasıl üretim yapacağı belirlenirken, üretime belirli bir standart sağlanarak dükkân açma, fiyat belirleme gibi hususlarla esnaf içi düzen ve kalite temin edilmeye çalışılmaktaydı.⁴⁹ Merkezi otoritenin hemen her mal ve hizmet için 16. yüzyılın başından itibaren uyguladığı fiyatlarda üst sınırına işaret eden narh⁵⁰ usulüne göre her türlü ücret ve yiyecek, imalata konu olan maddelerin sermaye ve harçları tespit edilerek %10 (azami) %20 arasında değişen fiyatlandırma prosedürü takip edilmiştir. Narhların kontrolü için kadıların ayda bir kere teftiş etmesi, muhtesibin de her hafta teftişte bulunması mecbur kılınmıştır.⁵¹ Fiyat ve malın kalitesinin kontrolü, vergilerin toplanması ve esnafın ihtiyaç duyduğu ham maddelerin tedarik edilmesine önem veren devletin esnaf teşkilatına çeşitli hak ve imtiyazlar vererek onları güçlü kıldığı anlaşılmaktadır.⁵²

Esnaf örgütünün sürekliliğinin sağlanmasında ve var olan düzenin korunmasında bir devlet politikası olarak inceleyeceğimiz gedik hakkı ise Osmanlı esnafına geniş haklar tanıyan düzenlemeleri kapsıyordu. En genel tanımıyla bir mesleğin icrası için gerekli olan alet ve edevat ile zikredilen mesleği icra etme yetkisi⁵³ olan gedik, ustanın vefatının ardından miras yoluyla intikal eden varisine ya da yerine geçmesine karar verilen kalfasına çalıştığı mekânda sürekli kiracı olma hakkı⁵⁴ gibi önemli temel haklar sağlamaktaydı. Miras olarak intikal edecek kişinin

⁴⁹ Kal'a, (ed.), *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları I*, 79-230.

⁵⁰ Mübahat Küçükoglu, "Narh", *DİA* 32, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006): 390-391.

⁵¹ Ömer L. Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar I: Kanunname-i İhtisab-ı İstanbul el-mahrusa", *Tarih Vesikaları*, I. cilt, 5. sayı Ankara, 1942, 326-340.

⁵² Ömer L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLI. cilt, 1-4. sayı İstanbul, 1982, 39-46.

⁵³ Sıdkı, (1325). *Gedikler*, (İstanbul: Tanin Matbaası), 19-20; M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 656-659; Ahmet Akgündüz, "Gedik", *DİA* 13, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 541-543.

⁵⁴ Seven Ağır ve Onur Yıldırım, "Gedik: What's in a Name?", *Bread From the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities* içinde, S. Faroqhi, (der.), (New York: Berghahn Books, 2015), 217-236.

gedik hakkını kullanabilmesi için en temel kural o işi yapmaya ehil olmasıydı. Mesleğin ustası çırak olarak oğlunu yanına alarak kendisinden sonraki varisinin gediği elde edebilmesi için teknik enformasyon almalarını sağlıyordu. Öte yandan zikredilen meslekte ehil olmayan kişilerin esnaf örgütüne girmesiyle teşkilat yapısında meydana gelen sorunların on sekizinci yüzyıla dair arşiv belgeleri incelendiğinde artış gösterdiği görülmektedir.⁵⁵ Bu durumu önlemek amacıyla devletin uyguladığı çeşitli düzenlemeler arasında İstanbul ve sur harici ve Üsküdar taraflarında bulunan çarıkçı esnafının nerelerde dükkan açıp çarıkları satacağı,⁵⁶ yine İstanbul’da Kumkapı’daki bir handa kırmızı ve siyah sahtiyandan terlik ve çedik dikiciliği 20 nefer esnafa verilmiş iken onların haricinde bu işle uğraşanların men edileceği⁵⁷ gibi kısıtlamalar basmacı esnafının haricinde çeşitli mesleklerde de mevcut olmuştur. Esnafa tekel hakkı sunan gedik uygulamasının İstanbul’la sınırlı kalmayarak Halep⁵⁸ ve Balkan şehirlerinde⁵⁹ de yaygınlaşmaya başladığını yapılan çalışmalar üzerinden takip etmek mümkündür.

Tanzimat öncesi dönemde gedik uygulamasının kalfalar üzerindeki etkisi incelendiğinde ise vefat eden ustasının yerine usta olarak dükkanını açıp bağımsız olarak çalışmak isteyen kalfaların bir gün bu istekleri gerçekleşir ümidiyle yer değiştirmedikleri ortaya konmuştur.⁶⁰ Ancak babasının vefatıyla gedik hakkını miras yoluyla elde eden ustanın oğlu, sıranın kendisine geçeceğini düşünen kalfalarda hayal kırıklığına sebep olabiliyordu. Bu duruma örnek teşkil eden olaylardan biri basmacı ustası olup vefat eden Agob’un yerine oğlu Artin’in basmacı ustası olarak

⁵⁵ Engin D. Akarlı, “Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840”, *Law, Anthropology and the Constitution of the Social: Making Persons and Things*, ed. Alain Pottage and Martha Mundy, (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 189.

⁵⁶ BOA, C. İKTS, 2/52, H. 6 Ra 1241 (M. 19 Ekim 1825).

⁵⁷ BOA, C. İKTS. 20/991, H. 13 R 1211 (M. 16 Ekim 1796).

⁵⁸ Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century* (New York: Columbia University Press, 1989), 175-179.

⁵⁹ Nikolai Todorov, *The Balkan City, 1400—1900*, (Seattle: University of Washington Press, 1983), 110-114.

⁶⁰ Nalan Turna, “Tanzimat Öncesi Dönemde İstanbul Esnafının Gedik/Destgah Uygulamalarına ve Kalfalara Dair Bazı Analizler”, *Tarih Okulu Dergisi* 57, (2022), 1042-1071.

tain edilmesidir. 1807-1809 yıllarında bir hükme göre basmacı ustasının ölümünün ardından imalatın sekteye uğramaması için bu sanatla uğraşacak kabiliyette oğlu var mı diye bakılmıştır. Eğer yoksa lonca içinden bu sanatta ustalaşmış kalfaya bu görevin verileceği, fakat ustanın oğlu varsa ve basma hususundaki maharetini loncaya tasdik ettirirse gedik hakkına mirasçı olarak sahip çıkacağı kaydedilmiştir.⁶¹ Osmanlı esnafının sayıca sınırlandırılması esnaf hareketliliğini kısıtlarken öte yandan devlet, sosyal ve ekonomik düzeni sağlamak, lonca dışından esnaf teşkilatına yönelik müdahaleyi engellemek ve kendi dükkanını açarak bağımsız çalışmak isteyen kalfaları kontrol altında tutmak maksadıyla gedik hakkını takip etmiştir.⁶² Örneğin 1780 yılındaki bir fermada Ermeni fırıncı ustasının ölümünün ardından gediğinin sadece Ermeni birine devredileceği, Müslüman fırıncının da Müslümanlara verileceği emredilmiştir. III. Selim'in yeniçerilerle bağlantısının güçlü olmasından dolayı Arnavutların eline geçmesini engellemek üzere bu fermanı hazırladığı öne sürülmüştür.⁶³

Yeniçerilerin esnaf teşkilatıyla ilişkileri ve müdahalelerinin ekonomik hayatı ne ölçüde etkilemiş olduğu esnaf çalışmaları sahasında önemi koruyan gelişmelerden biridir. Yeniçerilerin esnafa karışması, tarihyazımında ticari hayatta sadece bozguncu olarak değerlendirilmeleri haricinde esnafa yönelik pek çok kolaylaştırıcı faaliyetlerde bulundukları ve şehir hayatına etkileri daha geniş perspektiften değerlendirilmesi gereken bir konudur.⁶⁴ Yeniçerilerin daha çok tekstil alanında faal oldukları, dülbend, keten, aba, boğasi gibi kumaşların ticaretini yaptıkları bilinmektedir. İstanbul sicilleri ve yeniçerilere ait tereke kayıtlarında esnaf ve tüccar olarak çalıştıkları, kârlı bir ticari sektör olan pamuklu tekstiline dahil olduklarını görmek mümkündür.⁶⁵ Ekonomik alanda pek çok faaliyette bulunan yeniçerilerin

⁶¹ İKS, İstanbul Mahkemesi, 94 numaralı sicil, 1807-1809, 130-131.

⁶² Ağır ve Yıldırım, "Gedik: What's in a Name?", 229-232.

⁶³ Ağır ve Yıldırım, "Gedik: What's in a Name?", 232-233.

⁶⁴ Gülay Yılmaz Diko, "Blurred Boundries Between Soldiers and Civilians", *Bread From the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities* içinde, S. Faroqi, (der.), (New York: Berghahn Books, 2015), 175-194.

⁶⁵ Diko, "Blurred Boundries Between Soldiers and Civilians", 177-178.

sahibi oldukları büyük gemilerle nakliyecilik yaptıkları, seferler sırasında kurdukları ticari ağlarla başkente döndüklerinde esnafa bu noktada yardımcı oldukları bilinmektedir.⁶⁶ Yeniçerilerin esnafla olan münasebetleri çeşitli merhaleler geçirmiştir. 1584 yılındaki bir hükümle yeniçerilerin ticarete dahil olmayarak, esnafa müdahale etmemeleri, sadece askerlikle meşgul olmaları istenirken 1587 tarihli hükümle yeniçerilerin esnaflıkla uğraşmalarına meşruluk sağlanarak esnafa ait kural ve kaidelere uymaları beklenmiştir.⁶⁷ 17. yüzyıla gelindiğinde ise yeniçerilerin lonca üyeliğine atandıkları, incelenen mahkeme kayıtlarında lonca teşkilatında beşe unvanlı kişilerin olduğu, merkezi otoritenin loncalar üzerindeki etkisini arttırmak veya ekonomik açıdan askeri personele gelir sağlamak üzere yeniçerileri kendi eliyle atadığı bilinmektedir. Yahut yeniçerilerin esnaf tarafından kendi aralarında seçilmiş olması da muhtemeldir.⁶⁸ Yeniçeriliğin kaldırıldığı 1826 tarihinden itibaren bazı esnaf gruplarının yeniden yeniçeriliği kurmak üzere faaliyetlerde bulunmuş olmaları “esnafın gardiyanını kaybetmesi”⁶⁹ olarak ifade edilen görüşün haklılığını göstermektedir.

Basmacı esnafını incelediğimizde 1740’lardan itibaren sık aralıklarla hazırlanan nizamnameler ilk bakışta esnaf içi bir bozulma olduğunu düşündürse de bu durum aslında yazma ve kayıt geleneğinin bu tarihlerden itibaren yaygınlaşmasından kaynaklanmaktadır.⁷⁰ Basmacı esnafına yönelik 1758 tarihli bir nizamnamede Fazlı Paşa Sarayı ve Ayazma basmahanelerinde çalışan ustaların her birinin bir destgahı olduğunu belirtilerek otuz nefer usta, otuz destgah olarak kaydedilmesi basmahanelerdeki işleyişi takip etmek için önemlidir. Burada destgahın gedik anlamına geldiği, zikredilen işi yapmada ehil olma ve o işin icrasında gerekli alet, edevat olduğu söylenebilir. Otuz nefer ustaya yetmiş destgah daha eklenerek herhangi bir ustanın vefatı sonrasında kethüda nezdinde belirlenen kalfalara bu

⁶⁶ Diko, “Blurred Boundries Between Soldiers and Civilians”, 181-182.

⁶⁷ Turna, “Yeniçeri-Esnaf İlişkisi: Bir Analiz”, 22.

⁶⁸ Diko, “Blurred Boundries Between Soldiers and Civilians”, 186-188.

⁶⁹ Turna, “Yeniçeri-Esnaf İlişkisi: Bir Analiz”, 36.

⁷⁰ Faroqhi, *Artisans of Empire*, 115-119.

destgahların tayin olunması emredilmiştir.⁷¹ Üsküdar'da 1760 yılında hazırlanan nizamnamede basmacıların kethüda ve ustabaşılar huzurunda otuz hisseye taksim edilen dülbendleri on bir dülbendci ustabaşı için hazırlayıp teslim etmeleri istenir. Buna göre her bir usta için yirmişer top dülbend verilmiş ve bunlar nefti mücessem, elvan-ı mücessem ve kalemkari basma olarak kaydedilmiştir.⁷² Basma imalatında belli bir standardı takip eden merkezi otorite, üretilen dülbend ve bezlerin eksik olmayacak şekilde damgalanmasını emretmiş, damga vergisi alınmamış ürünlerin satışına ruhsat verilmeyeceğini bildirmiştir. Kumaşların tür ve kalitesine göre vergi miktarları her top için kırkar, otuzar ve yirmişer akçe olarak belirlenmiştir.⁷³ Belgede mücessem ve kalemkari basmalar ile çit adı verilen ince kumaşlardan kalitesine göre hem basmaya uygulanan damga ücreti hem de ustaların top başına aldıkları ücretler kaydedilmiştir. Çeşitli kumaş isimlerinin ve ölçülerinin belirli olduğu kayıta kumaşların damgahaneye getirilerek damgalandıkları, damgasız olarak taşrada ve İstanbul'da satılamayacağı vurgulanmıştır. Damgalanan basmaların damga ofisinden çıktığı, kaçak yollarla imal edilmediği, üretiminde uygulanan kural ve nizama göre icra edildiğini anlayabiliriz. Damgasız ürünlerin de pazarda satılamayacağı, yakalandığı takdirde de cezai işleme maruz kalacağı incelenen arşiv belgesinde ayrıntılı olarak mevcuttur.⁷⁴ Üsküdar Ayazma Basmahanesi'nde üretilen basma kumaşların ala, evsat ve edna çeşitlerinden damga vergisi alınması bu miktara zam yapılarak güncellenmesi esnaf tarafından talep olunmuştur.⁷⁵ Sultan Ahmet Vakfı'na tabi Fazlı Paşa Sarayı ve Yenikapı Langa basmahanelerinde 1810'larda mevcut 100 nefer Müslüman ve gayrimüslim basmacı esnafı sanatlarını icra edebilmek için öteden beri 549 kuruş kira ve 900 kuruş da damga vergisi ödediklerini söylemişlerdir. Adalar, Galata, Beyoğlu ve Dersaadet'te güllü, kalpli basmalar imal edenler olduğunu ve onların damgasız olarak dükkân, pazar ve mahalle aralarında

⁷¹ Kal'a, (ed.), *İstanbul Esnaf Tarihi II*, 170-171.

⁷² Kal'a, (ed.), *İstanbul Esnaf Tarihi II*, 282-283.

⁷³ Kal'a, (ed.), *İstanbul Esnaf Tarihi II*, 263-264.

⁷⁴ BOA, C. ML. (Cevdet Maliye), 564/23104, H. 5 N 1242 (M. 2 Nisan 1827).

⁷⁵ BOA, C. ML. 459/ 18633, H. 11 Ca 1253 (M. 13 Ağustos 1837).

imal ettikleri bu basmaları sattıklarını ihbar eden basmacı esnafı, kendilerine mahsus basma imal etme hakkının korunmasını devletten talep etmişlerdir.⁷⁶

Esnafa yönelik tekel ve imtiyazların büyük oranda sekteye uğradığı Tanzimat Dönemi sonrasında basmacı esnafında da yolunda gitmeyen bazı gelişmeler yaşanmaktaydı. Üsküdar Ayazma ve Yenikapı Langa basmahanelerinde çalışmakta olan Müslüman ve gayrimüslim basmacılar birlikte bir dilekçe yazarak Tanzimat Fermanı'nın zanaatlarına yönelik etkilerini dile getirmişlerdi. Basmacılık yapmak için eskiden beri yıllık belli bir miktar vergi ödediklerini, işleri sekteye uğramasın diye Tanzimat'ın ilanından önce senede 36.000 kuruş ek vergi ödemeyi kabul ettiklerini anlatmışlardır. Tanzimat'la birlikte bütün tekel ve inhisarların kaldırılmasıyla Ayazma basmahanesinde yer alan 30 oda 3 odaya, Yenikapı Langa'daki basmahanesinde 100 oda 4 odaya düşürüldüğü için manifaktürlerde esnafın açıkta kalarak mahvoldukları, Yenikapı Langa'da köşe başlarında yeni basma dükkanlarının açılarak büyük çaplı üretim yaptıklarını paylaşan basmacı esnafının mesleklerini icra etmekte zorlandıkları ortadadır. Basma imal etmede kendilerine sağlanan inhisarın kaldırılmasıyla zor bir durumla karşı karşıya kalan Ayazma ve Yenikapı Langa basmacıları, belirlenen ek vergiyi ödemeyi kabul ederek zarara uğramak istemediklerini iletmışlerdir.⁷⁷

1.2. Merkezden Çepere: İstanbul'da Pamuklu Basmacılar ve Diğerleri

1.2.1. 18. Yüzyıl İstanbulu'nda Pamuklu Basmacılar

19. yüzyıl öncesinde başkent İstanbul'da tekstil üretimine yönelik fabrikaların henüz inşa edilmediği, çeşitli esnaf gruplarının birbirlerinden ayrı olarak şehrin pek çok noktasında dağınık halde olmayıp, ticaret merkezlerine yakın, genellikle birbirleriyle irtibat halinde çeşitli hanlarda çalışarak üretime katıldıkları yaygın olarak bilinen bir olgudur. Bu bölümde özellikle İstanbul'da kurulan üç basmahanenin inşa edilmeden önceki üretim süreci, basmahanelerdeki durum ve

⁷⁶ BOA, HAT. 1443/59335, H. 29 Zilhicce 1230 (M. 2 Aralık 1815).

⁷⁷ BOA, A.MKT. (Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı), 159/81, H. 22 Ca 1264 (M. 27 Şubat 1848).

işlerlik kazandıktan sonraki yüz sene zarfında meydana gelen değişiklikler, İstanbul'da faaliyet gösteren basmacıların ürettikleri basmalar, çalıştıkları basmahane kârhaneleri ele alınacaktır. Başkent İstanbul'da basmacı esnafının faaliyetlerini incelemek dünya ticaret ağında özellikle Ermeni ailelerin etkin bir rol oynamalarını anlamaya da yardımcı olacak niteliktedir. Temel olarak “basmacı esnafı kimdir, nerede ve ne şekilde çalışır ne zamandan beri bu işle meşgul olmaktadır, nihai olarak üretilen mallar nasıl değerlendirilir?” sorularına cevaplar aranacaktır. Çalışmanın kapsamı gereği imparatorluk dahilinde yer alan basmahanelerin tamamını tespit ederek ayrıntılı olarak incelemek mümkün değildir. Bu sebeple başlangıç ve sürekliliği olan İstanbul'daki Üsküdar Ayazma, Yenikapı Langa ve Fazlı Paşa Sarayı'nda kurulan üç basmahane seçilmiştir.

16. yüzyıl başlarında pamuklu basma kumaştan üretilen eşyalar tereke kayıtlarında basma minder, bohça, şilte, yorgan olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁸ 1524-1530 yılları arasındaki kadın terekelerinde basmadan yapılan hırka, şalvar, entari, yastıklar bulunmaktadır.⁷⁹ Bu kayıtlarda zikredilen basma kumaş türlerinin yerli mi ithal mi olduğu belli değilken, sicillerde yer alan 1666-1667 tarihli bir kayıтта Asvador'un dükkanından çalınan mallar arasında “dört Hindistan basması, on Hindiyân kutni, on bir Keşan kutnisi ve üç top hassa dülbend” olduğu görülmektedir.⁸⁰ Böylelikle basma ve kumaşların en azından on altıncı yüzyıl başından itibaren kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kadı sicilleri üzerinden Osmanlı gündelik yaşamına basmanın girişi, kullanım alanları, geldiği şehir ve bölgeye dair pek çok sorunun cevabını bulmak mümkündür.

Osmanlı esnaf örgütünün çalışma prensibi incelendiğinde birbirinden farklı grupların imalat sürecinde mamul maddeyi elde etmek amacıyla birbirleriyle temas halinde çalıştıkları görülmektedir.⁸¹ Bir malın sonraki aşamasını icra ederken birbiriyle irtibatla olan esnaf gruplarından basmacılar çırkıkçılarla, boyacılar ve

⁷⁸ İKS., Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil, (H. 919- 927/ 1513- 1521), 262.

⁷⁹ İKS., Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil, (H. 930- 936/1524-1530), 263-283.

⁸⁰ İKS., Bab Mahkemesi, 3 Numaralı sicil, (H. 1077/1666-1667), 538.

⁸¹ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 289-291.

dülbendciler ile çalışmaktaydı. Tüccar ve esnaf için pamuk eğirerek iplik tedarik eden çıkırıkçılar, basmacılara kumaş tedarik eden dülbendciler, baskı yapılan kumaşların renklendirilmesinde destek alınan boyacılar arasındaki ilişki ağı Osmanlı imalat sektörünün organizasyonuna işaret etmektedir. Bu ilişki ağına yaşanan gelişmeler esnaf organizasyonunun çözümlenmesinde yardımcıdır. Örneğin basmacı ve dülbendciler arasında sıkça çıkan muhalefet sebebiyle kadı huzuruna geldikleri görülmüştür.⁸² Aralarındaki anlaşmazlığın dülbend basma ücretleri ve dağıtma konusunda olduğu, basmacı esnafının kendilerine kumaş tedarikini sağlayan dülbendci esnafının çalışanı olduğu düşünülebilir. Sultan Ahmet'in kütüphane vakfından inşa edilen Üsküdar Ayazma Basmahanesi'nin mutasarrıfları olan dülbendci esnafının Fazlı Paşa Sarayı Basmahanesi'nin çevresindeki hanlarda da yoğun olarak bulundukları ve yakın temasta çalıştıklarına örnektir.⁸³ Aralarında uygulanan nizam gereği dülbendcilerin tedarik ettiği malları işleyip çalışmakla mükellef olan basmacıların verilen hükme uymayarak bu emtia haricinde baskı yaptıkları, dülbendcilerin siparişlerini yetiştiremedikleri için de müdahaleye maruz kalmışlardır.⁸⁴ Basmacı esnafının dülbendcilerin haricinde basma yapmaları ise kullandıkları malzemelerde yaşanan maliyet artışından kaynaklanmaktadır. Dülbendcilerin mumi basma yapılması için verdikleri ücretin mevcut şartlarda yetersiz olması sebebiyle, doksan kişilik basmacı esnafıyla yüz on dülbendci arasında çıkan tartışma sadrazamın huzuruna çıkmalarıyla sonuçlanmıştır. Dülbendcilerin basmacılarla aralarında yaptıkları 1740 yılındaki anlaşmaya göre mumi basmanın topu için ödedikleri ücret 435 akçe olarak belirlenmiştir. Baskı fiyatının 1762 yılında yazılan bu dilekçede de aynı olduğunu söyleyen basmacı esnafı sadrazam huzurunda her bir ürünün ücretine yirmişer akçe zam yapmak istediklerini arz ederler. Eskiden ürünlerini getirip baskı yapılsın diye bırakan dülbendcilerin basmacıları takip ederek başka kimlerin işlerini yaptıklarını öğrenmeye çalışmaları ve engel olmalarıyla

⁸² Kal'a, (ed.), *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları I*, 243-244.

⁸³ BOA, C.BLD. (Cevdet Belediye), 34/1674, H. 5 C 1226 (M. 27 Haziran 1811).

⁸⁴ Kal'a, (ed.), *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları I*, 40, 49-51, 263-264, 282, 329-330.

basmacı esnafı rahatsız olduğunu dile getirir.⁸⁵ Dölbendciler ise araya alınan bu siparişler sebebiyle mallarının yetişmediğinden ötürü zarara uğradıklarını vurgulayarak “siz bizim dölbendlerimize basma etmekle memursunuz, bizim esnafımıza mahsus basmacılarınsınız, bizden hariç kimsenin meta’ını basma etmeyiniz, elinizdeki işi bırakıp bizim işimizi yapınız” diyerek basmacıları uyarılmışlardır.⁸⁶ Basmacıların boyacılarla, dölbendcilerle yakın temasta olduklarını, Fazlı Paşa Sarayı’ndaki basmahanede birlikte çalıştıklarını 18. yüzyılın yarısından itibaren hazırlanan nizamnamelerde de takip edebiliriz.⁸⁷ İstanbul’daki basma manifaktürlerinde kayıtlı boyacı esnafının gedikleri basmacı ve boyacıların aynı imalathanede birlikte mesai harcadıklarını desteklemektedir. Manifaktür içinde yer alan odalarda Langa Yenikapı’da 41 al boyacı gediği, Fazlı Paşa Sarayı’nda 46 boyacı gediği, Üsküdar’da 12 pare boyacı gediği olduğu 1841 tarihli arşiv vesikasında kaydedilmiştir.⁸⁸ Boyacı esnafı basma manifaktürlerine yakın ama müstakil olarak da organize olmuşlardır. 1762’de Yenikapı basmahanesi haricinde yapılan al boyacı kârhanesi altı adettir. Bunlardan dördü Hristiyan, yirmi iki ustaya 7500 kuruş muaccele ve 500 kuruş aylıkla kiralanmıştır. Ayrıca devlet, boyacı ustalarına kolaylık olması için şehirde dükkanlar yaparak onlara kiralamıştır. 1766’da Langa Yenikapısı’nda yeniden inşa olunan altı kârhaneden dördü al boyacılara tahsis edilmiş, Fazlı Paşa Sarayı ve diğer boyacıların al boyacılara müdahale etmesi yasaklanarak al boyacılara tekel hakkı sağlanmıştır.⁸⁹

1.2.2. 18. Yüzyılda İstanbul’da Basma Manifaktürleri

Osmanlı sanayisine yönelik yapılan çalışmalarda yerli pazarlarda görülen ince pamukluların Hint menşeli olduğu sıklıkla vurgulanmış, pamuklu basmanın muhtemel gelişimi 19. yüzyılın ortalarından itibaren başlatılmıştır. Kurulan

⁸⁵ BOA, C. İKTS. (Cevdet İktisat.), 20/951, H. 5 Ra 1172 (M. 6 Kasım 1758).

⁸⁶ Kal’a, (ed.), *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları I*, 243-244.

⁸⁷ Ahmet Kal’a, *İstanbul Ahkam Defterleri/ İstanbul Esnaf Tarihi I*, (İstanbul: İ.B.B Kültür A.Ş Yayınları, 1997), 35-37, 40-41, 49-50, 103-105, 169-171, 243-244, 263-264, 282-283, 329-330.

⁸⁸ BOA, İ. MVL. (İrade Meclis-i Vala), 30/505, H. 7 L 1257 (M. 22 KASIM 1841).

⁸⁹ BOA, C. İKTS. 26/1269, H. 12 B 1180 (M. 14 Aralık 1766).

Basmahane-i Amire fabrikasının da askeri ihtiyaçlar için üretim yaptığı şeklinde bir açıklamayla karşılaşmak mümkündür.⁹⁰ Bu bölümde on dokuzuncu yüzyıldan önce İstanbul’daki basma üretim faaliyetleri üzerinde durulacaktır. Seçilen basmahaneler ve belirlenen merkezlerde toplu halde üretim yapan 18. yüzyılda İstanbullu basmacı esnafı hakkındaki bilgiler şeriyye sicilleri, nüfus kayıtları ve esnaf kefalet defterlerinin⁹¹ birlikte incelenmesiyle elde edilmiştir. 1720’de kurulan Yenikapı Langa ve Fazlı Paşa Sarayı basmahaneleri ile yaklaşık 1760’ta kurulan şkdar Ayazma basmahanesinin 1790’larda gösterdiği değişimleri kanıtlayan esnaf sayımının takibini yapmak zikredilen basmahanelerde yaşanan gelişmeleri görebilmek amacıyla önemlidir. 1726-1738 yıllarını kapsayan İstanbul Mahkemesi’ne kayıtlı 24 numaralı sicilde Çemberlitaş Vezir Han’da 27 gedikli basma ustasının isimlerinin yazılı olduğu liste vasıtasıyla toplamda 201 basmacının (163 Ermeni ve 38 Müslüman) olduğu ortaya çıkmıştır. Buna göre 27 gedikli ustanın bulunduğu 27 basma atölyesi vardır.⁹² Bu kayıtlara göre her bir ustanın yanında kalfa ve çırağı da olduğu göz önüne alınırsa Osmanlı esnaf organizasyonun temelindeki hiyerarşik yapı, usta-kalfa ve ırak

⁹⁰ M. Kurt vd., “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter alışması.” *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 40 (2016): 245-278; Engin Kırılı, “Osmanlı Tekstil Sektöründe Meydana Gelen Gelişmeler erevesinde Basma Fabrikasının Kuruluşu ve Faaliyetleri 1846-1876”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2015); J. . Aytemur, *Türkiye’de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank 1930- 1945*, (İstanbul: Libra Yayınları, 2010); T. Güran, “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, *150. Yılında Tanzimat* içinde., H. D. Yıldız (ed.), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992); R. nsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, (Ankara: T. İş Bankası Kültür Yayınları, 1988); V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi şartları Hakkında Bir Tetkik*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara, 1970).

⁹¹ Basmahanelerdeki usta, kalfa ve çırak bilgisine ulaşmak için bkz. BOA, NFS. d. nr.4, H. 1207 (M. 1792), s. 86-87; BOA, A.DVN. d. no. 881, H. 1205 (M. 1790), s.41-42. şkdar Ayazma Basmahanesi’nin çalışanlarını gösteren bu defter esnaf sayımları üzerine çalışmalar yapan Nejdett Ertuğ tarafından esnaf gruplarına yönelik yaptığı çalışmasında ismen zikredilir. Bkz. Nejdett Ertuğ, *Sultan III. Selim Dönemi İstanbul’unda Esnaf Grupları ve Medreseler*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019), 250-334. 1250 tarihli bu defterin Osmanlı Arşivi’nde sehven yanlış tarihlendirildiğine dikkat çeken Ertuğ’a göre esnaf tahririnin aşlında 1205-1206 yıllarında arpa emini Memiş Efendi tarafından yapıldığı, arşivde verilen tarihin bu defter için imkânsız olduğudur. Bu alışmada Ertuğ’un tespit ettiği tarih dikkate alınmıştır. Her iki defter de Osmanlı’da pamuklu basma tekstili alanında yapılan çalışmalar tarafından göz ardı edilmiştir.

⁹² İKS., İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, (H. 1138-1151/1726-1738), 201-202.

bağlantısının basmacılar için de geçerli olduğunu göstermektedir. Çeşitli hanlarda dağınık olarak üretim yapan basmacı esnafı Fazlı Paşa Sarayı basmahanesinin kurulmasıyla Vezir Han'dan buraya taşınmıştır. 1740 tarihli bir fermana göre Sultan Ahmed Han'ın yaptırdığı kütüphane vakfı akarından olan İstanbul'daki Fazlı Paşa Sarayı'nda kendilerine tahsis edilen atölyeler haricinde sanatlarını icra etmemeleri belirtilmiştir.⁹³ Belirlenen yerler haricinde dükkân açmaktan men edilen basmacıların aksi bir eylemde bulunduklarında çeşitli cezalara maruz kaldıkları kaydedilmiştir. Basmacı kalfası Bedros'un evinde gizlice Ayazma kârhanesine mahsus olan mücessem ve kalemkari yemeni imalinde bulunduğu anlaşılmış, baskın sonucu yakalanmıştır. Üsküdar Ayazma'da mücessem ve kalemkari basma ile Yenikapı Langa ve İstanbul Fazlı Paşa Sarayı haricinde elvan basma imal etmenin yasaklanması neticesinde buna uymayan esnafa Müslüman ise kalebentlik, reayadan ise kürek cezasının uygulandığı kaydedilmiştir.⁹⁴ Fakat üretimin sekteye uğramaması için esnafın ilk kabahatinde cezalandırılmadığı, öncelikle manevi cezalar olarak değerlendirilen uyarı ve teşhir uygulandığı, tekrarı neticesinde farklı ceza türleri olan dükkân kapatma, meslekten çıkarma, para cezası gibi mali cezalara başvurulduğu, nihayetinde bedensel ve esnafın hürriyetine yönelik falaka, kalebentlik, kürek ve sürgün gibi çeşitli ceza yöntemlerine çarptırıldığı görülmektedir.⁹⁵

Dağınık halde imalat faaliyetlerini sürdüren basmacı esnafının 18. yüzyılda inşa edilmiş, geleneksel yöntemlerle üretim yapan basmahanelerde bir araya getirilerek çalışması Avrupa menşeli ucuz ve kalitesiz ithal kumaşlara karşılık yerli üretimi destekleme politikasının bir sonucu olabilir. İstanbul dışında Tokat, Edirne, Halep, İzmir ve Bursa gibi merkezlerde de basmahaneler kurulmuş⁹⁶; İstanbul'da ise ilk kez 1720'de Fazlı Paşa Sarayı ve Yenikapı Langa ile ardından 1760'ta Ayazma basmahaneleri üretim hayatına katılmıştır. Yenikapı Langa ve Fazlı Paşa basmahaneleri III. Mustafa vakfiyesinde yer alırken Üsküdar Ayazma basmahanesinin

⁹³ Bab Mahkemesi, 172 Numaralı Sicil, (H. 1152-1153/1740), 354.

⁹⁴ İstanbul Mahkemesi, 94 Numaralı Sicil, (H. 1222-1223/ 1807-1809), 134-135.

⁹⁵ Mehmet Demirtaş, *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza İstanbul Örneği H. 1100-1200/ M 1688-1786*, (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2010), 283-363.

⁹⁶ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 269-289.

adı Laleli vakfında geçmektedir.⁹⁷ O halde ilk kuruldukları yıllarda basmacıların bu merkezler haricinde dükkân açmaktan men edilmediği anlaşılmaktadır. 1720’de Yenikapı Langa ve Fazlı Paşa Sarayı’ndaki basma kârhaneleri çalışmaya başlamış, 1726-38 yıllarında Çemberlitaş Vezir Han’da çalışan basmacıların varlığı kayıt altına alınmıştır. 1729-30’lara gelindiğinde ise İstanbul kadısına yazılan bir fermenda basmacı esnafının topluca yer değiştirerek zikredilen 27 kârhaneye 15 tane daha eklendiği ve gedikli basmacıların sayısının 42’ye çıkarıldığı görülmüştür. Hicri 1142 (1729-1730) tarihli bu fermenda artık Vezir Han’ın adı geçmezken Karadeniz civarından Çanakkale boğazına kadar olan bütün sahil kasabalarında basmacılık yapılması yasak edilmiş, bu işin İstanbul esnafına bırakıldığı vurgulanmıştır.⁹⁸ Hazırlanan ferman ve nizamnamelerin uygulamaya koyulduğu bir sonraki düzenlemeyi takip etmek mümkündür. Basmacıların kurulan kârhaneler haricinde üretim yapması men edilmişken Vezir Han’da basmacı esnafının kaydedilmesi henüz verilen hükmün gerçekleşmediğine örnektir. Kısa bir süre sonra yeni hazırlanan fermenda bu handaki basmacılar zikredilmemiş; oradaki esnaf Fazlı Paşa Sarayı basmahanesine nakledilmiştir. 1810’larda Üsküdar Ayazma Basmahanesi’nde basmacı esnafına mahsus olan basma, yemeni, beyaz dülbend gibi ürünleri İstanbul’da çitçi Yahudi esnafının imal etmesi ve satmasının yasak olduğu, esnafa yönelik nizam ile inhisarların uygulandığı anlaşılmaktadır. Dülbendci esnafı ise dükkanlarında satmayıp çarşı ve pazarlarda İngiltere’den gelen çitleri satan Yahudilerin bu kumaşlarla esvap yaparak kendilerinin ticaretini zora soktuklarını söylemişlerdir.⁹⁹

İstanbul’da incelenen basmahanelerden birisi olan Fazlı Paşa Sarayı’ndaki basmahanede 27 gedikli basmacı ustası olması, Vezir Han’daki 27 basmacının buraya geçirildiği şeklinde yorumlanabilir. Bu duruma dair her ne kadar bir kayıt olmasa da Çemberlitaş Vezir Han ile Sultanahmet’te günümüzde mevcut olmayan Fazlı Paşa Sarayı’nın konumlarının birbirlerine yakın olması bu çıkarımı destekler mahiyettedir.

⁹⁷ Mikail Acıpınar, “Üsküdar Basmahanesi ve Basmacı Esnafı: Üretim ve Organizasyon”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X*, 2018, 112-113.

⁹⁸ Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, 2152-2153.

⁹⁹ BOA, HAT. (Hatt-ı Hümayun.), 1318/51376, H. 1228 (M. 1813).

Öte yandan Yenikapı Langa Basmahanesi' ne yapılan bir eklemeyeyle 15 kârhanenin daha tahsis edilmesi neticesinde toplam sayı 42 gedikli ustaya ulaşmıştır.¹⁰⁰ 1740 yılına gelindiğinde ise Fazlı Paşa Sarayı'nda basmacılara mahsus kârhanede 100 basmacı ustasının içlerinden birinin ölümüyle kalfalarından uygun olanın geçmesi ve sarayda basmacılara mahsus kârhane dışında basmacılıkla uğraşmamaları gerektiği tekrar vurgulanmıştır.¹⁰¹ Bu hükme göre Fazlı Paşa Sarayı'ndaki basmacı sayısının 100'e ulaştığı, diğer esnaf gruplarında olduğu gibi vefat eden ustanın yerine o işe layık kalfasının geçmesi ve son olarak da basmacılık mesleğinin belirlenen yerler haricinde yapılmaması gerektiği belirtilmiştir. Benzer kısıtlamayı içeren 10 yıl önceki hükmün tekrarlanması ise kaçak yollarla basma işinin tahsis edilen basmahaneler haricindeki yerlerde icra edilmesidir. Bir diğer önemli gösterge ise zikredilen basmacı sayısının kısa bir süre zarfında yüksek bir artış göstermesidir. Basmacı esnafının İstanbul'da pek çok semtte dağınık halde yürüttüğü üretim sürecinin 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren basmahanelere taşınması basmacılık sektöründe yeni bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir.

1720 yılında açılan Fazlı Paşa Sarayı basmahanesi, 1550'lerde Kara Fazlı Paşa tarafından yapılan Fazlı Paşa Sarayı'nda yer almaktadır. Günümüzde mevcut olmayan bu saray Binbirdirek sarnıcının üstündeki arazide inşa edilmiştir. Bu sarayın içinde basmacılar için ilk olarak 27 imalathane odası tahsis edilmiş olup, kısa sürede bu sayı artmıştır. İstanbul'da yaşanan ve uzun süren yangınlardan Fazlı Paşa Sarayı da etkilenmiş, 1865'te büyük Hocapaşa yangınında yok olmuştur.¹⁰²

¹⁰⁰ Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, 2152-2153.

¹⁰¹ Bab Mahkemesi, 172 Numaralı Sicil, (H. 1152-1153/1740), 29-30.

¹⁰² Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, 10.cilt, 5596.

Harita 1. Fazlı Paşa Sarayı Basmahanesi (1720)¹⁰³

Basmahanenin bulunduğu Fazlı Paşa Meydanının bugün tahmin edilen konumu

Fazlı Paşa Sarayı'na ek olarak inşa edilen Yenikapı Langa basmahanesinin Yenikapı mevkiinde Alboyacılar ve Karaboyacılar sokağı olarak adlandırılan bölgede, denize yakın bir konumda olduğunu söylemek mümkündür. Bu konuda halihazırda herhangi bir destekleyici veri olmadığı için Yenikapı Langa basmahanesinin haritası hazırlanmamıştır.

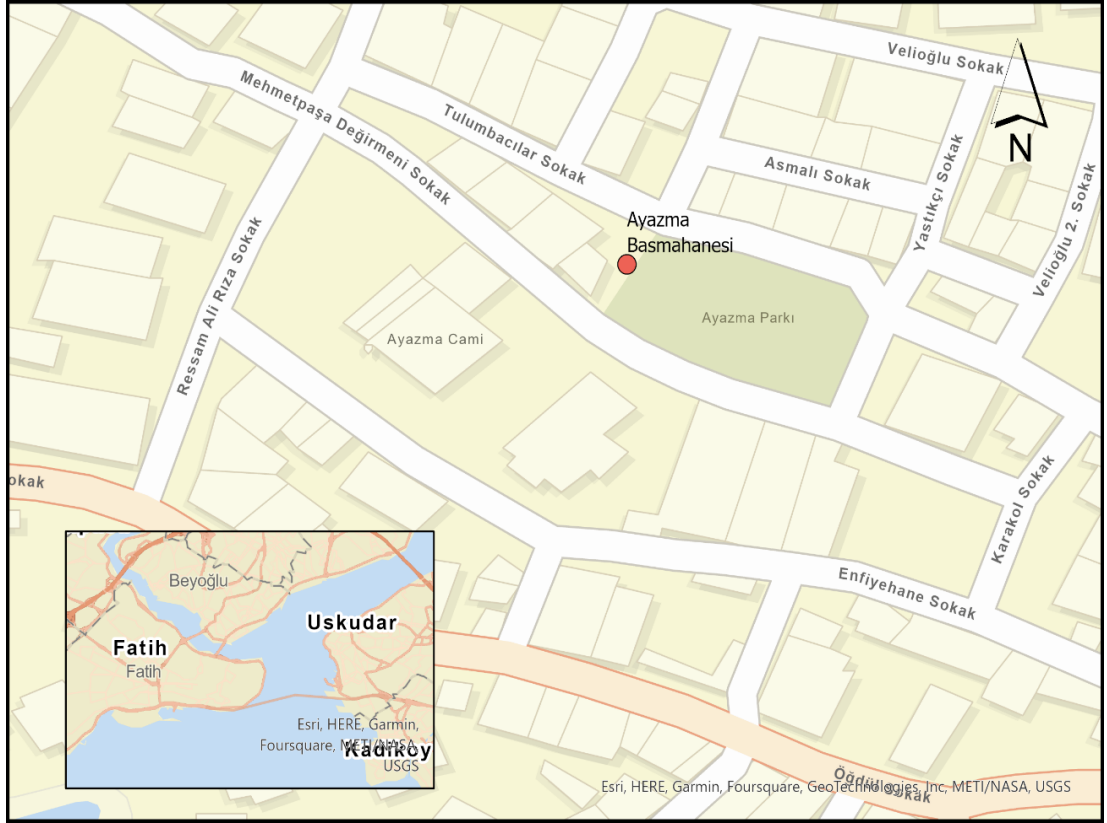
Üsküdar Ayazma basmahanesi ise Ayazma camiinin yakınında yer alan üç katlı, beş mahzen ve otuz odadan oluşan kemer yapıli ahşap bir binadır.¹⁰⁴ Bugünkü

¹⁰³ Coğrafi Bilgi Sistemleri'nden ArcGIS programıyla hazırlanan haritada Fazlı Paşa Sarayı basmahanesinin tahmini konumu paylaşılmıştır. Fazlı Paşa Sarayı ve Üsküdar Ayazma basmahanelerinin konum bilgilerinden hareketle son dönem haritalama teknolojisini uygulayarak haritalarda yardımcı olan Büşranur Bekman'a teşekkür ederim.

¹⁰⁴ Acıpınar, "Üsküdar Basmahanesi ve Basmacı Esnafı", 115.

Tulumbacılar ve Mehmet Paşa Değirmeni sokağı arasında yer alan Ayazma basmahanesi de günümüze ulaşamamıştır.

Harita 2. Üsküdar Ayazma Basmahanesi (1760)

Ayazma Camii'nin vakfında yer alan basmahanenin konumunu tespit etmek mümkündür. Ayazma Camii'nin yanından girilen Mehmet Paşa Değirmeni Sokak'tan yokuş aşağı inildiğinde Harem sahiline varılmaktadır.¹⁰⁵ Ayazma basmahanesi Salacak'a yakın bir konumda olduğundan su ihtiyacını buradan karşılamıştır. Sahile yakın oluşu, basma üretiminde ihtiyaç duyulan su ihtiyacını karşılarken, su kaynağından uzak olan diğer basmahaneler için devlet tarafından gerekli şartların sağlanmasına önem verilmiştir. Fazlı Paşa Sarayı'nda 27 kârhane odasıyla yer alan basmacılar ile Yenikapı Langa'da tahsis edilen 15 adet yeni

¹⁰⁵ Bekir Bilgili, *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi*, (İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Yayınları, 2013), 98-99.

kârhane için bizzat padişah fermanıyla esnafın ihtiyaç duyduğu su hususuna gereği gibi nizam verildiği görülmektedir.¹⁰⁶ Tahsis edilen yeni basma odalarının padişahın kendi mülkünden, bedelsiz olarak basmacı esnafına basma sanatı işlemek amacıyla tahsis edildiği belirtilerek basmahanelerin bina ve nizamından sorumlu kethüda Salih Ağa'dan saraydaki basmahane için bir çeşme icra etmesi, Yenikapı Langa'daki basma esnafına ise civardaki miri çayırın tayin olunması emredilmiştir. 1729/30 yılında yazılan bu fermanda Karadeniz Boğazı'ndan Akdeniz Boğazı'na varıncaya dek yer alan sahil şeridinde Fazlı Paşa Sarayı ve Yenikapı Langa mahallerinin haricinde basmacılığın yapılmaması zikredilen fermanla vurgulanmıştır.¹⁰⁷ Bu tarihten önce basmacılar Bebek, Kandilli, Yeniköy, Kumkapı, Samatya ile boğazın pek çok sahil semtinde basma işiyle uğraşüyor, kârhanelerde kendilerine has denebilecek çeşitte basmalar üretiyorlardı. İnciciyan, Ermenilerin 18. asırda yerleşmeye başladıkları Kuzguncuk'ta bir basmahane açarak, en iyi cins çiçekli, renkli, desenli kumaşlar çıkardıkları, basmahaneyi Kayserili Sarkis Kalfa isimli birinin kurduğunu ve ürettiği basmalara da Sarkis Kalfa basması adını verdiğinden bahsetmiştir. Kuzguncuk'taki basmahane daha sonra Üsküdar'a nakledilmiş ve Ayazma basmahanesinin yönetimini iki yüz yıldır aynı aileden gelen, Sarkis kalfanın torunları üstlenmiştir.¹⁰⁸

Basmacı esnafı arasında Ermeni ustaların ağırlıklı olarak yer almasının başlıca sebeplerinden biri Ermenilerin kumaşa baskı yapma, boyama ve boyayı sabitleme alanında önemli ölçüde bilgi birikimine sahip olmasıdır. Aynı zamanda ticari bağlantılarından dolayı deneyimlerini Osmanlı toprakları dışında da sürdürerek Osmanlı devletinin dokuma sektöründe dış ticaret ağının kurulmasında destek olmuşlardır. İlk başlarda İran, Osmanlı ve Hindistan arasında uzun mesafeli kara ticaretini yürüten Ermeni basmacılar, kısa bir süre sonra Amsterdam, Marsilya ve

¹⁰⁶ BOA, TS.MA. e. (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı), 1261/22, H. 27 Safer 1142 (M. 21 Eylül 1729).

¹⁰⁷ BOA, TS.MA. e., 1261/22, H. 27 Safer 1142 (M. 21 Eylül 1729).

¹⁰⁸ P.G. İnciciyan, *Boğaziçi veya Bizans Sayfiyeleri*, çev. Hrand D. Andreasyan, (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1956), 108; Eremya Çelebi Kömürciyan, *XVII. Asırda İstanbul*, (yeni notlarla yayına hazırlayan Kevork Pamukciyan), (İstanbul: Eren Yayınevi, 1988), 277.

Manchester gibi önemli ticaret şehirlerine atölyeler ve ticaret evleri açmışlardır.¹⁰⁹ Bu alanda başarılı olmaları ve deneyimlerini kendilerinden sonraki jenerasyona aktarmaları, dikkat çeken önemli bir unsurdur.

Bir cazibe merkezi olarak değerlendirilen İstanbul, 18. yüzyıl sonlarında Orta Balkanlar-Makedonya, Batı Karadeniz ve İç Anadolu'nun doğusu ile Doğu Anadolu'nun batısından göçler alarak imalathanelerde, inşaat sektöründe, aşçılık, hamamcılık ve kayıkçılık gibi farklı birçok alanda istihdam imkânı sağlıyordu. Aynı zamanda İran'dan da göç alan İstanbul'un 1870'lerden itibaren Avrupa ile yapılan halı ticaretinde transit yol olarak değerlendirilmesi Valide Han'da uzun süre kalan İranlı esnaf ve tüccarların hareketliliğini takip etmeyi mümkün kılmıştır.¹¹⁰ Valide Han'daki esnafın ticari ağlarına yer vererek handaki esnafın profilinin belirlenmesinde katkı sağlayan çalışmalar özellikle Ermeni basmacı esnafı ile komisyoncu ve tüccar İranlıların yürüttükleri ticari faaliyetler hakkındaki ayrıntılı bilgi vermektedir.¹¹¹ Valide Han'daki esnaf ve tüccarın ilgilendiği temel malların halı ve kumaşlar olduğu, bu mallarını tedarik edenlerin kimliği, izlediği güzergâh ve bu güzergâh üzerinde yaşadıkları olaylar ayrıntılı olarak ortaya konmuştur.¹¹²

Basmacılar içinde Ermenilerin çoğunlukta bulunması, İstanbul'a göç ettikleri şehirlerin Diyarbakır, Sivas ve Tokat oluşu hanlara önce yerleşenlerin sonradan gelenler üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Kapalıçarşı'nın bezestanlarından başlayarak Vezir Han, Kürkçü Han, Çuhacı Han, Büyük Valide Han, Sümbül Han ve çevresinde ticari faaliyetlerini, her türlü zanaat ve mesleklerini yürüten Ermeni ailelerin yanına çalışmaya gelen akrabaları bu hanlarda çalışma hayatına başlıyordu. Hanlarda başlayan çalışma tarzının devamı sayılabilecek; ünlü basmacı ailelerin İstanbul'da ve Avrupa'nın önemli ticaret şehirlerinde açtıkları atölye

¹⁰⁹ Raveux, "Armenian Calico Printers from Constantinople in Marseilles", 77-91.

¹¹⁰ Turna, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e (1839-1908) Esnaf Hareketliliği, Devlet Kontrolü ve İstanbul, *Cihannüma* VI, (2020): 103-104, 106.

¹¹¹ Filiz Dıñoğlu, "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Valide Han XIX.-XX. Yüzyıl", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 31, (2014), 69-112.

¹¹² Dıñoğlu, "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında", 74-76.

evlerinde çok sayıda basmacı bir araya gelerek hem barınma hem de iş ihtiyacını karşılamıştır. Hatta bu durum bekar odalarının yangına sebep olmasından ötürü yıkılmasıyla artmış, kalabalık halde bir hanede kalınmasının toplum nezdinde iyi karşılanmaması yüzünden sıklıkla halkın şikayetiyle sonuçlanmıştır. 1890'ların sonunda Gedikpaşa'da Divan-ı Ali mahallesinde Kayserili Dilsizoğlu Artin'in hanesinin bir tarafında ailesiyle ikamet eden Agob Gülbenkian'ın olduğu diğer taraftaki odalarda bekarların konakladığı görülmüştür. Apartman şeklindeki hanenin karşısında ise Müslüman ailelerin yaşadığı, Osmanlı hanelerinin apartman şeklinde düzenlenip, bekar ve ailesiz kişilerin ikametine sunulmasından ötürü diğer hanelerin bu durumdan rahatsızlık duyduğu anlaşılmıştır.¹¹³

Kente yapılan göçler ekonomik ihtiyaçların giderilmesine yönelik olsa da merkezi idarenin bu durumu kontrol altında tutma isteği ve aldıkları önlemler özellikle III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde artmıştır. Zikredilen padişahların sorunlu hükümdarlıkları, artan sosyal tabandaki isyan ve kargaşalar, dünya ölçeğinde yaşanan siyasi ve sosyal krizler özellikle İstanbul'a yapılan göçleri kontrol altında tutmayı gerekli kılarken başıboş, kefilsiz bekar erkekleri tespit etmek üzere esnaf ve nüfus sayımlarının yapılmasına önem verilmiştir.¹¹⁴ Bu dönemde başkent İstanbul'da hazırlanan nüfus kayıtları ve esnaf kefalet defterleri hükümdarın kentte kontrollerin kendisinde olduğunu gösterme aracı olarak değerlendirilebilir.¹¹⁵ Kefalet sisteminin esnafa bağlayıp kolektif bir sorumluluk yükleyerek devletin toplumsal denetimin sağlama yöntemlerinden biri olduğu bilinmektedir.¹¹⁶ Özellikle III. Selim döneminde sıklıkla uygulanan kefalet sistemi dahilinde kefil olmayan esnafın İstanbul'dan

¹¹³ BOA, DH.MKT., (Dahiliye Mektubi Kalemi), 2397/86, H. 2 Ca 1318 (M. 28 Ağustos 1900). BOA, DH.MKT. 2133/54, H. 28 Ca 1316 (M. 9 Ekim 1898).

¹¹⁴ Faroqhi, *Artisans of Empire*, 114-119; Kemal Beydilli, "III. Selim", *DİA* 36, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 425-426; Kemal Beydilli, "II. Mahmud", *DİA* 27, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 352-357.

¹¹⁵ Faroqhi, *Artisans of Empire*, 114-119.

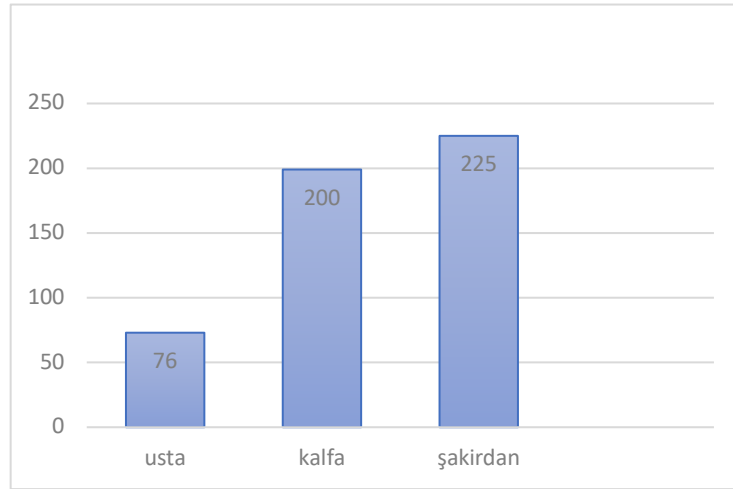
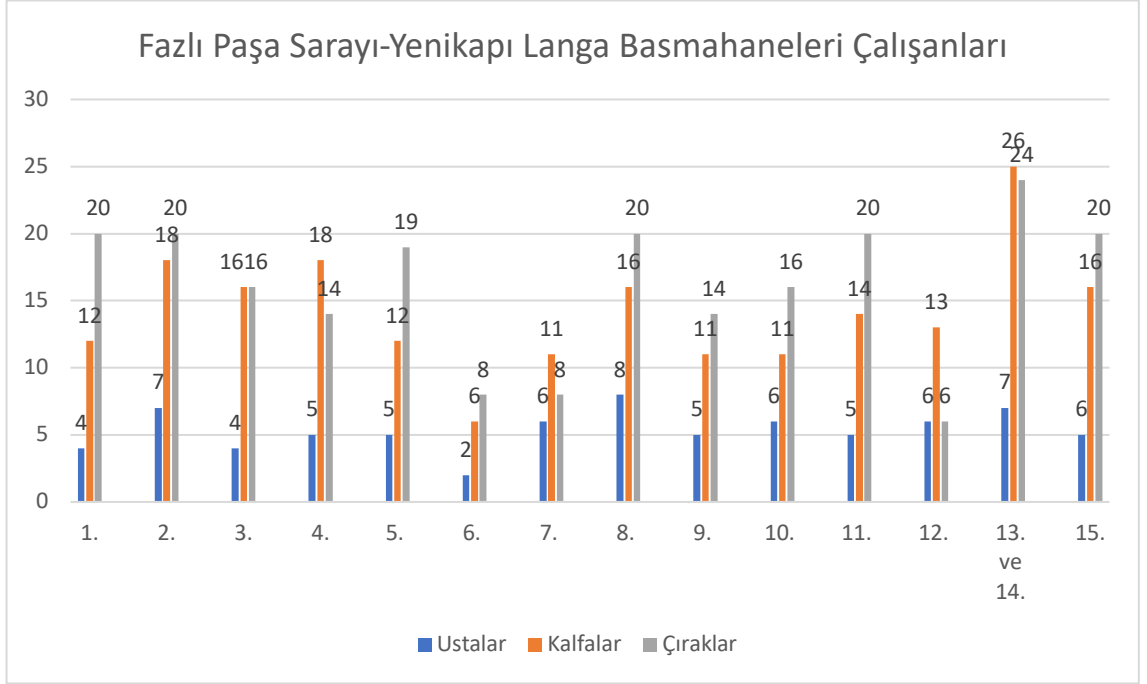
¹¹⁶ Kırılı, "Devlet ve İstatistik", 183-212; Turna, "Erken 20. Yüzyıldaki Bir Esnaf Sayımı", 431-468; N. Ertuğ, "Osmanlı Kefalet sistemi ve 1792 Tarihli Bir Kefalet defterine Göre Boğaziçi" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2000).

sürülmesine yönelik uygulamalar yürütülmüştür.¹¹⁷ Osmanlı coğrafyasında uzun yıllar uygulanan kefalet sistemi ile sadece toplumsal denetim sağlanmakla kalmamış; aynı zamanda Osmanlı esnafının sayısı tespit edilmiştir. 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başlarında yapılan bu çalışmanın temel kaynağı nüfus ve esnaf sayımına göre esnafın nereden geldiği, unvanları, kaç kişinin istihdam edildiği, çalışılan mekânın büyüklüğü konularında Osmanlı İstanbul’una yeni bir bakış açısı sağlamıştır.

III. Selim döneminde yapılan 1792 tarihli nüfus sayımının kaydı bu dönemde basmacı esnafı hakkında çok önemli veriler sunmaktadır. Basmahane kayıtları incelendiğinde çalışan usta ve kalfalar isimleriyle çıraklar ise sayısal olarak kaydedilmiştir. Buna göre bu tarihte Yenikapı Langa ve Fazlı Paşa Sarayı basmahanelerinde toplam 501 basmacının çalıştığını, 15 basma kârhanesinin kurulduğunu, 76 usta (23 Müslüman+53 Ermeni), 200 kalfa (30 Müslüman+170 Ermeni) ve 225 şakirdanın bir arada çalıştığını göstermektedir.¹¹⁸ Burada da çıraklar sadece sayısal olarak kaydedilmiştir. Basmahanede dikkat çeken özelliklerden biri 13. ve 14. basmahane kârhanelerinin birlikte kaydedildiği ve 26 kalfanın 21’inin halife unvanlı oluşudur.

¹¹⁷ Cengiz Kırılı ve Betül Başaran, “18.Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret* içinde, Fatmagül Demirel (der.), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 8-10.

¹¹⁸ BOA, NFS. d., nr.4, H. 1207 (M. 1792), s.86-87. 1792 tarihli nüfus defteri Eyüp kazası, Haliç iskeleleri ve Sur haricinde çalışan hamal ve kayıkçılar ile dükkân, han, bekar odaları, bostan ve bahçelerde sakin olup kefile bağlanan müslim ve gayrimüslimleri ihtiva etmektedir.

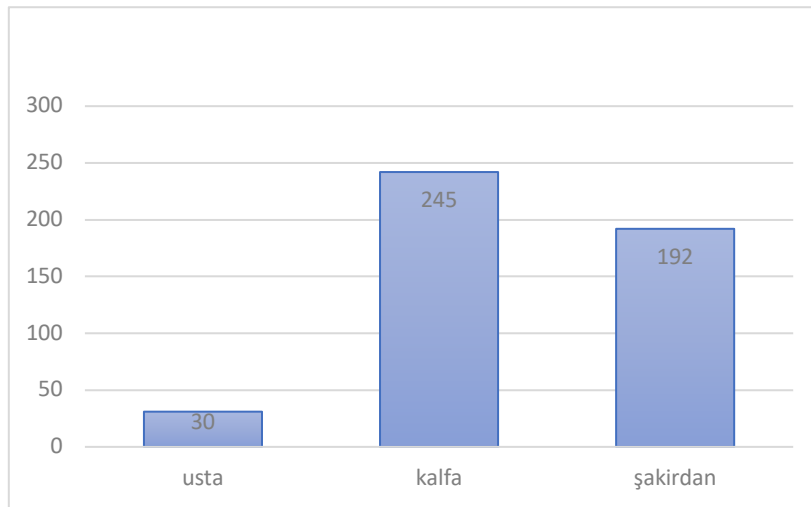
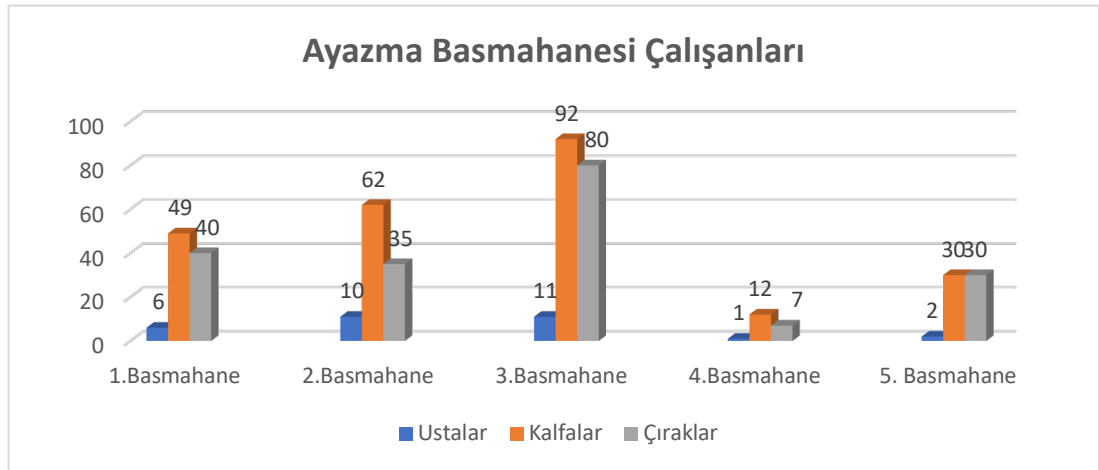

Grafik 1. Yenikapı Langa ve Fazlı Paşa Sarayı Basmahaneleri Toplam Çalışan Sayısı

Aynı doğrultuda inceleyecek olursak 1760’larda inşa edilen Üsküdar Ayazma basmahanesinin kuruluşunda 140 kişinin (10 ustabaşı, 30 usta ve 100 kadar kalfa) istihdam edildiği¹¹⁹, 1792 yılı esnaf kefalet defteri kayıtlarına göre 467 çalışan

¹¹⁹ Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey, *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis* 1758-1761, v.269b, (E. Afyoncu, Tıpkıbasım). (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2012).

sayısına ulaşıldığı görülmüştür.¹²⁰ Bu veriler Osmanlı esnafı hakkındaki genel teamüllerin dışında bir gösterge niteliğindedir. Sayımlarda yer alan isimler üzerinden gidildiğinde 30 ustanın (13 Müslüman+17 Ermeni), 245 kalfanın (108 Müslüman+137 Ermeni) ve çırakların sadece sayı olarak bilgilerinin mevcut olduğu görülmüştür.

Grafik 2. Ayazma Basmahanesi Toplam Çalışan Sayısı

Osmanlı esnafı genelde tek bir çırakla, küçük atölyelerde ve işletme başına ortalama 2,5 kişi çalışırken, 15 zanaatkar ve hizmetlisinin bir arada olduğu büyük

¹²⁰ BOA, A.DVN. d., nr. 881, H. 1205 (M. 1790), s. 41-42.

işletmelerin varlığı az ve çoğunlukla fırıncılar olduğu söylenmiştir.¹²¹ Bu çalışmayla basmahanelerdeki basmacı esnafının erken modern dönem Osmanlı dünyasında, büyük bir işletmede birden fazla çırak ve kalfayla çalıştıkları görülmüştür. Ayazma basmahanesinde her bir kârhanede ortalama 93 kişi çalışırken bu sayı Yenikapı Langa ve Fazlı Paşa sarayı basmahaneleri için ortalama 33 kişidir. Zira basmacı esnafının daha geniş sayıda çalışanların istihdam edildiği büyük fabrika türü işletmelerde birlikte çalıştığını gözlemek mümkündür.¹²²

Bu üç basmahanenin inşa edildiği yıllarda (1720 ve 1760) mevcut basmacı esnaf sayısının III. Selim döneminde yapılan sayımlarda katlanarak artması da dikkat çekicidir ve esnafın artan merkezi güce olumlu tepki verdiği anlaşılabilir. Basmahanelerdeki basmacı esnafı sayısının kuruluşundan sonraki 50-100 sene zarfında gösterdiği artış literatürde mevcut olan daralma iddiasının aksini gösteren bir durumdur. Özellikle 1760 sonrası Osmanlı zanaatında bir önceki 40 yıldaki görece büyüme Osmanlı-Rus savaşı sebebiyle çıkan siyasi istikrarsızlığın bir neticesi olarak daralmayla ifade edilmiştir.¹²³ 1792 nüfus sayımı ve aynı yıllardaki esnaf kefalet defteri verileri incelediğinde 1720-1760 yılları arasında kaydedilen basmacı sayısında artış gözlenmiş, yaklaşık 1000 kişi pamuklu basma manifaktürlerinde istihdam edilmiştir. Basma imalathanelerinde usta, kalfa ve çırakların toplu olarak çalıştıkları, dükkân büyüklüklerinin tasvir edilmesi, buna göre Üsküdar Ayazma'da daha az sayıda kârhanede çok fazla sayıda basmacı esnafının olduğu, Fazlı Paşa sarayı basmahanesinde sayıca fazla fakat küçük ölçekli kârhanelerde yaklaşık 25-40 kişilik istihdamın sağlandığını hazırlanan tablolarda takip etmek mümkündür.

1.2.3. Manifaktürlerdeki Basma Üretimi ve Türk Kırmızısı

On dokuzuncu yüzyıl öncesi basma üretimi, çalışan sayısı, manifaktürlerini kurum ve mekân olarak analiz edilmemiştir ve basmahanelerin yıllar içindeki sürekliliğinin takip edilmesi fabrikalaşma dönemi öncesindeki faaliyetleri görünür

¹²¹ Faroqhi, *Artisans of Empire*, 115-116.

¹²² Kırılı ve Başaran, "18.Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", 14-15.

¹²³ Faroqhi, *Artisans of Empire*, 118-119.

kılmaktadır. Zikredilen basmahanelerde toplamda 968 basmacı ustası, kalfa ve çırak çalışmaktadır. Bu basmahanelerdeki çalışan sayısına ulaşmamız 19. yüzyıl öncesi basmacı esnafını ve endüstriyel üretim öncesi Osmanlı manifaktürlerindeki pamuklu dokumanın varlığını ve büyüklüğünü göstermektedir. Zira Basmahane-i Hümayun 1848 yılında fabrika olarak faaliyete başlamış olsa da 1720 ve 1760 yıllarında İstanbul'da inşa edilen basmahanelerin yaklaşık 1000 kişinin toplu olarak çalıştığı, fabrika olarak adlandırmak iddialı olsa da geniş çaplı birer manifaktür oldukları aşıkardır. Öte yandan 1848 yılında basma üretimine başlayan fabrikada tam anlamıyla olgunlaşma süreci olan 1852 yılında toplamda 310 görevlinin çalıştığı, 155 Müslüman, 9 Avrupalı usta ve 146 gayrimüslim tebaa olduğu kaydedilen memur, boyacı, usta, ameleler ve tamirciler gibi pek çok meslekte istihdam sağlandığı görülmüştür.¹²⁴ Faaliyete başladığı 1848 yılını zararla kapatan Basmahane-i Amire'nin imalat için yaptığı harcama 932.188 kuruş iken, aynı yıl içinde ürettiği basma, gömlek, kirpas, bez, mendil gibi mamulatin bedeli sadece 63.252 kuruştur. Fabrikanın ürettiği ürünlerle imalat için sarfettiği harcamanın %10'unu dahi karşılayamadığı görülmüştür.¹²⁵ Elde edilen bu veriler ışığında Osmanlı imparatorluğunda basma üretim faaliyetlerinin genel olarak başarısızlıkla sonuçlandığı sıklıkla tekrarlınsa da 18. yüzyılın yarısına kadar geçen dönemde inşa edilen basma manifaktürleri ve basmacılık üzerine Basmahane-i Hümayun'un çağdaşı diyebileceğimiz İstanbul'da açılan çok sayıda ticaret evleri, atölyeler ve basmacı esnafının kurduğu ticari ağlarla Avrupa'nın çeşitli ticaret merkezlerinde sahip oldukları etkiyi incelemek gerekmektedir.

Batı literatüründe *calico printing* olarak kullanılan basma kumaş, erken dönemde Hint ve İran merkezlerinden temin edilirken 18. yüzyılın ilk yıllarından son çeyreğine kadar yüksek kalitedeki bu kumaşlar Osmanlı şehirlerinden ihraç edilerek Marsilyalı tüccarlar tarafından tercih edilmiştir.¹²⁶ Basma kumaşı diğer pamuklu dokumalardan ayıran en önemli özellik şüphesiz inceliği ve renklerindeki canlılık

¹²⁴ Kırılı, "Basma Fabrikasının Kuruluşu ve Faaliyetleri", 452-457.

¹²⁵ Kırılı, "Basma Fabrikasının Kuruluşu ve Faaliyetleri", 135-140.

¹²⁶ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 264-265.

olmuştur. Hint basmalarının çok iyi taklit edildiği Osmanlı şehirlerinde ve doğu medeniyetlerinde basma kumaşa uygulanan *printing eastern technique* Osmanlı Ermenilerinin bu alanda öncü olmalarını açıklayacak niteliktedir. Bu tekniğin anlaşılması özellikle Avrupa’da başlayan basma imalatında kullanılan “Türk kırmızısı” olarak ifade edilen rengin transfer sürecini de takip etmeyi kolaylaştıracaktır.¹²⁷ Zira 1670’lere kadar batılı zanaatkarlar Türk kırmızısıyla karşılaşmamıştı ve *calico printing* de yaygın bir üretime sahip değildi. Ermeni ustaların kullandığı tekniğin bilgisine 1770’lerde Rus İmparatorluğu’nun Astrahan liman şehrine göç eden Ermenilerin kurduğu bir iplik boyama atölyesini ziyaret eden Peter Simon Pallas’ın gözlemlerine dayanarak ulaşmak mümkündür.¹²⁸ Buna göre Türk kırmızısının elde edilmesinde üç temel adım mevcuttur:

1. Pamuk liflerinde rengin katılığı sağlanır,
2. İpliklerin taranma fazında balık yağı kullanılarak yumuşatılır,
3. Kök boyanın olduğu fiçıya buzağı veya koyun kanı eklenerek homojen bir kırmızı tonu elde edilir.

Son olarak deniz suyunda yıkanan pamuklu renk nihai tonunu almış olur.¹²⁹ Ermeni basmacı ustalarının İstanbul’dan Marsilya’ya uzanan basma ve Türk kırmızısı üretim tekniği sadece Fransa’ya değil İtalya ve Hollanda’ya kadar uzanmıştır. Bu transfer sürecinin aktörleri olan basma ustaları yeteneklerini Marsilya’dan Arles, Nimes, Avignon, Toskana, Cenova, İtalyan şehirleri ile Hollanda’da açtıkları boyama ve baskı atölyeleriyle göstermiştir.¹³⁰ 1650’lerde Osmanlı İmparatorluğu ve başkent İstanbul *calico* üretiminin merkezi olmuş, 1670’lerden itibaren Avrupa’nın ticaret merkezi olan şehirler kök kırmızı boya ve Türk kırmızısı ile tanışmıştır.

¹²⁷ Türk kırmızısı hakkında detaylı bilgi için bkz. Leyla Yıldırım, “Avrupa Tekstil Baskıcılığının Gelişimde Türk Kırmızısının Rolü”, *Yedi: Sanat Tasarım ve Bilim Dergisi* 12, (2014): 11-22.

¹²⁸ Peter Simon Pallas, *Travels into the Southern Provinces of the Russian Empire in the Years 1793 and 1794 c.I.*, (London: John Stockdale, Piccadilly, 1812), 233–326.

¹²⁹ Raveux, “Armenian Calico Printers from Constantinople”, 18-19.

¹³⁰ Raveux, “Armenian Calico Printers from Constantinople”, 21.

Burada kök kırmızı boya ile Türk kırmızısının renk tonu üzerinde yaşanan bir karışıklıktan bahsetmekte fayda vardır. 1650'lere kadar kırmızı boyanın merkezi olan Osmanlı tezgahlarında Rum ve Ermeni ustalar özellikle Diyarbakır ve İzmir'de birlikte çalışarak bu boya tonunu üretmişlerdi. 1650'den sonra Rumların İzmir'den Teselya ve Trakya'ya göç etmesiyle mevcut Türk kırmızısının tarifi değiştirilerek geliştirilmiştir. Mevcut boyanın tonunda meydana gelen bu değişiklik kırmızının bu tonu Edirne kırmızısı adını alarak karakteristik bir parlaklığa kavuşmuştur. Zira Ermeni ve Rum zanaatkarların farklı malzemeler kullanması sonucu Türk kırmızısının iki farklı tonu ortaya çıkmıştır. Yaşanan bu değişimde etkili olan iki unsur ise balık yağının yerini zeytinyağının alması ve durulamada tatlı suya geçilmesi olmuştur.¹³¹

Tablo 1. Türk kırmızısının üretim aşamaları (Ermeni ve Rum Ustaların teknikleri)¹³²

Türk kırmızısının üretim aşamaları	Ermeni ustaların tekniği (1770)	Rum ustaların tekniği (1797)
Liflerin taranıp yağlanması	Sodayla karışık balık yağı	Sodayla karışık zeytinyağı ve koyun gübresi
Safra-öd eklenmesi	Yumrular öğütülür	Yumrular öğütülür ya da sumakla yıkanır
Renk sabitleme yöntemi	Şap ve karbonat kullanılır	Şap ve karbonat kullanılır
Kök boyanın kullanımı	Kök boyayla buzağı ve koyun kanı	Kök boyayla buzağı ve koyun kanı
Parlatma tekniği	Soda banyosuna daldırma	Soda ve sabunu kaynatma
Durulama aşaması	Deniz suyu	Tatlı su

Pamuklu dokumalardaki renginin tonuyla dikkat çeken Türk kırmızısının kökeni araştırıldığına Latince adı *rubia tinctorum* olan kök boya bitkisinden elde

¹³¹ Raveux, "Armenian Calico Printers from Constantinople", 23-25.

¹³² Raveux, "Armenian Calico Printers from Constantinople", 20; Charles O'Neill, "Armenian Process for Turkey Red" *The Textile Colourist* içinde, (Manchester: New York, Wiley and Son, 1876), 217-231.

edildiği, tuğla kırmızısından daha parlak ve dayanıklı olan kök boya kırmızısı adıyla karşımıza çıkmaktadır.¹³³ Ermeni ve Rumların uyguladığı yöntemlerdeki en önemli aşama, elde edilen renk tonunun sabitlenerek canlılığını korumasının sağlanması olmuştur. Pamuklu kumaş üzerine uygulanan boyanın uzun süre kalıcılığını sağlamak, boyama tekniğine ve kullanılan malzemenin türüne bağlı bir sonuçtur. Bu sebeple Hindistan ve Osmanlı basmaları 18. yüzyılın son çeyreğine kadar çekiciliğini ve öncülüğünü korumuştur. 16. yüzyılın ortalarında Hint tekstil ürünlerinin taklit edildiği Avrupa ticaret şehirlerinde basit motifler basarak tek bir renkle keten kumaşa uygulanan boyama, renk sabitleyici olarak kullanılan şap kıtlığından ötürü yıkanamıyor veya renksiz imal ediliyordu.¹³⁴ İnce pamuklu dokuma üretmek kadar boyamanın da önemli olması, boyar maddenin elde edilen tonunun sürdürülmesi ve korunması basma kumaşın ön plana çıkmasında etkili oluyordu. Fransa, İtalya ve İngiltere gibi yerlerde dokuma ticaretiyle uğraşanların odağındaki renk, kalıcılığı ve parlaklığıyla dikkat çeken kök boyadan elde edilen Türk kırmızısıydı. Avrupa şehirlerinde zikredilen Türk kırmızısının tonunu elde etmek amacıyla Meksika’da kaktüslerin üzerinde yaşayan ve *cochineal* olarak adlandırılan böcekten elde edilen rengin Türk kırmızısına alternatif arayışından kaynaklandığı bilinmektedir.¹³⁵ Osmanlı basmacılarının yoğun olarak kullandığı Türk kırmızısına duyulan rağbetten ötürü Avrupa imalathanelerinde fiyatı yüksek olsa da *cochineal* kullanımında artış gözlenmiştir.¹³⁶ Mevcut kök boya bitkisinden elde edilen boyaya karıştırılan buzağı ve koyun kanı, bahsi geçen parlak kırmızının elde edilmesiyle sonuçlanmıştır. 18. yüzyılda gezgin Jean Claude-Flachat’nın Türk kırmızısından etkilenecek Fransa’nın Lyon şehrinde bir boyahane kurduğu, Fransa’ya giderken yanında bir boya ustası, Edirneli iki boyacı, ip eğirmeci, hallaç ve Ermeni renk sabitleyici (mordan ustası)

¹³³ Yıldırım, “Avrupa Tekstil Baskıcılığının Gelişiminde”, 13.

¹³⁴ Riello, *Cotton The Fabric*, 162-163.

¹³⁵ A. N. Galan, “Colouring Textiles-A History of Natural Dyestuffs in Industrial Europe” *Boston Studies in the Philosophy of Philosophy of Science*, (Boston: Springer, 2001), 69-71.

¹³⁶ Barbara C. Anderson, “Evidence of Cochineal’s Use in Painting”, *The Journal of Interdisciplinary History* 45, (2015): 337-366.

götürdüğü bilinmektedir.¹³⁷ Türk kırmızısının sır gibi saklanan tekniğini öğrenmek için çaba sarf eden İngiliz imalatçıların da 1765 yılında bu amaca ulaşarak kısa zamanda Osmanlı kadar kalıcı ve güzel kırmızı boya elde ettikleri ve üretimlerini kısa sürede arttırdıkları görülmüştür.¹³⁸ Boyama tekniği ve buharlı makinenin icadıyla pamuklu dokuma alanında artan seri üretim, İngiliz pamuklularının Hint, İran ve Osmanlı pazarlarına kısa sürede hakim olarak Doğu tekstil sanayinin savunmasının kırıldığını, tahtın yeni sahibinin fabrika üretimi ucuz mamuller olduğunu göstermiştir.¹³⁹

Türk kırmızısı üzerine çalışarak ona karakteristik bir yapı kazandıran Ermeni ustalar için Hindistan'dan İstanbul'a kadar kırmızı ana aktör bir renk olmuş; bu renk Ağrı, Aras, Muş ve Erzurum'daki Ermeni platolarında yetişen *karmirord* adlı kırmızı bir böcek/kurttan elde edilen sıvıdan üretilmiştir.¹⁴⁰ Vortan Garmir (*Որդաւն Կարմրի*) kurdun kırmızısı adıyla bilinen yaygın olarak Ermenilerin yaşadığı bölgelerde yetişen bu canlı Ermeni halı ve değerli kumaşlarının vazgeçilmez rengi olan kırmızı rengin kaynağıdır. Ermeni koşnili olarak da bilinmektedir. Kutsal törenlerde kullandıkları mor rengi elde ederken de yaşadıkları bölgenin habitatından faydalanarak doğal malzemeler kullanmışlardır. Mor rengi elde etmede salyangoz kabuklarını kullanan Ermeniler, antik dönemden itibaren ürettikleri kırmızı renge mükemmellik atfediyor, en az mor kadar kırmızı rengi de önemsiyorlardı.¹⁴¹ Kırmızı onlar için en canlı, ateşin kaynağı, güneşle ilgili olan ve yüzyıllardır sembol haline gelmiş bir renktir. Bu sebeple ürettikleri tekstil ürünlerinde de önemli bir yeri olan kırmızı rengin en karakteristik özelliği uzak Hindistan'dan İran'a ve İstanbul'a kadar değişmez parlaklığa sahip olmasıydı. Tonundaki sabitliğin koruyuculuğu Ermeni mitlerine

¹³⁷ Yıldırım, "Avrupa Tekstil Baskıcılığının Gelişiminde", 16.

¹³⁸ Quataert, *Ottoman Manufacturing*, 33-36.

¹³⁹ Serap Yılmaz, "18. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları", *Belleten* 56, (1992): 794-795.

¹⁴⁰ B.L. Zekıyan, "La porpora in Armenia Tra Mito, Folklore, Arte e Religiosità: Dall'inno Di Vahagn Al Bolo Armeno", *La porpora. Realtà e immaginario di un colore simbolico. Atti del Convegno di Studio, Venezia, Ottobre 1996*, der. Oddone Longo, (Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia, 1998), 276-297.

¹⁴¹ Zekıyan, *La porpora in Armenia*, 283-284.

dayandırılan kırmızı; Ağrı ovasından, Aras nehri kıyısından, Muş'un Karin ovaları ve İran'ın Urmiye kıyılarından elde edilen Vortan Garmir (*Որդաւ Վարդապետ*) saf bir renk olarak pek çok alanda kullanılmıştır.¹⁴²

Ermenilerin boyama alanındaki faaliyetleri ve özel olarak kırmızı rengin kaynağı hakkındaki görüşlerine ek önemli bir gelişme ise aslen Doğu Ermenistan'dan gelen 1756 yılında İran hakimiyetindeki şehirlerde, Anadolu'nun pamuk tarlalarında Jean Althen olarak bilinen Hovhannes Altunyan'ın Kayseri'de pamuk ekimi ve boyamayı öğrenerek Fransa'nın Avignon şehrine gitmesiydi. Kumaş boyama üzerine başarı kaydeden Althen, Fransa'da önce pamuk ekimini başlatmış, olumsuz iklim koşulları sebebiyle pamuktan vazgeçerek kırmızı rengin diğer bir kaynağını oluşturan kök boya bitkisinin ekimine yoğunlaşmıştır. Bu girişimiyle başarıya ulaşan Hovhannes, 1836 yılında bölgede çok sayıda fabrika inşasının temelini atmıştır. İspanya için Christopher Colombus, Büyük Britanya için James Watt, Lyon için Jacquard nasıl önemliyse Hovhannes Altunoğlu'nun adı da Fransa için aynı derece önemli görülmüştür.¹⁴³ Böylece boyama ve baskı ustalarının imparatorluk sınırlarından hareketle Avrupa'nın ticari şehirlerinde yürüttükleri faaliyetleri takip etme olasılığı artmaktadır.

1.2.4. Basmacıların Pamuklu Basma Üretim Tekniğine Dair

Bu çalışmanın temelini oluşturan konunun sınırları başkent İstanbul'daki pamuklu basma faaliyetleri olsa da basma kumaş üretiminin tekniği ve kullanılan malzemeler Osmanlı sınırları dahilinde aynı aşamaları takip ediyordu. Basma kumaş üretiminde hedeflenen kusursuz basma elde etmek üzere kullanılan bez, kalıp ve boya malzemelerinin pamuklu basma işlemine uygun kalitede olması gerekmektedir. Bez olarak kullanılan kumaş türü patiska, mermerşahi ve kaput bezidir. Başka kumaş türlerinde bu pamuklu yüzeylere verdiği kadar iyi sonuç vermeyen kumaş baskı tekniği üç farklı metotla uygulanmaktadır. Bunlardan ilki kalemle kumaş yüzeyine

¹⁴² Zekiyan, *La porpora in Armenia*, 287-288.

¹⁴³ Zekiyan, *La porpora in Armenia*, 287-289.

Çizilen desenlerin fırça yardımı ile kimyasal içerikli boyalarla renklendirilmesidir. İkincisi kalıpla konturları basılan kumaşın renkli kalacak desenleri fırça ile boyanmasıdır.¹⁴⁴ Son olarak bu çalışmanın konusunu oluşturan teknik ise doğal boyalar kullanarak kalıpla basma işidir. Burada ahşap kalıplara çizilen desenin siyah kumaş üzerine beyaz veya beyaz kumaş üzerine siyah boya ile uygulanması sonucu elde edilen karakalem baskının yanında elvan yazmalar adıyla rengarenk kumaşlar da kalıpla baskı işlemi sonucu üretilmiştir.¹⁴⁵

Kalıpla baskı tekniğinde pamuklu yüzeye uygulanacak desenin kusursuz olarak çıkarılması kalıbın cinsine ve iyi oyulmasına bağlıdır. Daha önce de zikredildiği üzere kumaşın ince oluğu baskının ve renklendirmenin uygulanmasında kolaylık sağlamaktadır. Kalıpların tarihteki ilk örnekleri taş iken zamanla uygulamadaki kolaylık göz önünde bulundurularak ahşaptan baskı kalıpları hazırlanmıştır. Kalıp için kullanılan ıhlamur ağacı kesildikten sonra en az bir yıl gölgede kabuklu halde bekletilip yedişer cm kalınlığında kesitler alınarak zımparalanır. İnce pamuklu kumaşa uygulanacak desenler ıhlamur ağacından elde edilen ahşap bloklara işlenir. Başlangıçta kalem işi olarak adlandırılan fırça tekniği ile kumaş üzerine süsleme yapılırken daha sonraki dönemlerde ise ağaç kalıpları oyma tekniği ile ahşap baskı geliştirilmiştir. Oyma işlemi için kargaburnu bıçak-geniş ve ince uçlu iskarpelalar ve gönden yapılan parmaklık kullanılarak kalıp üzerine çizilen desenin kumaş üzerine kusursuz çıkarılmasına azami dikkat edilmiştir. Yarım veya bir santimetre derinlikteki ahşap bloklara çizilen desenler boyaya batırılarak kumaş üzerinde kumaşın kenarlarından itibaren uygulanır.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Türker, *Ağaç Baskı Tokat Yazmaları*, 6-7.

¹⁴⁵ Kaya, *Türk Yazmacılık Sanatı*, 60-61.

¹⁴⁶ Bir Usta Bin Usta Belgeseli, Tokat Yazma Baskı, 2012. https://www.youtube.com/watch?v=rEWPnv3ff_Q (Erişim tarihi: 05.10.2023). Bu belgesel Anadolu Sigorta'nın Kùltür ve Turizm Bakanlığı danışmanlığında kaybolmaya yüz tutmuş Türk sanatlarından olan basma, yazma, kalıp çıkarma alanında öncü usta öğreticilerin sanatlarındaki incelikleri yetiştirdikleri öğrencilere aktarmalarını konu alan bir yayındır. Belgesel boyunca ustalar elinde baskı kalıpların hazırlanması, sırasıyla iyi yetişmiş bir ıhlamur ağacından alınan kesitlerin çeşitli aletler yardımıyla nasıl oyularak desen oluşturulduğu ve akabinde hazırlanan doğal kökenli boyalarla kumaş yüzeyine baskı işlemi gösterilmiştir.

Kalıplara çizilen desenlerin ezilmeden çıkarılmasında gön adı verilen parmaklık bir parça destek olmuştur. Kalıba seçilerek işlenen figür ve şeklin oyulma işlemi, baskı uygulamada kullanılan ağaç ve baskı esnasındaki teknik ne kadar önemli ise kalıbın batırıldığı boyanın kökeni ve cinsi de o derece önemli olmuştur.

Baskı tekniğinde en önemli unsurlardan biri olan kumaşın üretim aşamalarından bahsetmek gerekirse, ince pamuklu kumaşlar dülbendci esnafı ve tüccar tairesi tarafından temin edilerek basmacılara işlenmek üzere teslim edilir, bu kumaşlar kethüda ve yiğitbaşı nezdinde eşit olarak ustalara taksim edilerek basmahanelerde imalata başlanırdı. Bu işleyişin aksamasına sebep olacak bir durum neticesinde verilen nizamların ne kadar ciddi olduğu, işleyişte düzenin bozulmaması için önlemler alındığı görülmüştür. İncelenen bir arşiv belgesinde 1790’larda Zurnacı Agob, Melkon ve diğer Agob’un boyahaneye gelerek kethüda, yiğitbaşı ve ustaların dağıttığı beyaz dülbendleri kendilerinin temin etmesi sonucu hem esnafın işleyişine hem de topluma zararı olduğu anlaşılmış; bu şahısların önce uyarılacağı, eğer uyarıya cevap vermezlerse Bostancıbaşı tarafından ustalıktan ihraç edileceği, falaka cezası alacağı, bir daha esnafılık yapamamak üzere sürgüne tabi olacağı bildirilmiştir.¹⁴⁷

1870’lerde basmahanelerin işleyişinden bahseden Dwight’ın bir yaz günü ilgisini çeken manzaralardan biri Üsküdar’da Şemsi Paşa caminin arkasında yükselen tepede rüzgârda kuruyan kumaşların satırları andıran görüntüsüdür. Bunlar aslında ipe kuruması için asılmış doğulu basma ustalarının imal ettiği yumuşak figürlü mendillerdir. Dwight, basmacıların pantolonlarının paçasını kıvrarak renkleri ayarlamak için kumaşları Salacak’ta denize daldırıp çıkardıklarını paylaşmış, sonrasında bu kumaşların saçaklarından kan gibi kırmızı bir rengin aktığını, bu kırmızı boyanın izi sürüldüğünde de Üsküdar Ayazma’daki basmahaneye ulaşılabilceğini görmüştür. Dwight, basmahanenin bulunduğu sokağın fotoğrafını da paylaşarak iki yüz yıldır aynı ailenin yönetiminde olan basmahanede her işin elle yapıldığı, buranın Mayıs’ta Hıdırellez gününden Kasım ayna kadar açık olduğunu, basmahanede çalışan biriyle karşılaştığında yerde oturup beyaz kumaş şeritleri

¹⁴⁷ BOA, C.ML., 421/17121. H. 22 R 1206 (M. 19 Aralık 1791).

üzerindeki ilk deseni kalıpla basarak ince kumaşlardan sarık imal ettiğini görmüştür.¹⁴⁸ Basma işçisinin geceleri imalathanede kaldığını söylemesi üzerine, kalıp bloğunu batırdığı kaynayan boya kazanıyla aynı yerde uyduğunu fark eden Dwight, maruz kaldığı çalışma ortamı sebebiyle yaşam süresinden on sene kestiğini söyleyen basmacıdan ötürü el emeği basmalara bakış açısının değiştiğini eklemiştir.¹⁴⁹ Basmacılığın tekniği gereği basmacılar boya ve çeşitli boya sabitleyici gibi zararlı malzemelere maruz kalmaktadır. Üsküdar Ayazma Basmahanesi'ndeki çalışan basmacı bu duruma örnek olmuştur.

Basma imalatında doğu toplumlarını başarıya ulaştırarak bu alanda öne geçiren aşamalardan en önemlisi renklerin kalıcı olmasını sağlamaktı. Sentetik boyamadan önce kullanılan bitkisel ve hayvansal unsurlardan elde edilen boyalarla işlem gören basmaların renklerinin kalıcı olmasını sağlamak için deniz suyuyla yıkama işlemi yapılırdı. Bu sebeple İstanbul'da kurulan üç basmahane de su kaynaklarına yakın yerlere konuşlanmıştı.¹⁵⁰ Zikredilen üç basmahane haricindeki basmacılar için de ürettikleri malları kurutmaları için devlet tarafından kendilerine miri çayır tahsis edilmişti.¹⁵¹ Hatta miri araziden basmacı esnafına basmalarını ve tülbentlerini yıkayıp kurutmak üzere devletin tahsis ettiği çayırda esnafın izinsiz bina inşa etmesi sonucu binanın yıkımına karar verilmişti. 500 ziralık bu miri arazinin bir tarafının hendek ve bir tarafının da geçit olduğu, Yenikapı Langa ve Fazlı Paşa Sarayı basmacılarının haricindekilere sadece imal ettikleri basmalarını araziye serip, kurutmaları için tahsis edildiği, zikredilen esnafın senelik 1700 akçe ödediği kaydedilmiştir. Basmalarını serip kurutmaları için verilen bu arazide izinsiz bina inşa etmeleri meşru olmadığından bu durumun Haremeyn müfettişine bildirildiği görülmüştür.¹⁵² Yenikapı Langa basmacılarının bugünkü Yenikapı sahiline yakın bir konumda yer aldığı, al boyacı ve kara boyacılarla yakın temasta bulunarak faaliyet

¹⁴⁸ Harrison G. Dwight, *Constantinople Old and New*, (London: Longmans, 1915), 212-215. bahsi geçen Ayazma basmahanesi sokağının görünüşü ve basmacı ustasının fotoğrafı. Bkz. EK-3 ve EK-4.

¹⁴⁹ Dwight, *Constantinople Old and New*, 212-215.

¹⁵⁰ Öz, "Üsküdar'da Yazmacı Turnayan Ailesi", 30-37.

¹⁵¹ BOA, TS.MA. e.,1261/22, H. 27 Safer 1142 (M. 21 Eylül 1729).

¹⁵² BOA, HAT, 256/14719, H. 1212 (M. 1797).

gösterdikleri bilinmektedir. Devletin boyacılar için dükkanlarında kullanmaları zaruri olan suyu tedarik ettiği, hazinece yollarının tamir olunduğu bilgisi yer almaktadır. Bu vesika ile Veliefendi Basma Fabrikası açıldıktan sonra da başkent İstanbul'da basma manifaktürlerinin faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır.¹⁵³

Basma kumaş imalatında farkları uyguladıkları basma desenleri ile çeşitli tonlarını elde ettikleri doğal boyaları sabitlemede başarı kaydeden Osmanlı basmacı ustaları, şöhreti sınırları aşan meşhur Türk kırmızısını elde ederken kök boyasını kullanmadaki deneyimleri ve sahip olduğu tonuyla Doğu'dan Batı'ya tekstil ticaretinin artması, Türk kırmızısına yönelik merakı da hızlandırırken, Avrupa'da kullanılan tuğla kırmızısından daha parlak ve dayanıklı olan kök boya kırmızısının reçetesine ulaşmak, pamuklu kumaşların boyama tekniğine vakıf olmak Avrupalı üreticiler için kaçınılmazdı.¹⁵⁴

Basma tekniğini kumaş yüzeyine eksiksiz uygulamak kadar boyama da önemli bir faktördü. 17. yüzyılın sonlarına doğru Hindistan'a giden Avrupalı seyyahları cezbeden en önemli unsur Hint basmalarının renklerindeki parlaklık ve canlılık olmuştur. Bu sebeple kendi ürettikleri basmaların Hint basmalarıyla paralel olmadığını gören seyyahlar işlenen motiflerden ve basma kumaşa uygulanan dikkat çeken renk tonlarından etkilenmişlerdir.¹⁵⁵ Bu teknik 16. yüzyıl öncesinde Hindistan'da mevcutken sırasıyla Çin'e, Japonya'ya, İran ve Osmanlı topraklarına yayılmıştı. Avrupalı üreticiler sadece baskı ve boyama tekniğinde değil, renkler ve renk sabitleyiciler hakkında da çok az bir bilgiye sahipti. 16. yüzyılda Avrupalı tekstil üreticileri yağ ve suluboyayla keten boyayarak veya basit motifler basarak Hint tekstilini taklit etmeye kalkışsa da Avrupalılar tek bir renkle baskı yapmış, renk sabitleyici kullanamadığı için basılan malzeme yıkanamamıştır.¹⁵⁶ Özellikle renk sabitlemede kullanılan temel malzeme olan şap, Avrupa'da kıt olmasından ötürü

¹⁵³ BOA, İ.MVL. 162/4743, H. 18 RA 1266 (M. 3 Mart 1850).

¹⁵⁴ Yıldırım, "Avrupa Tekstil Baskıcılığının Gelişiminde", 13.

¹⁵⁵ Riello, *Cotton The Fabric*, s.160-162.

¹⁵⁶ Riello, *Cotton The Fabric*, s.162-163.

renksiz veya dayanıklı olmayan tek renkli bir boyama işlemi yapılmıştır.¹⁵⁷ Boyama sektöründe kullanılan doğal malzemelerin değerli oluşu hatta boyamanın neredeyse üretilen ince pamuklu basmaların da önüne geçebilecek seviyede önemi sıklıkla vurgulanmış, ticaretin küreselleşmesindeki aşamalardan biri sayılabilecek boyar maddenin zikredilen tonunu elde etme ve üretme çabaları uzun yıllar devam etmiştir.¹⁵⁸

Kırmızı rengin haricinde de boyama alanında önemli bir konuma sahip olan Osmanlı basma ustaları çoğunlukla tercih ettikleri doğal boyalar ile ahşap kalıpların yardımıyla ince pamuklu kumaşları renklendirmişlerdir. Doğal boyaların kaynağına yönelik Osmanlı arşiv vesikalarından elde edilen bilgiye göre İstanbul'da Fazlı Paşa Sarayı, Yenikapı Langa ve Üsküdar Ayazma Basmahaneleri'nde yemeni ve diğer pamuklu basma kumaşlarda kullanılmak üzere alacehri boyası Çorum, Kastamonu, Osmancık, Boyabat ve İskilip taraflarından gelmektedir. Bu şehirlerden basmacı esnafının boya ihtiyacının karşılanması için talep ettikleri miktar senelik 30.000 vakıyye alacehri boyasıdır. Temin edilen boya ve malzemeler ile 1800'lü yılların başında zikredilen üç basmahanenin aktif halde çalıştığını görmek mümkündür.¹⁵⁹ Alacehri, çivit ve kök boya, bakkam, sarı lepiska ve kimyoni renkler diğer önemli boyalar arasındadır.¹⁶⁰ Erken dönem Osmanlı manifaktürlerindeki üretim incelendiğinde Yenikapı Langa, Fazlı Paşa Sarayı ve Üsküdar Ayazma basmahaneleri ürettikleri basma çeşitleriyle de birbirlerinden ayrılmışlardır. Buna göre Üsküdar esnafı kırmızı ve nefti gibi koyu yeşil renklerle imal edilen basma tekeline sahipken Fazlı Paşa Sarayı ve Yenikapı Langa basmacıları mai ve beyaz üzerine elvan basma üretimi yapmıştır. İstanbul haricinde ve dahilindeki sahil ve köylerde zikredilen basmahanelerden başka mücessem basma imalinin men edildiği

¹⁵⁷ Geoffrey Turnbull, *A History of The Calico Printing Industry of Great Britain*, (United Kingdom: John Sherratt Publication, 1951), 18.

¹⁵⁸ George B. Souza, "Dyeing Red: S.E. Asian Sappanwood in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Oriente* 8, (2004): 40–54.

¹⁵⁹ BOA, C. İKTS. 40/1987, H. 19 R 1220 (M. 17 Temmuz 1805).

¹⁶⁰ Acıpınar, "Üsküdar Basmahanesi ve Basmacı Esnafı", 123.

bildirilmiştir.¹⁶¹ Her basmahane imalatını yapmakla mesul olduğu basma çeşidiyle tanınırken kendileri için koyulan nizama uymayanların cezalandırılması ise kaçınılmaz olmuştur.

Anadolu'nun pek çok noktasında yerli halkın çeşitli aşamalardan geçirerek elde ettiği doğal boyaların tamamına burada yer vermek imkansızdır. Zira bitkisel boyaları elde ederken bitkinin yaprağı, çiçeği, odunsu kısmı ve köklerinden farklı tonlara sahip renkler elde edilmiştir.¹⁶² Armut ağacının yapraklarının kaynatılmasıyla kahverengi, ayva kabuğu ve çekirdeğinin birlikte kaynatılmasıyla lacivert elde edilirdi. Özellikle basmacılıkta sıklıkla kullanılan bakkam ağacı ise yabancı menşeli bir ağaç olup çeşitli mordanlar¹⁶³ ile farklı tonda renkler oluşturmak için kullanılmıştır. Bakkam ağacının odunsu kısmı tanin ile kaynatıldığında kırmızı, şap ile kaynatıldığında sarıdan menekşeye geçen bir renk, alüminyum sülfat ile kaynatıldığında da kırmızı menekşe elde edilmiştir. Yine basma kumaş renklendirmede sıklıkla başvurulun alacehri ve çivit ise doğal bitkilerden elde edilen boyalardır. Sarı renk için kullanılan Alacehri Karadeniz bölgesi, Ankara, Sivas, Yozgat ve Kayseri'den elde edilmiştir. Çivit ise doğal indigo boyası olup yazma ve basmalarda mavi renk için kullanılmıştır. Bir diğer basma kumaş boyası adından sıklıkla söz ettirecek olan kök boyadır. Çoğunlukla Batı ve Orta Anadolu'da bulunan kök boya otu güneş ışığına ve yıkamaya dayanıklı olup çeşitli mordanlarla kullanılmaya da elverişlidir. Kök boya bitkisi şap ile kullanılınca Türk kırmızısı, tanin ile kullanılınca kırmızı, demir sülfat ile kullanıldığında da koyu kırmızı elde edilmiştir. Mordan olarak ayrıca hayvan idrarı kullanılmış olup zeytinyağına batırılarak da parlak bir kırmızı tonu yakalanmıştır. Bitkisel boyaların yanında bazı hayvansal kaynaklı boyalar da kullanılmıştır. Kırmız adı verilen *cochineal* adlı

¹⁶¹ BOA, C. İKTS., 45/2257. H. 5 C 1194 (M. 8 Haziran 1780); BOA, TS.MA. e, 639/26, H. 29 Z 1227 (M. 3 Ocak 1813).

¹⁶² Basma kumaşların renk ve desen konusunu incelerken pek çok araştırmacının başvurduğu gibi Reyhan Kaya'nın *Türk Yazmacılık Sanatı* adlı eserinden faydalanarak özellikle basma kumaş üzerinde uygulanan temel renklerin kaynağını incelemek mümkündür. Kaya, *Türk Yazmacılık Sanatı*, 56-60.

¹⁶³ Mordan, renk tonu vermede kullanılan bir katkı maddesidir.

böcekten elde edilen kırmızı ile *purpur*¹⁶⁴ adı verilen salyangozdan çıkarılan kırmızı menekşe rengi elde edilmesi çok zor, zahmetli bir tondur. Bu sebeple sadece eski tarihlerde rahipler, krallar ve yüksek rütbedeki insanların kıyafetleri için kullanılmıştır. Romalılar devrinde sadece tahta çıkacak olan çocuğun kundağı purpurdan elde edilen boya ile renklendirilmiştir.¹⁶⁵

Basma üretim sürecinde renklerin tonunu elde etmede sıklıkla başvurulun mordanlar basma kumaşın boyama sürecinde çok önemli bir role sahiptir. Bir boyanın boyanacak elyafa sabitlenmesini kolaylaştıracak olan ve çoğunlukla metalik iyon içerikli kimyasal maddelere mordan denir. Boyama esnasında kumaşa ilk müdahalenin alüminyum, demir ve bakır tuzu içeren bir çözeltiyle başlaması kumaşın aldığı rengin artmasında, solma ve akmaya karşı direnç göstermesinde etkili olmuştur. Sıklıkla başvurulun mordanlardan birisi kök boyasının elde edilmesinde de kullanılan şaptır. Bunun yanı sıra baryum ile mavi renk, alüminyum ile de gül kırmızısı elde edilmektedir.¹⁶⁶ Tanin, alüminyum sülfat, demir sülfat ve krom sıkça kullanılan mordanlardır.

Baskı ve desen işleminden sonra gelen mordanlamanın ardından olan basma kumaş üretim süreci kaynatma, yıkama ve çeşitleme ile devam etmektedir. Büyük bir kazana su konularak kumaşın yüzeyindeki baskının görülebilmesi ve hafif bir renk vermesi için alacehri boyası eklenerek kaynama derecesine gelen suya şap atılır ve erimesi beklenir. Akabinde toprak bir kaba boşaltılarak 24 saat dinlenmeye alınan boyaya kalıplar batırılarak kumaşı renklendirme sürecine geçilir. Kalıp basılan

¹⁶⁴ Purpur, salyangoz veya deniz kabuklularından elde edilen kırmızısı mor, erguvan rengidir. Kraliyet moru, imparatorluk rengi olarak da bilinir. Bizans İmparatorluğu'nda imparatorun mor giyme hakkı ve ayrıcalığı olduğu yasalarla kesinleşmiştir. Bkz. Ceren Pilevneli Çubuk, "II. Theodosius'un Batı Politikası: Diplomasi ve Savaş", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2021), 114.

¹⁶⁵ Kaya, *Türk Yazmacılık Sanatı*, 56-60. Bu sayfa aralıklarında basma-yazma kumaş için kullanılan renk tanımları mevcuttur. Diğer el sanatlarını renklendirmede kullanılan bütün boyalara yazar tarafından yer verilmiştir.

¹⁶⁶ Ferda Eser, "Kızılağaç Yapraklarının Tekstil Endüstrisinde Boyarmadde Kaynağı Olarak Değerlendirilmesi." *Anadolu University Journal of Science and Technology A-Applied Sciences and Engineering* 17, (2016), 199-207; <https://haliccevre.com/mordanlar/>

kumaşın açık havada kuruması beklenir ve 3-4 gün süreyle at veya eşek ahırlarında çubuklara takılarak gerekli amonyak alması için ahırlarda bulunmaları sağlanır. Günümüzde ise amonyak alma süreci kapalı bir mekânda amonyak vererek sağlanmaktadır. 3-4 günlük amonyak sürecinin ardından temiz suda yıkanan kumaşlar şaplama sürecini tamamlamışlardır. Tekrar kaynar su dolu kazana atılan şaplanmış kumaşlara fon rengi verilmesi için istenen renkle dolu kazanda 2 saat süreyle kaynatılırlar. Bu sürenin sonunda da büyük havuzlarda temiz suda yıkama yapılır.¹⁶⁷ Eski dönemlerde yıkama işleminin kolay olması için basmahaneler deniz ve çayır gibi yerlere yakın olarak inşa edilmiştir.

Kumaş üzerine uygulanan desen ve kompozisyonlar bölgesel ve yöresel farklılıklar göstermekle beraber İslam toplumlarında insan ve hayvan figürlerinin resmedilmesinin yasaklanması, basma kumaşla uğraşan ustaları çiçek, yaprak, süsleme motiflerine yönlendirmiştir. Tokat, Kastamonu, Ankara, Malatya, Elâzığ gibi merkezlerde yaygın olarak yapılan yazmacılıkta bölgenin özellikleri işlenen el sanatlarına yansımıştır. Tokat'ta üzüm motifi, elma, asma yaprağı, Tokat beşlisi adı verilen desenler genellikle çok renkli kumaş zemine basılarak uygulanmıştır. Özellikle kırmızı, patlıcan moru ve koyu kahve renkler, Tokat yöresinde yaygın kullanılan zemin renkleri olmuştur. Kastamonu yöresinde ise kumaşa dairesel olarak basılan desenler mevcuttur. Örneğin geyik, at, kuş, horoz motifli desenler kumaşın merkezinden uygulanmaya başlar ve bütün kumaşı kaplayan bir kompozisyon oluşturur. Bu desenlerle yazmalık kumaşların yanı sıra sofra bezleri, perde ve döşemelik kumaşlar üretilmiştir. Kastamonu yöresinde olduğu gibi Ankara'da da benzer motifler uygulanmıştır. Elâzığ yöresinde keklik kuşlu motifler kumaş yüzeylerini süslemede kullanılmıştır. Bu desenin uygulanmasında bu bölgede aktif olarak sürdürülen keklik avcılığının etkisi olmuştur. Elâzığ yöresinde Ermeni ve Süryani ustaların izini sürmek mümkün olmuştur.¹⁶⁸ Güneydoğu Anadolu yöresinde kullanılan kumaş türleri ve uygulanan desen kompozisyonlarında ise farklılıklar görülmektedir. Özellikle İran'ın ipekli kumaşlarından etkilenen Gaziantep yöresinde

¹⁶⁷ Kaya, *Türk Yazmacılık Sanatı*, 64-65.

¹⁶⁸ Öz, "Türk Yazmacılık Sanatı ve Son Dönem İstanbul Yazmaları", 55-62.

ipek-pamuk karışımı kumaşlar bölgeye İran'dan getirilerek desen çalışmaları yapılmıştır.¹⁶⁹ Pek çok Anadolu yöresinde kalın pamuklu kumaşlar üzerinde çalışılırken Gaziantep'te özellikle ipek-pamuk karışımı kumaşlar kullanılmıştır.

İstanbul'da basmacı esnafının ürettiği basmalar ise renk ve desen kompozisyonu açısından daha zariftir ve genellikle giyim eşyalarında kullanılmıştır. Basmahaneler ve açılan ticaret evlerinde imal edilen çiçekli basmalar, elvan basmalar, çit, kreton ve dülbend gibi çeşitli kumaş türleri İstanbul pazarında yerini almıştır. İstanbul'un Anadolu yakasında yoğun olarak Üsküdar'da Bağlarbaşı, Kuzguncuk, Çengelköy, Ayazma ve Kandilli semtlerinde çoğunlukla Ermeni ailelerin basmacılıkla uğraştığı aile işletmeleri mevcuttur.¹⁷⁰

1.2.5. Çıkrıkçı kadınlar

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi sicillerinde yer alan tereke kayıtlarında çıkrıkları olduğu tespit edilen kadınlar, 18. yüzyılın son çeyreğinde iplik üretiminde kadın iş gücünün varlığına işaret etmektedir. Gerek kişisel kullanım gerekse de yerli ve yabancı pazara yönelik iplik üreten, loncalara bağlı olmayan kadın çıkrık sahipleri, evlere iş veren tüccar grubuyla temas halindedir. Çıkrıklarıyla ip eğiren kadınlar sadece İstanbul'la sınırlı kalmayarak değişik şehir, kasaba ve köylerde hane içi tüketim veya yakın pazarlar için üretim yapıyordu. Tüccarlar iplik üretme hususunda çok geniş bir ağ kurarak önce pamuğu temin edip ardından evlere iş verme sistemini kurmuş, kadınları bu organizasyonun en önemli aktörü yapmışlardır.¹⁷¹ On sekizinci yüzyılın sonlarında Osmanlı iplik üreticileri sadece yerel pazarda değil, büyük miktarlarda iplik sattıkları imparatorluk dışında da önemli bir konumdaydılar. Yılda 2,5 milyon kg elle eğirilmiş pamuk ipliği ihraç eden

¹⁶⁹ Öz, *Türk Yazmacılık Sanatı ve Son Dönem İstanbul Yazmaları*", 64.

¹⁷⁰ Eremya Çelebi Kömürçüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, (yeni notlarla yayına hazırlayan Kevork Pamukçyan), (İstanbul: Eren Yayınevi, 1988), 277. Kuzguncuk'ta Sarkis Kalfa ve ailesinin çiçekli basmanın ilk imalatçısı oldukları iddia edilmekte ve Ayazma basmahanesinde çoğunlukla Ermeni basmacılar çalışmaktadır.

¹⁷¹ Quataert, *Ottoman Manufacturing* 33-36

Osmanlı'da kadın işgücü, ipliklerin üretimi kadar boyanmasında da etkiliydi.¹⁷² Eş ve çocuklarıyla ip eğirme işini üstlenen kadınların terekelerinde çıkırıkla sıkça karşılaşmak pek çok kadının bu işle uğraştığına işaret eder. İncelenen kayıtlardan hareketle bu kadınların pamuklu dokuma esnafına iplik tedarikinde bulunduklarını, bu sebeple terekelerinde iplik, çıkırık, destgah, keten tarağı, bez ve kumaşın yer aldığı düşünülebilir.¹⁷³ İplik tedarikini sağlayan çıkırıkcıların lonca dahil esnaf kolu haricinde çoğunun kadın olduğu ve evlerinde bu işle uğraştıkları söylenebilir. Buna göre Arabacılar mahallesinde Hüda Hatun'un terekesinde¹⁷⁴, Sultan Selim Camii Şerif yakınında Fatıma Hatun'un terekesinde¹⁷⁵, Kadırga limanı yakınlarında Çadırcı Ahmed mahallesindeki Şerife Rukiye Hatun'da¹⁷⁶, Kasap İvaz mahallesindeki Abide Hanım'ın uzunca yer alan terekesinde¹⁷⁷ çıkırık, bez tarağı, destgah yer almıştır. İncelenen terekelerin haricinde çok sayıda kadının terekesinde de iplik eğirme ve ardından kumaş dokuma işlerinde kullanılan aletler kaydedilmiştir.¹⁷⁸

İp eğirerek ve kumaşlar hazırlayarak üretime katılan kadınların terekelerinde dikkat çeken bir diğer husus malvarlıkları olmuştur. 1760 senesine ait bir tereke kaydına göre Samandıra Mahallesi'nde yaşayan Rukiye Hanım'ın veraseti büyük oğlu Ali Ağa'ya ve büyük kızı Hatice Hanım'a kalmıştır. Terekesinde çok sayıda kumaş, bez, çiçekli şal entari, beyaz bez top, Trabzoni ve Mardini yemeni, dülbend

¹⁷² Quataert, *Ottoman Manufacturing* 33-35.

¹⁷³ İKA, KA ŞS, 104/83a (22 S. 1161/22 Şubat 1748); KA ŞS, 124/29b (19 L. 1163/21 Eylül 1750); KA ŞS, 132/66a (L. 1164/Eylül 1751); KA ŞS, 195/93a (22 M. 1176/13 Ağustos 1762).

¹⁷⁴ İKA, KA ŞS, 199/70a-2 (25 Ra. 1176/14 Ekim 1762).

¹⁷⁵ İKA, KA ŞS, 211/119b-2 (29 S. 1173/22 Ekim 1759).

¹⁷⁶ İKA, KA ŞS, 209/41b-1 (28 B. 1173/16 Mart 1760).

¹⁷⁷ İKA, KA ŞS, 209/32a-3 (03 B. 1173/20 Şubat 1760).

¹⁷⁸ İKA, KA ŞS, 81/57b (17 R. 1149/21 Kasım 1736); İKA, KA ŞS, 82/36a (09 M. 1152/18 Nisan 1739); İKA, KA ŞS, 84/71b (28 Ra. 1156/22 Mayıs 1743); İKA, KA ŞS, 89/26b (27 Ca. 1158/28 Haziran 1745); İKA, KA ŞS, 95/139a (M. 1160/Ocak 1747); İKA, KA ŞS, 96/17a (10 Za. 1159/24 Kasım 1746); İKA, KA ŞS, 96/60b (13 S. 1160/24 Şubat 1747); İKA, KA ŞS, 98/56b (07 Ca. 1160/17 Mayıs 1747); İKA, KA ŞS, 100/40b (12 C. 1160/21 Haziran 1747); İKA, KA ŞS, 102/46b (07 L. 1160/12 Ekim 1747); İKA, KA ŞS, 102/88b (06 Z. 1160/09 Kasım 1747); İKA, KA ŞS, 118/74b (09 Ca. 1163/16 Nisan 1750). Çıkırıkcılar hakkındaki bu kısım Erünsal hocanın yayınlanmamış Kismet-i askeriyye sicillerindeki kadın terekeleri üzerine aldığı çok sayıda hüküm ve notlardan faydalanılarak yazılmıştır.

ve bez bulunmaktadır. Aynı zamanda altın, elmas, yakut gibi çok sayıda mücevher mevcut olup mal varlığı 5.924.660 akçedir.¹⁷⁹ Bu kayıttan hareketle Rukiye Hanım'ın, hem taşıdığı "hanım" unvanı sebebiyle hem de ölümü için kullanılan ifadelerden (veda-ı âm-i fâni) anlaşıldığına göre yüksek zümreye mensup bir kadın olup mal varlığına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Terekesindeki çok sayıda bez ve mücevherat onun varlıklı olmasından kaynaklanıyor olabilir. Bir diğer kayıtta Emir Sinan Mahallesi'nde yaşayan bir diğer Rukiye Hatun'un vefatının ardından bir yakını olmadığı için mal varlığı beytülmale devredildiği ve terekesinde çok sayıda bez topları olduğu görülmektedir.¹⁸⁰ 263.982 akçelik mal varlığının büyük bir kısmının bez olması kadınların esnafa malzeme tedariki yaptığı fikrini akla getirmektedir. Terekesinde çok sayıda iplik, destgah, bez topu ve çıkırık bulunan kadınların¹⁸¹ basmacı esnafı ve tüccar gruplarına yönelik iplik ve kumaş ihtiyacını sağladıklarını, yüklü miktardaki ipleri boyadıkları ve çeşitli renkte kumaşlar dokuduklarını düşündürmektedir.¹⁸²

İstanbul'da pamuklu basmacılık faaliyetlerinde kumaşa uygulanan baskı işleminden önce o kumaşın manifaktürlere nasıl ulaştığı, pamuğun eğirilerek ipliğe, ipliğin dokunarak farklı kumaş türlerine dönüşümü ve nihai olarak yüzeyine uygulanan baskı işleminin ardından pamuklu basma kumaşın meydana geliş süresince Osmanlı kadınları kritik aşamalarda karşımıza çıkmıştır. Kadınların İstanbul örneğinde pamuklu sektöründeki faaliyetleri için başvurulanan Kısmet-i Askeriye sicillerindeki tereke kayıtları manifaktürler haricinde yürütülen pamuklu üretimini göstermektedir. Sahip oldukları çeşitli pamuklu dokuma aletleri ve malvarlıkları arasında yüklü miktarda yer alan iplik, kumaş gibi nihai ürünler kadınların kendi aralarında veya atölyelerinde çalıştıklarını, pamuklu basmacıları tedarikçi olarak desteklediklerini göstermektedir.

¹⁷⁹ İKA, KA ŞS, 203/116a (14 Ra. 1173/05 Kasım 1759).

¹⁸⁰ İKA, KA ŞS, 188/31b-1 (07 Ca. 1171/17 Ocak 1758).

¹⁸¹ İKA, KA ŞS, 181/124a-1 (28 Ş. 1170/18 Mayıs 1757); İKA, KA ŞS, 106/92/b (20 Ra. 1161/20 Mart 1748); İKA, KA ŞS, 179/12b-1 (20 Za. 1169/16 Ağustos 1756).

¹⁸² Quataert, *Ottoman Manufacturing*, 27-40.

Kısmet-i Askeriye sicillerinde yer alan, İstanbul'un Fatih semtinde yaşamış kadınların terekelerinden incelenen örnekler de Osmanlı kadınlarının sahip olduğu mal varlığı ve eşyaları görmek, faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Osmanlı toplumunda kadınların ölümünün ardından mal varlığının nasıl yönetildiği, varisi olduğunda/olmadığında nasıl bir yol izlendiği sicillerde yer alan terekelerde takip edilebilir. Osmanlı tüketim kültürü hakkında bilgi sağlayan bu kayıtlar toplumda kadınların ekonomik faaliyetlerine de ışık tutmaktadır. İlk değerlendirme de kadınların şahsi kullanımına ait olabileceği düşünülse de üretimde kullanılan aletlerin ve nihai ürünlerin fazlalığı kadınların pamuklu basmacılık alanında tedarikçi olabileceği fikrini desteklemektedir. 1758 yılına ait İstanbul At Meydanı'ndaki Üçler mahallesinde yaşayan Abdullah kızı Fatma Hatun'un terekesinde altı adet bez destgahı, dokuz top bez ve bir miktar iplik olduğu kaydedilmiştir. Şahsi kullanımı için altı bez destgahı dokuyacağı bez için fazladır.¹⁸³ Arpa Emini mahallesinde ikamet eden Emine hatunun veraseti ise kızı ve eşine kalmış; terekesinde keten tarağı, iki adet çıkırık, on bir zira iplik ve keten kumaşlar çıkmıştır. Kadınlar vefat ettiğinde geride kalan çocukları terekesinden eşinin aldığı miktardan daha fazla pay almaktadır.¹⁸⁴ Hocapaşa mahallesinde vefat eden Şerife Fatma hatunun mirası eşi Mehmet Ağa, annesi Şerife Rukiye hatuna, oğlu Ahmet ve kızı Nesibe'ye kalmış; terekesinde çıkırık, kumaş, otuz iki zira iplik, destgah, tülbent çıkmış ve toplam mal varlığı 61.635 kuruş olarak hesaplanmıştır.¹⁸⁵ Firuzağa mahallesinde yaşayan Saliha hatunun terekesinde çıkan kasnak, çıkırık, yemeni, tülbent, on üç zira iplik eşi ve kız kardeşine intikal etmiştir.¹⁸⁶ Terekesinde çıkırık ve iplik olanların pamuktan iplik elde etmek için çıkırıkları olduğu, bunun yanı sıra gergef ve kasnak da terekelerinde kaydedilmiştir.¹⁸⁷ Eşinden başka varisi olmayan Hatem hatunun da yirmi yedi ziralık iplik, bir miktar pamuk, ve çıkırık kayıtlı olan terekesinin yarısı kocasına yarısı

¹⁸³ İKA, KA ŞS, 193/5b-1 (1 B 1171/11 Mart 1758).

¹⁸⁴ İKA, KA ŞS, 188/45a-2 (10 C 1171/19 Şubat 1758).

¹⁸⁵ İKA, KA ŞS, 113/24a-2 (24 B 1162/10 Temmuz 1749).

¹⁸⁶ İKA, KA ŞS, 123/12a-3 (23 C 1163/30 Mayıs 1750).

¹⁸⁷ İKA, KA ŞS, 139/13a-1 (20 M 1165/9 Aralık 1751).

beytülmale kalmıştır.¹⁸⁸ Bez üretiminde bulunan kadınlarda destgah olduğu, terekesinde bez, destgah, keten ve tarak gibi malzemeler bulunan kadınların çoğunlukla kumaş üretim alanında faaliyette bulunduklarını söylemek mümkündür. Kadınların terekelerinde hem alacaklı hem de borçlu oldukları kişiler de kaydedilmiştir.¹⁸⁹ Osmanlı toplumunda kadınların iktisadi faaliyetleri, pamuklu tekstil alanında tedarikçi ve üretici oldukları, sadece evli değil bekar kadınların da bu alanda faal bir rol üstlendikleri görülmektedir. Neslişah Sultan mahallesinin sakinelerinden Hanife hatun,¹⁹⁰ terekesinde çıkırık, tarak, iplik, çuha, tülbent, destgah ve makrama bulunan Ayşe hatun serveti de 36181 kuruş olarak kaydedilmiş ve kızına kalmıştır.¹⁹¹ 1760'lara geldiğimizde eşinden başka varisi olmayan Kızıldaş mahallesinde vefat eden Abdullah kızı Ayşe hatunun mirasının yarısı eşi Hüseyin'e kalırken yarısı da beytülmale geçmiştir. Ayşe hatunun terekesinde detaylı kaydedilen çok miktarda tekstil malzemeleri mevcuttur. Çok miktarda gömleklik bez topları, otuz zira iplik, yemeni, bürümcük bez topları, makrama ve biçilmiş gömleklik bezler, iplik kalemleri bunlardan bazılarıdır. Elli beş gram değerinde altın bileziği de olan Ayşe hatunun servetinde mihr yer almazken, toplam meblağın kaynağının dokuma faaliyetleri olduğu söylenebilir.¹⁹²

İncelenen tereke kayıtları ışığında 18. yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul'un pamuklu sektöründe rol alan kadınların faaliyetleri, ürettikleri nihai ürünün miktarı ve cinsi belgelenirken bu kayıtların önemi bu süreçte onların yer aldığı ilişki ağlarını resmetmesi olmuştur. Osmanlı kadınlarının mevcut servetlerinin kaynağı mihr ve eşlerinden kalan miras olmadığı, incelenen terekelerle kadınların ekonomide fail olarak bulunduklarına işaret edilmektedir. Erken modern dönemin tüketim kültürünün resmedilmesi, bu resmin parçalarını oluşturan unsurların ve ağlarının ortaya çıkarılmasıyla Osmanlı pamuklu tekstil tarihinde önemli gelişmeler

¹⁸⁸ İKA, KA ŞS, 178/32b-1 (7 Za 1169/3 Ağustos 1756).

¹⁸⁹ İKA, KA ŞS, 167/78b-1 (1 Z 1168/8 Eylül 1755).

¹⁹⁰ İKA, KA ŞS, 150/89a-2 (15 L 1165/26 Ağustos 1752).

¹⁹¹ İKA, KA ŞS, 133/77a-2 (25 N 1164/17 Ağustos 1751).

¹⁹² İKA, KA ŞS, 211/17a-1 (5 Ş 1173/ 23 Mart 1760).

kaydedilmiştir. Çıkırıklarıyla iplik üreten, destgahlarıyla kumaş dokuyan kadınların ekonomideki rolleri vurgulanmıştır.

1.3. İstanbul ve Manchester örneğinde Ermeni Ticaret Evleri

Bu kısımda ticaret evleri ele alınacak, ticaretin sürdürülebilir olmasında etkili olan ticaret-mekân ilişkisinde hanların varlığı ve rolüne yer verilecektir. Nüans ve benzerlikleriyle hanlar ve ticaret evlerinin pamuklu basma tekstilindeki rolü tartışılacaktır.

Ticaretin kalbini oluşturan İstanbul'da fetihten itibaren inşa edilen çok sayıda han ve bedesten, Bizans dönemindeki mekanlarla süreklilik oluşturarak çeşitli amaçlar için kullanılıyordu. Ticaretin sekteye uğramadan devam etmesi için ihtiyaç duyulan altyapı desteği yerli ve yabancı tüccar grubunun ticari faaliyetlerini organize etmesini sağlıyordu. İstanbul bulunduğu coğrafi konumu itibariyle kara ve deniz ticareti trafiğinin tam ortasında yer almaktaydı. İnşa edilen hanlar bu altyapı faaliyetlerinin en önemli birimini oluşturuyordu.¹⁹³ Uzun süreli bir ticari yolculuğa çıkmış tüccarın ilk durağında ihtiyaç duyacağı hayati gereksinimi neydi? Cevabın han ve bedestenler olduğunu düşünen Osmanlılar, şehirde etkin ve kapasitesi yüksek konaklama, depo ve ticari ilişkilerin sıkıca kurulacağı bu mekanları inşa etmeye başladılar. Çoğunlukla çarşı ve pazar çevresine inşa edilen, uzun yoldan gelen tüccarın hem dinlenmesi hem de mallarını güvenle kollayacağı bir mekân olan hanlar, tüccar gruplarının yanlarında getirdikleri metalara müşteri bulacakları bir satış bürosu görevi de üstleniyordu.

Ticari faaliyetlerdeki yoğunluk hanlara duyulan talebi arttırınca İstanbul'un ticari hayatında önemli olan bu yapılarda sayıca artış ve yapısal değişimler yaşanıyordu. Klasik Osmanlı hanlarının 15. yüzyılda sayıca çok az olduğu, 17. yüzyılda artan ticaret ağlarıyla birlikte hanların da gelişme kaydettiği tespit

¹⁹³ Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, (Pennsylvania, Pennsylvania State University Press, 2009), 28-45.

edilmiştir. İki katlı kare veya dikdörtgen olarak inşa edilen, üst katlarının ikamet için ayrıldığı, tüccarların hem binek hayvanları için bir ahır hem de yanlarında getirdikleri malları için depo ihtiyacının giderildiği klasik han yapısı mevcuttur.¹⁹⁴ İhtiyaçlara göre düzenlenen hanlar, 1850'lerden itibaren genellikle konaklamanın olmayıp üretim, depolama ve büro işlemlerinin yürütüleceği şekilde organize edilmiştir. Yeni yapılarda kat sayısının ikiden fazla olduğu aynı işle meşgul olanların bir arada bulunması dikkat çekmektedir. Ticaret hayatında meydana gelen değişikliklerle büro hanları inşa edilmiş, gelişen ticari ağların etkisiyle ticaret merkezi olarak bilinen Sirkeci-Beyazıt ve Unkapanı üçgeninden Haliç, Galata ve Karaköy yönünde hanlar genişlemeye başlamıştı.¹⁹⁵ Ticaret hanları, büro hanları, bekar odaları ve misafirhaneler değişen dünyanın gelişen pratikleriyle bağlantılıydı. Hanların yoğunlaştığı bölgeler ile ticari işlemlerin görüldüğü veya imalathane olarak kullanılan hanlarda konaklama hususu değişkenlik gösteriyordu. Genel olarak bekar esnafın konaklaması için de bekar odaları mevcuttu.¹⁹⁶

Osmanlı döneminde önemli bir konuma sahip han ve bedestenler üzerine mevcut literatürde yer alan çalışmalarda hanlardaki yüzyıllar boyunca devam eden değişimi¹⁹⁷, farklı şehirlerde yer alan türlerini¹⁹⁸, bulundukları mevki ve konuma göre değerlendirilmeleri¹⁹⁹, Tanzimat dönemiyle birlikte hanlarda yaşanan dönüşüm hareketleri²⁰⁰, üretim merkezi olarak hanların tarihsel süreç içindeki değişimleri²⁰¹ ve

¹⁹⁴ Ceyhan Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, (İstanbul, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1976), 26-48.

¹⁹⁵ Nursel Gülenaz, "Bedestenler ve Hanlar", *Geçmişten Günümüze Beyoğlu* c. I, (İstanbul, 2004), 213-224.

¹⁹⁶ Ahmet Yaşar, "İstanbul Hanları: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başı", *Osmanlı İstanbulu I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu* içinde, ed. F. Emecen ve E. S. Gürkan, (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014), 511-524.

¹⁹⁷ Gülenaz, "Bedestenler ve Hanlar", 213-224.

¹⁹⁸ Şule Pfeiffer Taş, "Evliya Çelebi'de Şehiriçi Hanları ve Kervansarayları: Mimari ve İşlevsel Sınıflandırma", *Journal of Turkish Studies*, Harvard University, c. 44, (2015): 335-348.

¹⁹⁹ Serdar Genç, "18.Yüzyılda Üsküdar Hanları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X*, c. II, (İstanbul, 2018), 133-153.

²⁰⁰ Nuri Adıyeke, "19.Yüzyıl Yolculuk Durakları: Hanlar, Dükkanlar ve Diğer Mekanlar", *Geçmişten Günümüze Göç III*, (Samsun, 2017), 2119-2124.

bir ticaret güzergahına yön veren, belirli bir tüccar grubu tarafından iş merkezi olarak kullanılan hanları²⁰² takip etmek mümkündür. Akar da çalışmasında ticari mekanları karşılaştırmalı olarak ele alan literatürü değerlendirerek han, çarşı, bedesten gibi farklı ama birbirinin yerine sıklıkla kullanılan bu mekanların kavramsal analizini yapmıştır.²⁰³

İstanbul’da inşa edilmiş hanların haricinde üretimin sürdürüldüğü birimler arasında başta manifaktürler sonrasında ise fabrikalar gelmekteydi. Bu mekanların en önemli özelliği hanlarda görebileceğimiz esnaf çeşitliliğinden farklı olarak aynı ürünü imal eden ya da o ürünün farklı aşamalarıyla meşgul olanların bir arada çalışmasıydı. İstanbul’da kırmızı boyacıların imalathaneleri bir yere toplanarak, dağınık halde küçük çapta yürüttükleri imalat genişletilerek bir düzenleme yapılmıştır. 1719-1758 aralığında İstanbul’da mevcut kırmızı boyacı ustalarının sayısı 27 ustadan 50 ustaya çıkmıştır. İstanbul’da 7 al boyacı kârhanesi Daye Hatun Camii yakınındaki Sandalcılar Kârhanesi’nde bulunan üç boyahaneye, kırmızı boyacılık yapmak üzere nakledilmişlerdir. Birbirlerinin işlerine karışmayacaklarını taahhüd eden esnaf, dağınık halde çalışmak yerine nizama uygun üretim için bir araya getirilmiştir.²⁰⁴ Basmacı esnafıyla yakın temasta bulunan boyacı esnafı, 1789’da Fazlı Paşa Sarayı Basmahanesi’ne nakledilerek pamuk ipliklerini burada boyamaya devam etmişlerdir. Böylece basma manifaktürlerinin içinde boyacı esnafına da çalışmaları için kârhane tahsis edildiği anlaşılmaktadır.²⁰⁵ Pamuklu basma esnafı için de bu durum aynıydı. Çizgili ipek ve pamuklu dokumalar, germesut adlı ipek kumaşlar, pamukludan imal edilmiş çiçekli veya sade basmalar,

²⁰¹ Ahmet Kal’a, “Tarihi Süreç içinde Kapalı Çarşı Hanlar Bölgesi Esnaf Üretim Faaliyetleri”, *III. Uluslararası Tarihi Yarımada Sempozyumu*, (2008), 303-320.

²⁰² Dıġıroġlu, “İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Valide Han”, 69-112; Cahit Telci ve İrfan Kokdaş, “Anadolu’da “Eramine-i Acem”i Haritalandırmak: Yollar, Hanlar, Mallar ve Gümüş”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVII-2, (Ege Üniversitesi Yayınları, 2022), 687-726.

²⁰³ Tuba Akar, “Osmanlı Kentinde Ticari Mekanlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekanları Literatür Değerlendirmesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, c.7, s.13, (İstanbul, 2009), 267-292.

²⁰⁴ BOA, C. BLD. 109/5428, H. 4 S 1173 (M. 27 Eylül 1759).

²⁰⁵ BOA, C. İKTS., 39/1946, H. 29 L 1203 (M. 23 Temmuz 1789).

İstanbul şalisi, kutni gibi kumaşları üreten pamuklu esnafı malın ve zanaatlarının türüne göre belirli manifaktürlerde toplanmışlardı.²⁰⁶ Basmahane-i Amire'nin 1848'de kurulmasından önce Yenikapı Langa, Fazlı Paşa Sarayı manifaktürleri ile Ayazma basma manifaktürlerinde yapılan araştırmalar sonucunda yaklaşık 1000 basma zanaatkarının padişahın emriyle aynı mekânda bir araya getirilerek çalıştıkları tespit edilmiştir.²⁰⁷ Bu bölümün temel problematiğini oluşturan ticaret evleri de aynı uygulamayı devam ettirmiştir.

Pamuklu basma ustalarının hanlardaki kozmopolit yapıdan farklı olarak kurdukları ticaret evleri Anadolu'dan İstanbul'a gelmiş, konaklayacak yeri olmayan, pamuklu basma alanındaki tekniğin öğretileceği ve ticari ilişkilerin geliştirileceği bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. 19. yüzyılın ortalarında ticaret alanında değişimlerin yaşandığı, izlerinin handaki mevcut yapıya da sirayet ederek etkilediğini daha önce de vurgulamıştık. Bu dönemde hanların 15. yüzyıldan farklı olarak örgütlendiğini hatırlatarak ticaret evlerine baktığımızda şehir hanlarını, ticaret han yapısını ve büro hanlarını ticaret evleri bünyesinde birleştirmek mümkündür. Zira ticaret evleri, erken dönemdeki hanların işlevini görerek ikamet ihtiyacını gideriyordu. Ticaret hanları gibi depo görevini üstleniyordu, fakat ondan farklı olarak ticaret evlerinde konaklamaya da müsaade ediliyordu.²⁰⁸ Hanlar, İstanbul'un fethinden itibaren ticaret merkezi kurma amacıyla şehrin önemli ticaret güzergahları üzerine inşa edilmiştir. 15. yüzyılda inşa edilen kâgir yapıdaki hanlar ile 19. yüzyılda ihtiyaca göre inşa edilen büro hanları²⁰⁹ yapısal olarak benzetemese de şehrin muhtelif noktalarında uzun yıllar ticari faaliyetlerin sürdürülmesini sağlamıştır.²¹⁰

²⁰⁶ C. C. de Carbognano, *18.Yüzyılın Sonunda İstanbul*, çev. Erendiz Özbayoğlu, (İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993), 66-67.

²⁰⁷ BOA, A.DVN. d. nr. 881, H. 1205 (M. 1790), s.41-42; BOA, NFS. d. nr.4, H. 1207 (M. 1792), s. 86-87.

²⁰⁸ Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi*, 8-18.

²⁰⁹ Lorans İzabel Baruh, "The Transformation of the 'Modern' Axis of Nineteenth-Century Istanbul: Property, Investments and Elites from Taksim Square to Sirkeci Station" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2009).

²¹⁰ Ahmet Yaşar, "19. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'da Hanlar: Mekansal Bir Analiz", *Osmanlı Araştırmaları*, 61.sayı, 2023, s.151-215; Ahmet Yaşar, *The Han in Eighteenth-and Early*

15.-19. yüzyıl arasında İstanbul'un ticaret merkezleri olarak görülen hanlarda, 19. yüzyılla birlikte konaklama ve depo ihtiyacına pek uygun olmayan daha çok karşılıklı iletişim ağıyla yürütülen işlemlerin artmasıyla yabancı sermayeli anonim şirketler kuruldu. İmalat ve depolama ihtiyacına yönelik yeni mekanlara başvuruldu. Fabrikalar imalat, antrepolar ise depolama için kullanıldı. Yeni ihtiyaçlara göre inşa edilen yeni mekanlar klasik yapıdan farklıydı.²¹¹ Avlu yerine içeriye koridorlar inşa edilmiş, örtü ve kubbe gibi klasik mimari özelliklerin değişerek batılı mimariye uygun çelik ve cam kullanımı tercih edilmişti. Bağlı olduğu vakfa gelir sağlamak üzere değil şahıs ve şirketlere kazanç sağlama amacıyla kurulan yeni ticaret merkezlerine Galata Bankalar Caddesi'nde inşa edilen Generali Han ve Bereket Han gibi hanlar örnek verilebilir.²¹² Bu ticaret merkezleri han olarak anılsa da han kavramının yüzyıllar içinde büyük bir dönüşüm geçirmesine örnektir.

Ticaret evleri ve han değerlendirmesine Pamukciyan üzerinden devam edecek olursak hanların doğrudan ya da dolaylı olarak sadece ticari amaçlarla kullanılmadığını görebiliriz. Ermenice bir el yazması üzerinden 18. yüzyılın sonlarında İstanbul hanlarından farklı bir kesit sunan Pamukciyan²¹³ bu çalışmasıyla hanlarda etkili olan yeni kullanım amaçlarına dikkat çekmektedir. Pamukciyan'ın verdiği örneklerle göre hanlardaki odalar kimi zaman bir dersliğe kimi zaman da bir matbaacının dükkanına dönüşüyor, ticari faaliyetler dışındaki amaçlara da yer veren İstanbul merkezli bazı hanlarda musiki öğretiliyor, ayin düzenleniyor, dini toplantılar yapılarak, alınan kararlarla temsilciler seçiliyor, matbaa kurulup kitap basılıyordu. 19. yüzyılın ortalarında Çemberlitaş Vezir Han'ında Hovhan Amira'nın odasında toplanan Ermeni esnaf reisleri, Patrik Daniyel Başepiskoposunu katoğikos seçmeye karar vermişlerdir. Zenne Boğos, Zincirli Han'ın üst katında bir derslik açarak

Nineteenth-Century İstanbul: A Spatial, Topographical and Social Analysis, *Boğaziçi Üniversitesi, Doktora Tezi*, 2016.

²¹¹ Gülhan Benli, "İstanbul Tarihi Yarımada'da Bulunan Han Yapıları ve Avlulu Hanların Koruma Sorunları" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2007).

²¹² Nursel Gülenaz, "Bedestenler ve Hanlar", 217-222.

²¹³ Kevork Pamukciyan, "Leblebici Horhor Operetinin Unutulan Söz Yazarı", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası* 4, (1979), 83-85.

Ermenilerin ileri gelen ailelerinin çocuklarına musiki dersi vermiştir. Kürkçü Han'da Matbaa-i Amire müdürü matbaacı Boğos Arapyan faaliyetlerini burada sürdürmüştür.²¹⁴ Kal'a ya göre bu durum 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren hanlarda çeşitli toptan ve perakende mağazalarının açıldığını, bu ticari faaliyetlerde Osmanlı gayrimüslimlerinin payının arttığını belgelemektedir.²¹⁵

1.3.1. İstanbul Ticaret Evlerinin Doğuşu

Bu bölümde Harutyun Mırmıryan'ın yazdığı *Թուրքաւոյնց հիւ Վաճառականութիւնն եւ Վաճառականք 1740-1890* (Türk Ermenileri Ticareti ve Tüccarları) adlı eseri değerlendirilecek olup, bugüne kadar literatürde ele alınmamış bir konu olan 1840-1890 yılları arasındaki İstanbul ve Manchester'da Ermeni aileler vasıtasıyla açılan ticaret evleri, basmacılık sektöründeki Ermeni ailelerin faaliyetleri kapsamlı bir şekilde ele alınacaktır.²¹⁶ Eser 1740-1890 aralığına işaret etse de ticaret evleri ve basmacıların yoğun olarak anlatıldığı dönem 1840-1890 yıllarına isabet etmektedir. Ermenilerin pamuklu basmacılık sektörüne geçiş süreçleri, özellikle İstanbul'da açtıkları ticaret evleri ile Anadolu'dan İstanbul'a göç eden zanaatkarlara sağladıkları imkanlar sayesinde basmacılık mesleğinin bilinmeyen bir dönemine ışık tutulacaktır. Harutyun Mırmıryan tarihçi-yazar kimliğiyle yirminci yüzyılın başlarında bu eserini Batı Ermenicesi ile yazmıştır.²¹⁷ Ermenilerin ekonomik faaliyetlerinin vurgulandığı bir diğer eseri ise “Ermeni Soylu Ailelerinin Kısmi Tarihi (1909)” adıyla yayınlanmıştır. Bu eseri Alman kitabevinin vitrininde gören Yeremyan, kitabın yayın tarihinden hemen sonra pek çok çeviri eserle burada yer almasını önemsemiştir. Kitabevinden içeri girdiğinde Mırmıryan'ın “Osmanlı'nın Zenginliğine Genel Bakış” adlı kitabının Fransızca çevirisiyle karşılaştığını paylaşan Yeremyan, bu eserin tarihçi Hammer'ın “Osmanlı Tarihi” başlıklı araştırma kitabının

²¹⁴ Pamukciyan, “Leblebici Horhor Operetinin Unutulan Söz Yazarı”, 83-85.

²¹⁵ Kal'a, “Tarihi Süreç içinde Kapalı Çarşı Hanlar Bölgesi”, 303-320.

²¹⁶ Mırmıryan'ın kitabının çevirisinde yardım ederek çalışmama destek olan Aved Kelleci'ye (Avedis Aydınyan) teşekkür ederim.

²¹⁷ Pars Tuğlacı, *Ermeni Edebiyatından Seçkiler*, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1992), 82.

temel kaynağı olduğunu eklemiştir.²¹⁸ Mırmıryan'ın eserinin çeviri ve incelemesi esnasında dikkat çeken nokta kendisinin İstanbul'da basmacı olduğu, bu çalışmanın kaynağı olan kitabını da isminin baş harflerini kullanarak *Յ. Գ. Մ* (H. K. M.) mahlasıyla yazmış olmasıdır. Basmacılıkla uğraşan aileler hakkında detaylı bilgiler vermesi, bu meslekte Ermenilerin üstün konumdayken çeşitli sebeplerle bu statüyü kaybetmeleri noktasında farklı tespitler yapan Mırmıryan'ın Ermenilere yönelik ciddi eleştirilerinden ötürü mahlas kullandığı düşünülebilir.

Osmanlı İstanbul'unda sanayileşme faaliyetleri olarak basmahane fabrikasının açılması, üretilen ve kullanılan malzemeler, işçi ücretlerine detaylı olarak değinen bir çalışmanın²¹⁹ yanı sıra aynı tarihlerde başkentte açılan ticaret evlerinin varlığı basma kumaşın üretim tarihinde yeni bir sürecin başlangıcına işaret etmektedir. Amsterdam²²⁰ ve Manchester'da²²¹ Osmanlı Ermenileri tarafından açılan ticaret evleriyle bağlantılı olduğunu düşündüren İstanbul'daki ticaret evlerinde üretilen basma çeşitleri, evlerin açılmasında öncü olan Ermeni aileler ve akrabalık bağlarını kullanarak Avrupa merkezlerinde basma alanında yürüttükleri faaliyetler takip edilmiştir. Ermeni ailelerin Avrupa'nın ticaret merkezlerinde pamuklu basma imalatında kullandıkları yöntemin öğretildiği ticaret evlerinin İstanbul'da açılanlarına ve doğrudan Manchester'daki şubeleriyle kurdukları ilişkiye detaylı olarak yer verilecek olup bu kısımda açılan ticaret evlerinden özellikle İstanbul merkezli olanlarına değinilecektir.

1840-1852 arasında İstanbul'da bazı Ermeni ailelerin basma üretimi için evlerin ilk bakışta hanlara benzediği düşünülebilir. Hem konakladıkları hem de basma üretimini sürdürdükleri bu evlerde büyük Ermeni ailelerin yanına yerleşen ustalar Anadolu'nun Kayseri, Sivas, Tarsus, Tokat gibi şehirlerinden gelerek

²¹⁸ Yeremyan, *İstanbul İzlenimleri*, 72-75.

²¹⁹ Kırılı, "Basma Fabrikasının Kuruluşu ve Faaliyetleri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2015).

²²⁰ İsmail H. Kadı, *Ottoman and Dutch Merchants in the Eighteenth Century: Competition and Cooperation in Ankara, Izmir, and Amsterdam*. (Leiden: Brill, 2012), 198-234; İsmail H. Kadı, "Amsterdam'daki Bir Kilisenin Anadolu'ya Uzanan Hikayesi", *Kebikeç*, 25, (2008), 219-237.

²²¹ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin Yev Vacaragank* 1908.

dülbend, basma ve boyama alanında kazanç elde edildiğini fark etmişlerdir.²²² Yüklü bir mal varlığına sahip olan Ermeniler gelecek vaad eden tekstil alanına yönelmiş, İstanbul’da ve onunla bağlantılı olarak İngiltere’de (Manchester) açtıkları evlerde Avrupalı tüccarlar için mal tedarikini sağlayan bir nevi “toptancı” olarak kabul edilmişlerdir. Avrupa’da kurdukları ticaret evlerinin belirli iki amacı olduğu düşünülürse eğer bunlardan ilki Osmanlı topraklarından İngiltere’ye gelen basmacıları düşünerek onlara bir mekan sağlama, diğeri de İstanbul’da öğrendikleri çeşitli renk ve desendeki pamuklu basmaları açtıkları bu ticaret evlerinde yanlarına yerleşen ustalara öğretmek maddi bir kazanç elde etme şeklinde değerlendirilebilir. Örneğin Anadolu’nun parlak ve güzel çeşitli basmalarından olan İstanbul basmalarını Manchester’da Kapamacıyan Kardeşler’in açtığı evde kalan Dikran ve Hovhannes Honçegülyan üretmiştir.²²³ Ermeniler, Avrupa’daki ticari aktivitelerini, kurdukları bağlantıları kullanarak Hollanda, İtalya, Londra, Marsilya ve Sevilla gibi ticaret merkezlerine taşımış ve genişleterek sürdürmüşlerdir. Oradaki faaliyetleri hakkında Erivan, Moskova, Londra, Venedik ve Yeni Culfa arşivlerinde ticari kayıtların olduğu vurgulanmıştır.²²⁴

Ermeni basmacıların imparatorluk dışında açtıkları ticaret evlerinin işleyişinde göze çarpan özellik genelde aynı aileden birinin İstanbul’da basma işlerini yürütürken diğerinin Avrupa’ya giderek şube açmasıdır. Burada Bandırmalı Hovhannes Hovagimyan ve oğullarından bahsedebiliriz. On iki sene boyunca Manchester’da basmacılık işiyle uğraşan Hovhannes 1860’lara doğru oğlu Karnik Hovagimyan için adil bir ticaretin yöntemlerini paylaştığı, Yunanistan’dan Hindistan’a uzanan ticari noktaların işlevsel ve tarihi tanıtımlarına yer verdiği kitabını hazırlamıştır.²²⁵ Bu yönüyle Ermeni ticaretinde bilgi birikimini oğlu

²²² Mirmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunın*, 14-17.

²²³ Mirmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunın*, 25.

²²⁴ M. Aghassian ve K. Kevonian, “The Armenian Merchant Network: Overall Autonomy and Local Integration”, *Merchants, Companies and Trade: Europe and Asia in the Early Modern Era* içinde, ed. Sushil Chaudhury and Michel Morineau, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999): 74-77.

²²⁵ Hovagimyan, *Badmutyun Nakhnyants Vacaraganutyun*, 1860.

üzerinden genç nesillere aktarma maksadı olduğu çıkarımı yapılabilir. Babasının vefatının ardından Karnik Hovagimyan İstanbul’da basma işine devam ederken kardeşi Hovagim Hovagimyan ise Manchester’a gitmeyi tercih eder.²²⁶ Bu durum kardeşiyle birlikte basma işiyle uğraşan Ermeni ailelerde sıklıkla görülen bir gelişmedir. Avrupa’ya giden kardeş de şube açarak işleri orada büyütmeyi tercih etmiştir.

Ticaret evlerindeki faaliyetler ilk bakışta, basmacı esnafının fabrikada üretilen kumaşları temin ederek hem yerli hem de yabancı tüccarlara mal tedariki sağladıklarını düşündürebilir. Fakat Acemoğlu Bedros’un Çakmakçılar Hanı üstünde açtığı ticaret evinde basma işinin inceliklerini öğrenmek isteyen Garabed ve Dikran Karagözyan kardeşlerin yirmi seneden fazla bu işle uğraştığı, Acemoğlu’nun kendi adını verdiği basmayı ürettikleri ortaya çıkmıştır. O halde İstanbul ve Manchester’da açılan bu evlerin mal tedarikinin yanısıra basma imalatında da rol oynadığı düşünülebilir. İstanbul pamuklu basma üretiminde Kapamacıyan kardeşlerden sonra ünlenen Acemoğlu Bedros’un ölmeden önce yanında çalışan Karagözyan kardeşlere basma işini miras bıraktığı, Acemoğlu basmalarının ise çiçekli, renkli ve desenli bir çeşit basma türü olduğuna değinilmiştir. Basma üretimine dair burada öğrendiği inceliklerle kendi adıyla İngiltere’de basma işini kuran Garabed Karagözyan bir süre sonra İngiltere ve İstanbul arasında gidip gelmekten yorulmuş ve basma işinden yavaş yavaş vazgeçmiştir.²²⁷

1.3.2. Ticaret Evlerinde Basmacılara Yönelik Eğitim Faaliyetleri

Basma üretiminde Ermeni ailelerin açtıkları evlere yerleşen Ermenilerin basmacılık alanında başarılı olmalarında etkili bazı unsurlar dikkat çekicidir. Ticaret evlerindeki basma ustalarının pamuklu basma tekstilinde sadece uygulama değil teorik bilgilerinin de önemini vurgulamıştır. Pamuklu basma kumaşa uygulanan baskı tekniğine yönelik teorik bilgiler 19. yüzyılda okullarda aktarılmıştır. Tavit

²²⁶ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunın*, 26.

²²⁷ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunın*, 27-29.

Setyan Samatya’da bir eğitim kurumu açarak basmacı esnafının ticari hesaplamalarda ve düzenli olarak mali kayıtları tutmalarında gerekli olan matematik, geometri ve muhasebe derslerinin Boğos Torkomyan ve Sirope Limonciyan tarafından verilmesini sağlamıştır. Üsküdar’da Cemaran adındaki yatılı büyük okulda da düzenli muhasebecilik dersleri alarak Hovhannes Deroyans’ın öğrencisi olan Mıgırdiç Beşiktaşlıyan, Mardros Tokatlıyan, Bedros Fındıklıyan gibi ticaret evleri açan varlıklı ailelerin üyeleri açtıkları evlerde yanlarına gelen Ermeni tüccarlar ile pek çok başarılı işler yapmış, bazıları Manchester’da şubeler açmıştır. Mardros Tokatlıyan Fincancılar yokuşunda²²⁸ çok sayıda işler yaparak basmanın renkli ve zevkli türlerini geliştirmiş, Manchester’da da ticaret evi açmayı başararak elli yıldan fazla bu alana hizmet etmiştir.²²⁹ Beşiktaşlıyanlar İstanbul’da Küçük Yeni Han’da²³⁰ ticaret evleri açarak pamuklu basmacılık sektöründe devam etmişlerdir. Benzer bir gelişme 17. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Marsilya başta olmak üzere pamuklu basma alanında Avrupa merkezlerinde ev ve atölyeler açan Ermeni baskı ve boya ustalarında da görülmüştür. İstanbul, Diyarbakır ve İzmir’deki zanaatkarlar gittikleri şehirde yerel pamuklu basma atölyeleri açmıştır.²³¹

Basmacılık mesleğiyle sıklıkla yan yana zikredilen benzerliklerinden dolayı karıştırılması muhtemel olan yazmacılık sanatı konusunda Reşat Ekrem Koçu’nun söylediklerine²³² ek olarak Mırmıryan da bu sanat dalına yönelik bilgi vermektedir. Buna göre 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Yeniköy’de yazma fabrikası açılmış, burada basma için de 120 hisse ayrılmış ve Üsküdar Salacak basmahanesi de aynı şekilde düzenlenmiştir.²³³ Burada dikkat çeken bir husus basma ve yazma işlerinin beraber organize edilmesi ve ustaların aynı fabrikada birlikte çalışmalarındır. Zira yerli yazma tüccarlarından olan Haçador Allahverdiyan, Üsküdar Surp Haç bölgesinde otuz yıl

²²⁸ *Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'Orient*, Constantinople, 1913, 920.

²²⁹ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 27-33, 55-56.

²³⁰ *L'Indicateur Constantinopolitain Guide Commercial*, 1868, 196.

²³¹ Sebouh David Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants From New Julfa*, (London: University of California Press, 2011): 76-77.

²³² Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi* 4.cilt, 2152-2153.

²³³ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 14.

kadar yazmacılık işiyle uğraşmıştır. III. Selim döneminde ayrıcalıklı konuma sahip olan yabancı tüccarlar karşısında ticareti geliştirmek üzere gayrimüslim reayaya çeşitli hak ve ayrıcalıklar verilerek müsaade edilmiştir.²³⁴ Ticareti geliştirerek gayrimüslim tebaasını yabancı himayesinden ve yabancı tüccarın pazardaki gücünden korumak isteyen Osmanlı Devleti'nde II. Mahmud yazmacılığı geliştirmek amacıyla 12 ya da 24 kişiye beratlı tüccar²³⁵ unvanı vermiş, bu kişilerin imparatorluğa getirdiği başlıca ürün de yazma işinde kullanılan dülbendler olmuştur. Samatya'da okul açan Tavit Setyan da zikredilen beratlı tüccarlardan biridir.²³⁶

1.3.3. Ticaret Evlerinde Üretilen Kumaşlar

Ermeni basmacılar yumuşak bir kumaş üzerine geniş dallı desenler kullanarak Kreton (cretonne) adını verdikleri 5 ile 3 renk birden kullanarak hazırladıkları kretonlardan çok kârlı bir ticaretle kısa sürede 100.000 top kreton kumaş satmışlardır. Mırmıryan'ın kendisinden bahsettiği bu kısımda iyi ve kârlı giden pamuklu basma ticaretinin bozulmasına etki eden sebeplerden bahsetmektedir. Fındıklıyan ve Goncegöl ortaklığında Çakmakçılar yokuşunda²³⁷ kurulan ticaret evinde çalışan Mırmıryan, Bedros Fındıklıyan'ın yeniliklere açık olmamasından dolayı Tokatyanlar'a karşı başarı kazanamadıklarını söylemiştir.²³⁸ 1885'te Tokatyanlar tarafından ucuz kumaşlarla kopya edilen kretonların üretilmesi sonucu piyasa fiyatlarının birden aşağı çekilmesiyle orijinal kretonların değeri düşmüştür.

1840-1850'lere gelindiğinde yaklaşık 70-80 yıl boyunca basma işinde Ermenilerin önde olduğu yerli basmaların yanısıra sevai, kutni, sofa kumaşlar ürettikleri biliniyordu. İngiliz tüccarlar bu kumaşları İstanbul meydanından Filibe,

²³⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, "Avrupa Tüccarı", *DİA* 4, (1991): 159-160.

²³⁵ Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler: Kapitülasyonlar-Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları 1750-1839*, (Ankara, Turhan Kitabevi, 1983), 63-70; Musa Çadırcı, "II. Mahmut Döneminde 1808-1839 Avrupa ve Hayriye Tüccarları", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri içinde*, ed. Osman Okyar-Halil İnalçık, (Ankara, 1980): 237-241.

²³⁶ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunın*, 14.

²³⁷ *Annuaire Oriental*, 1913, 918.

²³⁸ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunın*, 112-114.

Varna, Manchester, Selanik, Trabzon, Kayseri, Adana, Bursa, Kars, Sivas ve Edirne gibi ticaret şehirlerine transfer ediyordu. Anadolu şehirlerinde tercih edilen kumaş Amerikan beziyken (ham bez, patiska), Rumeli’de büyük ölçüde peşin ödeme yapan insanlar Amerikan bezi (patiska), renkli ve çiçekli desenli basmaları tercih etmiyordu. Gayrimüslimlerin ise koyu renkli basmaları tercih ettikleri dikkat çeker. Anadolu’da ise büyük dallı, çiçekli, göze çarpan parlak renkli basmalar tercih edilmiştir. Özellikle koyu bir kırmızı, pembe, sarı, beyaz renklerin üzerine basılmış büyük çiçekli elvan basmalar, uzun yapraklı mor ve koyu pembe çiçekler basmaları süslemiştir. Anadolu ve Rumeli ticaret şehirlerinde basma kumaş sahasındaki göze çarpan tüketim farklılığı bizlere o bölgelerde takip edilen dönemin moda renkleri hakkında bilgi verirken, tüketicilerin zevkleri hakkında da fikir vermektedir. İstanbul’da Kalpakçılar Hanı’nda sabahın erken saatlerinde açılan basma satan dükkanların zarif ve gökkuşağının yedi rengini bulunduran kumaş parçaları üzerinde istikrarlı desenlerin yer aldığı, meşhur ustalıkla yetenekli zanaatkarlar elinden çıkan basmaların İstanbullular nezdinde kabul gördüğünden bahseden Mirmıryan, şehirlere yönelik farklı türde basmaların üretildiğini, tüketicilerin kurulan büyük panayırlardaki sergilerde bu kumaşlara ulaşma imkanı olduğunu anlatır. Bu sergilerin birinde bulunan Bedros ve Boğos kardeşlerin Kuzguncuk’ta yaşayan Kayserili Ermenilerden olduğu, Kapalıçarşı’da satılan malların Anadolu’ya ulaşmasında Kayserili Ermenilerin öncülük ettiğini ve kurdukları ticari ağlar neticesinde Anadolu’nun pek çok şehrinde manifaturacılık alanında organize olduklarını belirtir.²³⁹

Şark ticaret yıllıklarında İstanbul Kapalıçarşı ve Eminönü bölgesinde yer alan manifaktürler listesi incelendiğinde bu listede İstanbul’da pamuklu basma alanında ticaret evlerini kuran ailelerin de yer aldığını ve bu evleri İstanbul Fatih civarındaki hanlarda kurduklarını görebiliriz.²⁴⁰ Kumaşların imalatı yapılan atölyelerde satılmak yerine, Kapalıçarşı ve etrafındaki hanlarda satıcıyla buluşmuş, oradan Anadolu ve diğer şehirlere dağılarak şehir meydanlarında açılan sergilerde tüccarların

²³⁹ Mirmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 57-59.

²⁴⁰ *Annuaire Oriental*, 1913, 917-921.

teşebbüsüyle tüketiciye ulaştırılmıştır. Sergiler, üreticilerin ellerindeki malları tanıtır yeni pazarlar bulması açısından devlet veya özel şahıslar tarafından açılan yerlerdir. Sergilerin uluslararası bir statü kazanması 1851’de Londra’da açılan bir sergiye Fransa, İspanya, Portekiz, Hindistan, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya gibi çeşitli ülkelerden 22.000 üzerinde eşyanın gelmesiyle olmuştur.²⁴¹ Osmanlılar üretimini yaptıkları malları hem uluslararası hem de yerli sergilere katılarak tanıtmaya gayretinde bulunmuş; 1851’de açılan Londra sergisine 700 üreticiye ait mallarla katılmışlardır. Bunların içinde ipekli ve pamuklu kumaşlar, basmalar, Kütahya madenlerinden üretilmiş cam ve testiler, yiyecekler, değerli taşlardan yapılmış eşyalar vardır ve Feyzi Bahri vapuruyla Londra’ya ulaşmışlardır. 1855 yılındaki Paris Uluslararası sergisine Fabrika-i Hümayunlarda üretilen yünlü, pamuklu kumaşlar ile Boğaz’da Yeniköy’deki atölyelerde imal edilen renkli kumaşlar gibi büyük kısmını çeşitli kumaşların oluştuğu numunelerle katılmışlardır.²⁴² Batı menşeli  r nlerin Osmanlı pazarlarında artan etkisini azaltmak ve rekabeti yumuşatmak amacıyla ekonomide bir dizi önlemler alınarak 1863’de İstanbul sergisi açılmıştır. Bu serginin en önemli farkı Osmanlı ekonomisindeki yabancı etkinin verdiği zararları azaltmak amacıyla üretilen bir çözüm olmasıdır.²⁴³

Mırmıryan’ın eserinde sıklıkla bahsettiği basmacı ailelerin açmış olduğu ticaret evlerinin, basma üretimi ve bu meslekte yeni yetişen Ermeniler için önemli bir yer kapladığı aşıkardır. Açılan ticaret evlerinin şu ana kadar yapılan araştırmalar değerlendirildiğinde niteliksel olarak han mı yoksa atölyeye mi benzedikleri henüz bir kesinlik kazanmamıştır. Bu durumda ticaret evleri zikredilen hanlar gibi ise daha önce bahsettiğimiz varlıklı Ermeni aileler bir nevi satış ofisi gibi kullanıyor olmalıdır. Eğer Ayazma, Fazlı Paşa ve Yenikapı Langa basmahaneleri gibi değerlendireceksek sadece imalatın yapıldığı yer olarak sınıflandırmak mümkündür. Bu noktada İstanbul’da açılan ticaret merkezlerinin varlığı göstermiştir ki, burada

²⁴¹ Rıfat Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani 1863 İstanbul Sergisi”, *Belleten* 185, (Ocak 1983): 195.

²⁴² Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler”, 197-202.

²⁴³ Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler”, 206-208.

hem İstanbul'a yeni gelen Ermenilere basmacılığın incelikleri öğretilerek basma üretimi devam ettirilmiş, hem de han gibi kabul edilerek konaklamalarına fırsat verilmiştir. Fakat bu mekanları tam anlamıyla han statüsünde değerlendirmek mümkün değildir.

1.3.4. Ticaret Evlerinin Kuruluşunda Ermeni Basmacı Aileler

İstanbul-Manchester bağlantılı açılan ticaret evlerinde çoğu zaman kendi zanaatlarını oğullarına aktaran Ermeni aileler imalat için kullandıkları bu uygun ortama memleketlerinden gelenleri de dahil ediyordu. Varlıklı ve etkili ailelerin açtığı ticaret evlerinde basmacılığın tekniğini öğrenen genç Ermeni kardeşlerden olan Hovhannes ve Mikail Hagopyan uzun yıllar Beşiktaşlıyanların ticaret evinde basma ustası olarak çalışmıştır. Ermeni basmacılardan Beşiktaşlıyan, Tokatlıyan, Fındıklıyan ailelerinin her geçen gün ticari ilişkileri artarak yine aktif olarak bulundukları Mercan'daki Yıldızlı Han'da, Büyük Cebeci Han'da ve Valide Han'da her birinin 60.000-70.000 parça basmayı sattıkları kaydedilmiştir.²⁴⁴ Yanlarında yirmiye kadar odacı yetiştirdikleri, bu odacıların basma toplarıyla ilgilenerek kazançlarının temel kaynağını top tüccarlığının oluşturduğu söylenebilir. Valide Han ve Yeni Han'da aba, bez tüccarlarının olduğu, aynı çeşit ürünün ticaretiyle ilgilenenlerin aynı handa kümelenerek yer almasının devlet politikası gereği tüccarlardan istendiği belirtilmiştir.²⁴⁵ Ayda 2500-3000 Osmanlı altını kadar iş yapan baş odacılar ise, Senekerim Manukyan (daha sonra büyük tüccar olup ve Ankliya (İngiltere) adında bir ticaret evi açmıştır), Arakel Katzağ, Kevork Muradyan, Aleksan Masihyan, Sahak Ağacan ve diğer odacı tüccarlardır. Büyük tüccar ve odacıların farkı ise odacıların genellikle Anadolu'dan gelen tüccarlara top top basma kumaşlar satar ve büyük tüccarlardan balyalar halinde mal temin etmeleri idi.

²⁴⁴ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunun*, 45-56. Burada bahsedilen miktarın ölçüsünün top mu yoksa balya mı olduğu, yıllık mı yoksa aylık mı bu oranda satış yapıldığı belirtilmemiştir. Adı geçen ailelerin basmacılıkta yükselmiş olduğuna ve yüklü miktarlarda servet sahibi olarak Manchester'da ticaret evleri açtıklarına dair bilgilere metindeki daha önceki açıklamalardan ulaşabiliriz. Yanlarına odacı tabir edilen ikinci sınıf tüccarlar olarak birlikte çalışmışlardır.

²⁴⁵ Yaşar, "The Han in Eighteenth-and Early Nineteenth-Century İstanbul", 135-138.

1880'lere gelindiğinde büyük tüccarların da artık balyaları açarak satış yaptığı kaydedilmiştir.²⁴⁶ Bu tarihten itibaren yerli üretim basma kumaşın düşüşe geçerek Avrupa merkezli seri üretilen ve ucuz maliyetli kumaşlara karşı mücadele edemediği görülmüştür. Fakat bu sonuca erken varmakta acele edilmemeli, basmacı esnafını etkileyen farklı dinamikler de hesaba katılarak tek bir sebebe bağlamamak gerekmektedir.

1.3.5. Ticaret Evlerinden Manifaturacılığa uzanan Pamuklu Basma İmalatı

19. yüzyılın ortalarında yaygınlık kazanan ticaret evlerinin bir sonraki adımı manifatura dükkanları olmuştur. Mırmıryan'a göre manifaturacılık mesleği başta Kayserili Ermeniler sonra taşralı tüccarların katılmasıyla İstanbul pazarında yaygınlaşmıştır.²⁴⁷ 1850'lerde Sivas'ta Harutyun Bakkalyan manifaturacılığa başlamıştır. Sivas'ta başladığı ticari ilişkileri Halep, Diyarbakır, Konya, Kastamonu, Bursa, Rusya ve Marsilya bağlantılarıyla devam etmiştir.²⁴⁸

Manifaturacılıkla uğraşan tanınmış Ermeni basma ustaları İstanbul Valide Han, Büyük Yeni Han ve Sümbül Han'da 1855'ten itibaren İranlı tüccarlarla kurulan ticari ağlarda çoğunlukla aracı/komisyoncu görevini üstlenmişlerdi.²⁴⁹ Çakmakçılar Yokuşu'nda yer alan Valide Han'da üç yüz yirmi oda olduğu sarraf, bezirgan ve tüccarlar tarafından kullanılan handa İranlı tüccarların fazla olduğu kaydedilmiştir.²⁵⁰ İranlı tüccarlarla komisyonculukta Kapamacıyan kardeşler öncülük yapmış; daha sonra İstanbul pamuklu basma piyasasında etkili olan Karagözyan, Hagopyan ve Fındıklıyan aileleri de katılmıştır. İranlı tüccarlar Ermeni manifaturacılardan önce Rumlar, İtalyan ve Fransızlar aracılığıyla Avrupa ile ticareti sürdürmekteydi. Valide Han İranlı tüccarlarla kurulan ticari ilişkilerde önemli bir konumda olmuş, Ermeni

²⁴⁶ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 35.

²⁴⁷ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 89.

²⁴⁸ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 33-34.

²⁴⁹ Dıġıroġlu, "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Valide Han", 69-112

²⁵⁰ Yaşar, "The Han in Eighteenth-and Early Nineteenth-Century İstanbul", 170-185.

manifaturacılar Asya'dan ve Avrupa'dan gelen tüccar gruplarıyla İranlılar arasında komisyonculuk ve yönlendirmelerde bulunarak kazançlarını arttırmışlardır. Hanlarda ticari faaliyetlerde bulunan Ermenilerin sadece şehir merkezlerinde faaliyet göstermedikleri, Anadolu'nun çeşitli ticaret güzergahlarında etkili olan küçük ticaret merkezleri ve ağlar inşa ettikleri kaydedilmiştir.²⁵¹ Kapriyel Eligüzel, Hovagim Feneciyan, Dikran Karagözyan bunlar arasında en başarılıları kabul edilmiştir. Hagopyan biraderlerin çocuklarına kadar devam eden kazançlı ticari ilişkiler İstanbul'un diğer tüccarları içinde fark edilmelerini sağlamıştır. Benzer durum Fındıklıyan ailesinde Hacı Harutyun Fındıklıyan ve kendi gibi tüccar olan oğlu Karnik Fındıklıyan için de geçerlidir.²⁵²

Basmacılık sektöründeki gelişmeleri takip ettiğimizde şöyle bir sıralama yapmak mümkündür: Basmacı esnafı İstanbul merkezli basma atölyelerinde dağınık halde, bağlı oldukları esnaf organizasyonunun belirlediği kurallar çerçevesinde basma imalatına başladı. 18. yüzyılın ilk çeyreğinde devlet tarafından kendilerine tahsis edilen basmahanelere toplu halde geçerek bir arada imalat sürecine katıldılar. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde alanda öncü Ermeni ailelerin ileri gelenleri ticaret evleri açarak taşradan basmacılığı öğrenmek üzere yanlarına gelen Ermenilere basmacılığın inceliklerini öğreterek kendilerinden sonra gelecek nesli tecrübeleriyle bilgilendirdiler. Aynı zamanda bazı basmacı ustaları yabancı basma türleriyle mücadele edemeyerek açılan Basmahane-i Hümayun Fabrikası'nda usta olarak çalışmaya başladı. Fakat bir grup basmacı ustası ise basma imalatının altın çağı olarak nitelendirilen 1870-1890 yıllarına kadar manifaturacılık mesleğine devam ederek üretilen kumaşları İran'dan, İngiltere'den gelen tüccarlarla hanlarda direkt

²⁵¹ Suraiya Faroqi, "Religious Interactions and Transnational Diplomatic Representation, Protection for Persian Traders in the Ottoman Lands around 1700", *Asian Culture, Diplomacy and Foreign Relations, vol.II: Individual Nations and Cases* içinde, ed. C. X. George Wei, (Leiden: Brill, 2022): 199-220.

²⁵² Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunun*, 63-65.

ilişki kurarak pazarlamayı sürdürdüler.²⁵³ Basmacı esnafının aynı zamanda manifaturacılıkla da uğraşması hem üretim hem de pazarlama alanında etkili olduklarını göstermektedir.

İstanbul'un ticaret merkezi olarak nitelendirilen Kapalıçarşı ve civarında iş bilen Kayserili Ermenilerin manifaturacılıkta etkili oldukları, manifatura dükkanları açtıkları bilinmektedir. Başlıca manifaturacılık yapan aileler İbranosyanlar, Gülbenkianlar, Manukyanlar, Kınacıyanlar, Gümüşyanlar ve Frenkianlar bu alanda işlerini geliştirerek Sivas, Adana, Yozgat, Eğin, Tokat ve Kars'a kadar ihtiyaç duyulan basma kumaşları tedarik etmişlerdir. Yerli basma ve yazma kumaşı Anadolu'nun belli başlı ticaret şehirlerine ulaştıran çoğunlukla Kayserili tüccar aileler olmuş; Avrupa'nın gösterişli ürünlerinin pazardaki etkisini de yine aynı ustalıklarla bertaraf etmişlerdir.²⁵⁴ 1840'larda 17 yaşındayken taşradan Valide Han'a gelen Senekerim Manukyan 1880'lere kadar önce komisyonculuk yaparak, sonra manifaturacılık alanında ilerleyerek devam etmiştir. İstanbul meydanında²⁵⁵ basma işinde usta olan Kapamacıyanlar, Karagözyanlar ve Acemoğulları gibi ailelerin kumaştan anladıkları, kaliteli ve zevkli kumaşlarla ilgilendikleri belirtilmiştir. Yine Mihran ve Kevork Muradyan kardeşlerin özellikle basma üzerinde Astarıcı Han'da manifaturacılık yapmaları, Hovhannes Gümüşyan'ın manifaturacılıkta zenginleşerek dönemin gümrük vazifesi gören Galata'daki Mehmet Ali Paşa Han'da çalışmaya başlaması, taşradan gelerek İstanbul'daki ticaret evlerinde yetişen Ermeni ailelerin İstanbul pazarında etkili olduklarına işaret etmektedir.

²⁵³ DıġıroĖlu, "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Valide Han", 69-112; Cahit Telci ve İrfan Kokdaş, "Anadolu'da "Eramine-i Acem"i Haritalandırmak: Yollar, Hanlar, Mallar ve Gümüş", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVII-2, (Ege Üniversitesi Yayınları, 2022): 687-726.

²⁵⁴ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 56-57.

²⁵⁵ Ermenice'de Հրապարակ (hrabarag) kelimesinin karşılığı "meydan" demektir. Mırmıryan bu eserinde "İstanbul meydanında etkili olan Ermeni aileler, ürettiği mallarla bu meydanı etkileyen aileler" şeklinde Հրապարակ kelimesini pazar anlamında kullanmış olması ihtimali yüksektir. Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 83.

1.3.6. Ticaret Evlerindeki Pamuklu Basma Organizasyonuna Kısa Bir Bakış

İstanbul’da açılan ticaret evlerinde Acemoğlu basmacılığıyla ilgilenen Karagözyan kardeşlerin evinin birinci sırada yer aldığı, ustalarının ve kalıpcılarının işlerinde yetenekli olduğundan bahsedilmektedir. Karagözyanların evinde İstanbul Hasköylü Garabed Demircibaşyan ve Üsküdarlı Aleksan Mumciyan basma kumaşa uygulanan kalıpların hazırlanmasında ve desen oluşturmak üzere birlikte çalışmıştır. Hatta papazların dini kıyafetlerindeki desenleri de Demircibaşyan’ın çalıştığı belirtilmiştir. Manchester’da açılan ticaret evlerine de İstanbul’dan baskı kalıp ustası gitmiş, İstanbul ve Avrupa’da yeni renkli desenler ve tarzlar üzerinde uzmanlaşmış zanaatkarlardan Nahabedyan Manchester’a bu sebeple gitmiştir. Kumaşa uygulanan baskı kalıplarının hazırlanmasında İstanbul’daki Ermeni aileler Avrupa’da ilerlemekte olan modern desenleri takip etmek isterken özellikle Kayseri’den gelen basmacılar kendi geleneklerini koruyarak bu duruma karşı çıkmışlardır. Eski desen ve modellerde üretime devam eden Kayserili basmacı ustaları kendi ıstampalarını kullanmışlardır.²⁵⁶ Açılan ticaret evlerinin hangilerinde Kayserili geleneksel basmacı ustaların olduğu şu an için bilinmese de bu evlerde ne tür basma üretildiği hakkında bilgi mevcuttur. Fındıklıyan kardeşlerden Kevork, Bedros, Harutyun ve Sarkis’in açtığı evde Amerikan bezi (patiska), mor grafton ve turuncu renkli basmalar üretilirken, Gümüşgerdan kardeşlerin basma evinde taşralı tüketicilerin takip ettiği basmalar beş ve üç renkli olarak üretilmiştir. Eski İstanbul basması olarak bilinen basmalar ise Kapamacıyan kardeşlerin evinde üretilirdi.²⁵⁷ Kapamacıyan kardeşlerin evinde basma işinde ustalaşan iyi bir basma imalatçısı Hovhannes Honçegül, 1875-1890 yılları arasında bu alanda başarı kaydederek Çakmakçılar hanında Fındıklıyan biraderler ile ortak bir ticaret evi kurmuştur. 1876-1886 yılları arasında İstanbul,

²⁵⁶ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunın*, 80-84.

²⁵⁷ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunın*, 25.

Anadolu ve Rumeli pazarlarını etkileyecek olan kreton (cretonne) adında yumuşak, geniş, beş ve üç renkli yeni bir çeşit olan basma kumaştır.²⁵⁸

19. yüzyılın son çeyreğinde basmacılıkla uğraşan Ermeni ailelerin arasında yaşanan gelişmeler basma kumaşın altın çağını sona erdirirken, kurulan ticaret evleri ve Osmanlı yerli pazarındaki basma üretimi de etkilemişti. Bedros Fındıklıyan ve Hovhannes Honçegül ortaklığında kurulan ticarethanede kreton türü basma kumaşın üretimi artarken, Manchester'daki ticaret evinden gelen Tokatyanlar İstanbul pazarında etkili olacak faaliyetlerde bulunarak basma üretiminde Fındıklıyanlarla karşı karşıya gelmişlerdir. Onların pazara katılmasıyla birlikte pek çok ticaret evi basma imalatında büyük zarara uğramıştır. Tokatyanlar İstanbul'a açtıkları ticarethaneleriyle en çok satış yapan konumuna yükselerek 150.000 parça basma satmışlardır. Tokatyanlar, ucuz ve kopya basmalar üretmiş; %15-20 olan karları %5, %3 hatta %2 bandına çekerek düşük karla sürüm üzerinden satışlarını arttırmıştır.²⁵⁹ Fındıklıyan ve Tokatyanlar arasındaki bu yarışın adil olmamakla birlikte kazananı da yoktur. Hatta basmacılık mesleğinde yeni bir soruna sebep olmuşlardır. Mırmıryan'a göre Tokatyanlar basma üretimine sanatsal bir katkı sağlamazken basma ustalarının sanat ve ustalıklı ürettikleri değerli İstanbul basmalarında kalite düşüşü gözlenmiştir. Zira kar haddi düştükçe ustaya verilen ücrette de aynı oranda düşüş olunca basma ustaları yıllardır geliştirdikleri birikimlerinin karşılığını alamayarak bulundukları ticaret evlerinden ayrılmış ve üretimin sekteye uğramasına sebep olmuşlardır. Karagözyanların ustaları arasında Hovseb Sirovyan, Kapriyel Eligüzel, Zenob Hisarlıyan, Karekin Moldovak, Fenerciyan, Yıldızcıyan ve Takvor gibi ustalar vardır. Zenob Hisarlıyan ve Hovseb Sirovyan İstanbul'da Rumlar tarafından kurulmuş Rakdivan ticaret evine gitmişlerdir.²⁶⁰ Rakdivan evinin kurucuları bu

²⁵⁸ *Annuaire Oriental*, 1910, kreton kumaş örnekleri, renkli ve düz modellerini görmek için Şark Ticaret Yıllıkları'nda kumaş parçalarının yer aldığı sayfa aralığı incelenebilir.

²⁵⁹ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 112-113.

²⁶⁰ Mırmıryan'ın bahsettiği Rakdivan ticaret evi muhtemelen Raktivan ailesine aittir. 1865'te Manchester'da doğan Yunan politikacı Konstantin Raktivan'ın babası Dimitri Raktivan Karaferyeli (Veroia) bir tüccardı ve bir dönem İstanbul'a yerleşmişti. Aile İngiltere'de Ractivand ismiyle tanınmaktadır.

ustalara daha fazla ücret teklif ederek emek ve birikimlerinin karşılığını alacaklarını taahhüt edince kısa sürede Rakdivan ticaret evi İstanbul pazarında işlerlik kazanmıştı.²⁶¹ 1885’den itibaren etkili olan Rakdivan ticaret evinde kaliteli, güzel resimli ağır basma parçalar üretilmeye başlamıştı. Hovseb Sirovyan ve Zenob Hisarliyan Karagözyanların evinde kazandıkları tecrübelerini Rakdivan evinde kullanarak burada al, yeşilli ve turuncu gibi renklerde grafton olarak bilinen basmalar üretmişlerdi.²⁶²

İstanbul merkezinde kurulmuş Ermeni ticaret evlerinin 1890’lardan itibaren devam edemeyip zayıflamasında, imalathanelerin 1894 depremi gibi doğal afetlerden büyük zarar görmesinin yanısıra her ne kadar tecrübeli olsalar da basma ustalarının kendi aralarındaki ortaya çıkan iç meseleler etkili olmuştur. Sadece Gülbenkyan ailesinin kurduğu evin 1900’lere kadar ulaştığı, diğer önemli tüccar ailelerin Avrupa ülkeleri için aracılık yaptıkları bilinmektedir. Ticaret evlerinin doğal afetlerden de zarar gördüğünü paylaşan Mırmıryan, İstanbul’da uzun süren yangınların bunlar arasında etkisini en çok hissettiren olduğunu savunmuştur. 1818’de Üsküdar Ayazma basmahanesi, birkaç sene sonra Yenikapı Langa’daki basmahane, 1826 yangınında ise Bahçekapı’dan Langa’ya Ayasofya’dan Bayezıd meydanına genişleyen yangında basmacılara ait dükkan ve evlerin yandığı kaydedilmiştir. Hem İstanbul hem İzmir’de 1845 yılındaki yangında Ermenilere ait çarşı, depo ve bezestanlar yanmış, İzmir’de zararın iki milyon altın olduğu iddia edilmiştir. Yangınlar kadar büyük ölçekli depremler de tüccarlara dükkan, ev ve işyerlerinin yıkılması yönünden büyük zarar vermiştir. Salgın hastalıklar ve gemileri parçalayacak kadar şiddetli fırtınalar ticareti aksatan doğal afetler başlığıyla Mırmıryan’ın kitabında yer almaktadır.²⁶³

<https://web.archive.org/web/20140424105323/http://www.ste.gr/portal/page/portal/StE/Ractivan> (Erişim tarihi 28 Aralık 2023).

²⁶¹ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 95.

²⁶² Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 114.

²⁶³ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 135-140.

1.3.7. Başkentte Ticaret Evlerini Sona Erdiren Etkenler

Osmanlı basma sektörünün gelişmesinde etkili olan Ermeni basmacılarının açtığı ticaret evleri yarım asırdan öteye gidememiştir. Bu durumun nedenleri incelendiğinde ölen bir basma ustasının yerine işi iyi bilen bir kalfanın geçmesi beklenirken varis olarak aileden birinin devralması sonucu tecrübe eksikliği sebebiyle üretimdeki kalitenin düştüğü görülmüştür. 1880’lerde ustasının yanında basmacılığı öğrenen taşralı Hacı Ağa sabahın erken saatinde (07.00) dükkanını açtığı halde, mesleği miras olarak devralan ikinci nesil aile üyesi, alışık olmadığı çalışma düzenine ayak uydurmaya çalışırken basmacılık mesleğinde kayıplara sebep oluyordu. Yazara göre Ermeni ustalar basmacılıkta pek çok milletten tecrübe olarak üstünken aralarındaki çekişmeler sebebiyle ticaret evleri elli yıldan fazla devam edememiş, Rumların Heybeliada’da kurdukları imalathane altmış yıldan fazla basmacılık mesleğini sürdürmüştür.²⁶⁴ Mırmıryan miras yoluyla aileye geçen basmacılık mesleğinin ustanın yanında vakit geçirmemiş, bu meslekte herhangi bir yetenek gösterememiş yeni jenerasyonda gerileme göstermesinden şikayet ediyordu.

Mırmıryan modern dönemle birlikte sadece pamuklu basma sektörünü değil geniş ölçekte Osmanlı ekonomisini de etkileyen eğlence hayatı ve kumarın olası etkilerine de değinmiştir.²⁶⁵ Mırmıryan’a göre modern dönemle birlikte özellikle babasından basmacılık mesleğini devralan genç neslin eğlence hayatı ve kumara düşkünlükleri 19. yüzyılda esnaf tarihi üzerine yapılan çalışmaların göz ardı etmemesi gereken, Osmanlı dünyasında genellikle gayrimüslim esnafın mesleklerindeki sürekliliği tehdit eden sebeplerden biridir. Kumar ve kumarhaneler on dokuzuncu yüzyıldan itibaren yaygınlaşmış, kalabalıklaşan şehir hayatıyla birlikte eğlence kültürünün değişerek Tanzimat sonrası Osmanlı gündelik hayatında yerini almıştır. Kumarhaneler 19. yüzyılda yaygınlaşırken Osmanlı toplumunda daha erken kayıtlara rastlamak mümkündür. 1554 yılında İstanbul’da meydana gelen büyük bir

²⁶⁴ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 143-153.

²⁶⁵ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 143-153.

yangında gayrimüslimlere ait Tahtakale kumarhanelerinin de yandığı,²⁶⁶ eski bozahanelerin yerini alan kahvehane ve kumarhanelerde kumar oynamaya gelenlerin mevcut olduğu belirtilmiştir.²⁶⁷ O halde eğlence mekanlarının sayıca azlığı, toplumdaki iç ve dış kontrol seviyesinin yüksek oluşu ve mahallelerin kendi iç kontrol mekanizmasına sahip olduğu bilinse de mühimme kayıtlarında, kalebend defterlerinde kumarhane veya kumarbazlar hakkında yapılan çalışmalar ışığında erken dönemde yer alan kayıtları takip etmek mümkündür.²⁶⁸

Mırmıryan, kumar ve eğlence hayatının İstanbul'daki basmacı esnafı üzerindeki ekonomik etkisi konusunda, iş ve dükkanını kaybedenlerin olduğunu, bundan dolayı basma imalatında Ermenilerin üstünlüğünün on dokuzuncu yüzyılın sonunda kaybolduğunu paylaşmıştır.²⁶⁹ James Ellswort de Kay, 1830'larda İzmir'de büyük bahisler üzerine oyun odalarında kumar oynayan varlıklı aileleri ve tüccar gruplarını gözlemleyerek gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu liman kenti İzmir'de Avrupalı tüccarların açtığı meyhane ve kumarhanelerde ticaretle uğraşarak büyük servet kazanan kişilerin kumar oynadıklarına işaret etmektedir.²⁷⁰ İstanbul Beyoğlu'nda her sene yapılan balolarda kumar oynanıyordu ve balohanelerde kumar oynanmasının yasaklanmasına yönelik tedbirler alınmıştı. Sadece Beyoğlu'nda değil örneğin Tarabya'da da kumar oynatılmasına hiçbir şekilde iltimas verilmeyeceği, başta balolarda bu gibi faaliyetlerin yasaklanması gündeme gelmiştir.²⁷¹ Başkentte kumar faaliyetleriyle uzun yıllardır Altıncı Daire Belediye Teşkilatı ilgilenirken bu görev İhtisab Nezareti'ne sevk olunmuştur. Balo, tiyatro gibi yerlerde yaygınlık

²⁶⁶ Metin And, *On Altıncı Yüzyılda İstanbul Kent, Saray, Günlük Yaşam*, (İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1993), 92-93.

²⁶⁷ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Tagayyür ve Fesad (1603-1656) Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, II. cilt, (İstanbul: T. İş Bankası Yayınları, 2013), 94-95.

²⁶⁸ Mesut Yolal, *Osmanlı'da Kumar ve Şans Oyunları (1800-1923)*, (İstanbul: Tarih Yurt Yayınları, 2021), 70-73.

²⁶⁹ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunun*, 143-153.

²⁷⁰ J. Ellsworth de Kay'den akt. A. Yeşilyurt, *Tanzimat'tan Erken Cumhuriyet'e Kumar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2019), 26-27.

²⁷¹ BOA, İ. DH. (İrade Dahiliye Kalem), 29/1372, H. 8 N 1256 (M. 3 Kasım 1840).

kazanan kumar faaliyetlerine karşı zabıta memurlarının 10-13 senedir yürüttükleri bu görevde her yere giremediklerinden ötürü araştırmalarını layıkıyla yapamadıkları şikayet konusu olmuş, 6. Daire Teşkilatı'ndan destek istenmiştir.²⁷² 1857 tarihli bir belgede Ermenilerin kumar oyunlarının İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp'de men edilmesine yönelik verilen tahrir mevcuttur.²⁷³ Burada vurgulanmak istenen, görünür sebeplerin yanısıra yerli basma imalatında ani olarak meydana gelen düşüşün sadece ucuz ve yabancı kumaşların yerli pazarı ele geçirmesi değil, en az bu sebep kadar gündelik hayatta meydana gelen değişimler ve bu değişimlerin toplum üzerindeki etkilerinin de sebep olmuş olabileceğidir. Şans oyunları ve kumarhanelerin Osmanlı esnafı üzerindeki muhtemel etkileri daha kapsamlı bir araştırmayı gerektirmektedir.

Basmacılık sektöründe etkilerini kaybeden Ermeniler bu durumun sonucu olarak 1890'lardan itibaren çoğunlukla ticarete yönelmişlerdir. Bu ailelerin çalıştıkları alanlar ve bulundukları şehirlere Mirmıryan kitabının sonunda yer vermiştir. Buna göre Amasya, Tokat, Çorum, Yozgat, Merzifon, Samsun, Trabzon, Sivas ve Erzurum şehirlerinde manifaturacılık, dülbend-yazmacılık, tütün, demir-çelik ve koyun tüccarlığıyla uğraşan Ermeni ailelerden İbranosyan biraderlerin zikredilen şehirlerin hepsinde manifaturacılık üzerine şubelerinin olması Anadolu'nun ünlü tüccar ailelerinden olduğunu göstermektedir.²⁷⁴ İbranosyan kardeşler, Kapalıçarşı civarındaki Alyanak Han'da²⁷⁵ da manifaturacılık faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

1.3.8. Manchester Ticaret Evleri ve Ermeniler

Manchester, Ortadoğu'dan pek çok tüccarın gelerek ticaret evleri açtığı pamuklu ticaretinde önemli bir konumdaydı. Yabancı tüccarlar gerek kendi ülkelerine gerekse Avrupa'nın diğer şehirlerine İngiliz pamuklu tekstilinin ihraç

²⁷² BOA, Ş.D (Şura-yı Devlet), 681/11, H. 7 N 1290 (M. 29 Ekim 1873)

²⁷³ BOA, HR.MKT. (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi), 204/68, H. 10 M 1274 (M. 31 AĞUSTOS 1857).

²⁷⁴ Mirmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunın*, 173-175.

²⁷⁵ *Annuaire Oriental*, 1913, 919.

edilmesinde rol oynuyorlardı. Arapların, Rum ve Ermenilerin çoğunlukla yer aldığı bu ticarete yaklaşık 150 ticaret evi Ortadoğudan gelen tüccarlar tarafından kurulmuştur. Manchester pamuklu tekstilinde etkili olan ticaret evlerinin kullanım amacının pamuklu metaların dağıtım ofisi gibi çalıştığı söylenebilir.²⁷⁶ On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Birleşik Krallık'ta Manchester ve Lancashire bölgeleri pamuklu basma kumaşın merkezi olmuştur. Pek çok yerde bu sektörde daralma yaşanırken Manchester ve Lancashire'da iplik eğirme, pamuklu basma kumaş ve iplik boyama alanlarında öneme sahip iki bölgeydi.²⁷⁷ Osmanlı topraklarından 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Manchester'a giden Ermeni basma ustaların varlığı bu sebeple dikkat çekicidir. Bu durumu bazı çalışmalar 1854 Kırım Savaşı sonrası Ermeni tüccar gruplarına yönelik "sürgün" olarak değerlendirmektedir.²⁷⁸ Fakat pamuklu tekstiliyle uğraşan Ermenilerin bu tarihlerde Manchester'a gitmesi ve İstanbul'daki aile üyeleriyle bağlantılarını sürdürmesi, "sürgün"den farklı bir duruma işaret etmektedir. Pamuklu tekstilinin endüstriyel bir gelişmeyle ivme kazandığı Manchester'da Ermeni pamuklu basma ustalarının burayı seçmesi tesadüfi değildi. Avrupa şehirlerinde istihdam edilen, mesleğin tekniğine hakim Ermeniler, sahip oldukları bilgileri Avrupalı üreticilere de öğreterek pamuklu basmanın yayılmasında etkili olmuşlardı. Modern dönemde ise İstanbul'dan kendisine pamuklu temin eden, oradaki ticaret evlerinde imal ettikleri özgün basma kumaşları gelişmiş ticaret ağıyla Manchester gibi önemli ticaret merkezlerine transferini sağlayan Ermeni tüccar gruplarının sürdürdükleri ticari faaliyetler başarıyla sonuçlanıyordu. Ermenilerin uğradığı ticaret merkezlerinde bulunan arşiv kayıtlarını kullanarak doğu batı ticaretinde Ermeni basma ustaları ve tüccar taifesini

²⁷⁶ Fred Halliday, "The Millet of Manchester: Arab Merchants and Cotton Trade", *British Journal of Middle Eastern Studies* 19, (1992): 159-176.

²⁷⁷ K. L. Wallwork, "The Calico Printing Industry of Lancastria in the 1840s", *Transactions of the Institute of British Geographers* 45, (1968), 149-152.

²⁷⁸ Joan George, *Merchants in Exile: The Armenians in Manchester, England 1835-1935*, (United Kingdom, Gomidas Institute, 2002).

görünür kılan çalışmalarda²⁷⁹ 19. yüzyılda bir “sürgün” olduğuna dair herhangi bir değerlendirme mevcut değildi. Güçlü ticari bağlantılar, kurulan ticaret ağları ve pamuklu basma tekniğine hakim olma gibi küresel açıdan ön plana çıkaran çeşitli avantajlar Ermeni basmacılara önemli bir statü sağlamıştı. Sahip oldukları bu avantajları iyi değerlendiren Ermeniler dünya genelinde değişen konjonktüre uyum sağlayarak manifaktürlerden ticaret evlerine, oradan manifaturacılığa kadar uzanan alanlarda faaliyet göstermişlerdir. 1854-1856 Kırım Savaşı sonrası Ermeni tüccarların İstanbul ve Manchester’daki faaliyetlerine ticaret evleri kurarak artan şekilde devam ettikleri açıktır; Sinanyanlar, Yusufyanlar, Beşiktaşlıyan ve ardından gelen Hagopyan kardeşler bahsedilen dönemin pamuklu basma üzerine çalışan nüfuz sahibi aileleridir. Matossian, Manchester ticaret evleri ve Ermeni tüccarların başarısını etkileyen temel üç faktörü vurgulayarak farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Buna göre Ermeniler arasındaki akrabalık bağları, mekanik gelişmelere gösterdikleri tutum ile ticaret ve eğitim unsurları analiz edilerek ticaret ve pamuklu tekstil alanındaki başarıları ortaya konmuştur.²⁸⁰

Ermeni basma ustaları özelinde Ermeni tüccar ve ticari ilişkilerini incelediğimizde uzun yıllar kardeş ve aileleriyle entegre olarak işlerini sürdürdüklerini söyleyebiliriz. Aralarındaki uyumlu ilişki ve akrabalık bağlarının etkisiyle İstanbul, İzmir, Mısır, Hindistan ve Manchester gibi şehirlerde işletmeler kurabilmişlerdir. Akrabalık bağları doğudan batıya geniş ticari ağların inşasını sağlarken, Ermeni tüccar grupları hem yerel hem de uluslararası ölçekte etkili olmuşlardır. İstanbul merkezli kurulan bir ticaret evinin gelişme kaydederek Manchester’da da kurulması pamuklu basma örneğinde takip ettiğimiz gibi ticari faaliyetlerin genişlediğini vurgulamaktadır. Manchester’da Gülbenkyan, Manukyan, Gümüşyan ve Papazyan gibi ünlü aileler tarafından kurulan ticaret evlerinde sadece pamuklu basmalar değil;

²⁷⁹ Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean*; Giorgio Riello, *Cotton The Fabric That Made The Modern World*, (New York: Cambridge University Press, 2013); Giorgio Riello and Tirthankar Roy (ed.), *How India Clothed the World*, (Boston: Brill, 2009).

²⁸⁰ Matossian, “The Armenian Commercial House”, 147-174.

ipekli, ynl tekstil ürünleri, demir ve bakır gibi madenler ile kilim, deri ve ayakkabı gibi ticari ürünlerle de uğraşılmaktadır.²⁸¹

Akrabalık bağlarının yanısıra üretim ve ulaşıım sahasında yaşıanan teknolojik gelişmeler hem olumlu hem de olumsuz yönleriyle Ermeni tüccarların faaliyetlerini etkilemiştir. Ulaşıımda yaşıanan buharlı gemilerin ortaya çıkması ve demiryolu inşıasının yaygınlaşması gibi gelişmeler ticareti canlandıran önemli faktörler arasında sayılabilir. Tüccarların faaliyetlerini hızlandırarak kolaylaştıran bu gelişmelere ek olarak üretim alanında yaşıanan mekanik gelişmeler, pamuklu basma gibi el sanatlarının hakim olduğu alanlarda çalışan ustalar arasında başlarda memnuniyet-sizliğe sebep olmuş, makinelerin daha hızlı ve seri bir üretim sağladığı fark edilince birçok Ermeni tüccar yöntem ve teknik bilgilerini geliştirmek için Avrupa şehirlerine gitmiştir. Yanlarında getirdikleri eğirme makineleri, pres ve şekillendiriciler gibi teknik aletlerle geri dönen Ermeni ustalarından biri daha sonra Fabrikatryan olarak anılacak olan Krikor İpekciyan olmuştur. Arapgir’de doğan Krikor, ipekçilik zerine Lübnan’da eğitim alarak 1869’da Arapgir’e dönmüş, orada kurduğu ticaret evinde ürettiği rnlerinde “Fabrikatör” etiketini kullanmıştır. Ölümünden sonra beş oğlu (Minas, Dikran, Samuel, Garabed ve Aharon) işleri devralarak “Fabrikatör Kardeşler” olarak anılmıştır. Kardeşlerden  ABD’ye gitmiş, oradaki pamuklu fabrikalarında çalışarak üretimi gözlemlemişlerdir. Ticaret evlerini büyüterek 200-300 arasında kişı çalıştırdıkları fabrikalarında gerekli beceri ve teknik aletler yardımıyla kazançlı bir üretim sürdürmüşlerdir.²⁸²

Ermeni pamuklu ustalarının beceri ve bilgilerinin desteğiyle uzun yıllar sürdürdükleri faaliyetlerde eğitim ve ticaret ağının rolüne değinen Matossian’a göre, Mırmıryan’ın sıklıkla vurguladığı iş ve ticaret alanında açılan okullar ve uygulanan müfredat önemli bir faktördür. Daha önce de değinildiği üzere 1840’larda Üsküdar Cemaran’da muhasebe, defter tutma gibi konular ğretilmişti.²⁸³ Samatya’da Tavit

²⁸¹ Matossian, “The Armenian Commercial House”, 153-157.

²⁸² Matossian, “The Armenian Commercial House”, 157-159.

²⁸³ Matossian, “The Armenian Commercial House”, 160-162.

Setyan'ın verdiği geometri, matematik ve muhasebe gibi dersler ticaret alanında başarı kaydeden Ermenilerin aldıkları eğitimin önemini destekleyen bir neticeydi. Yine Cemaran'da Hovhannes Deroyans'ın mezun ettiği öğrencilerin büyük bir kısmının Manchester'da ticaret evi açanlar olduğu bilinmektedir. Yine Manchester'a giden pamuklu ustası ve tüccarların Avrupa dillerini iyi derecede bildikleri görülmüştür.²⁸⁴

17. yüzyılın ortalarında pamuklu basma tekniğinde usta olan Ermenilerin Amsterdam, Marsilya ve İtalyan şehirlerine gittiklerini, orada atölyeler açıp gerek kırmızı boya gerekse baskı ve boyama tekniğini Avrupa şehirlerine yaydıklarını, mevcut ticaret ağlarını genişleterek küresel açıdan tekstil ticaretinde söz sahibi olduklarını biliyoruz. Tüm bu veriler ışığında 19. yüzyılın ortasında Manchester'da açılan ticaret evleri bize Ermeni aile bağlarının ticari sektörde inşa ettikleri organik yapıyı kanıtlar niteliktedir. Aile bağları İstanbul'dan Manchester'a, Livorno'dan Tebriz'e kadar uzun yol ticaretinin sürdürülmesinde kurulan ticaret ağlarının önemini gösteriyordu. Aileler tekstil sektöründe pamuk, keten, ipekli alanında çalışmalar yürütmüş, daha sonra işlerini büyütmek için Manchester, Amsterdam ve Marsilya gibi ticaret merkezli şehirleri faaliyet noktası olarak seçmişlerdir.

İstanbul'da ticaret evi açarak aile üyelerinden en az birini Manchester'a işleri büyütmek üzere gönderen Ermeni aileler bulundukları şehri önce merkeze, merkezi de uluslararası ekonomiye bağlayan faaliyetlerde bulunmuşlardır. Pamuklu tekstili hariç cinde demir, bakır gibi madenlerin deri, kilim, ayakkabı, kürk, çatal-bıçak ve silah gibi farklı ticari metaların dolaşımında rol oynayan aileler arasında 19. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'dan gelerek İstanbul'a yerleşen İbranosyan kardeşler, Gülbenk-yanlar, Gümüşyanlar ve Topalyan ailesi sayılabilir. Bir kısmı Manchester'a da giden ailelerden geride kalan üyeleri İstanbul ve Anadolu'da manifaturacılık mesleğine devam etmiştir.²⁸⁵

²⁸⁴ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 43-44.

²⁸⁵ Matossian, "The Armenian Commercial House", 147-174.

Manchester'a giden Ermeni basma ustalarının çoğunun İstanbul ve İzmir'den İngiliz lisanını bilenler oluşturmaktadır. Mirmıryan 1860'larda Manchester'da açılan üç Horan Kilisesi'ne kayıtlı tüccarların listesini paylaşmıştır.²⁸⁶ Buna göre yirmi sekiz Ermeni tüccardan üçü ailesiyle İstanbul'dan Manchester'a gitmiştir. Ermeni tüccarların aileleriyle gitmeleri ve orada yerleşmeleri yaygındır. 20 tüccarın İstanbul'dan gittiği, 7 tüccarın İzmir'den ve 1 kişinin de Kayseri'den gittiği kaydedilmiştir. İstanbul ve İzmir'den giden tüccarların büyük çoğunluğu Manchester'a giderken bir kısım tüccar grubu da Liverpool'da bulunmaktadır. İstanbul ve İzmirli Hagopyan Kardeşler, Yeseyanlar, Manukyanlar, Sinanyan ve Fındıklıyanlar İstanbul ve Manchester merkezli ticaret evleri açmışlardı. Manchester'a yerleşik olarak giden aileler mevcutken; İstanbul veya İzmir'de ikamet edip Manchester'a gidip gelen aileler de vardı. Gidenlerden Garabed Yeğiazaryan 45 yıl, Mardros Tokatyan 40 yıl, Hovhannes Hagopyan ise 35 yıl kalmıştı.²⁸⁷

Hagopyan kardeşler, İstanbul'da Beşiktaşlıyan ticaret evinde pamuklu basma tekniğini öğrendikten sonra kardeşlerden Hovhannes Manchester'a gitmişti. Orada açtığı ticaret evinin yöneticisi olan Hovhannes, İranlı tüccar gruplarıyla çalışıyor; İran mamullerinin transferini sağlıyordu. Yine Manchester'da bulunan Fındıklıyan ailesinin üyesi Kevork dokuma, basma, boyamada Amerikan bezi üzerine çalışıyordu. O da hem İstanbul'la bağını koruyor hem de İran tüccarlarıyla çalışıyordu. Fındıklıyan kardeşlerden Kevork, Bedros, Harutyun ve Sarkis pamuklu basma ustalarıydı. Bedros, tekniği İstanbul Tophane'deki basmacı ustalarından öğrenmişti.²⁸⁸ Ermeni basma ustaları arasında Garabed Karagözyan ise Manchester'da çiçekli ve desenli, kendi adını taşıyan basmalar üretmiştir.²⁸⁹

Manchester'da açılan ticaret evleri konusunda Ermeni ailelerin Manchester'a Osmanlı korkusundan kaçarak yerleştikleri, yanlarına pamuklu basmada kullanılan

²⁸⁶ Mirmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 47-50. Bkz. EK-5 Manchester ve Liverpool'daki Ermeni Tüccarlar.

²⁸⁷ Mirmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 53-54.

²⁸⁸ Mirmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 89-90.

²⁸⁹ Mirmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin*, 28-29.

araç gereçleri götürerek çalıştıkları ve böylece ticaret evlerinin yaygınlaştığı görüşü problemli bir yaklaşımdır.²⁹⁰ Zira Manchester'a giden ailelerin çoğunlukla İstanbul'la bağlantılı işler yaptıkları, üyelerden biri gönderilirken ötekinin İstanbul'daki işleri organize ettiği görülmüş, Manchester'daki işleri yürütmekten yorulanlar ise tekrar İstanbul pazarına dönüş yaparak aktif ticari ilişkilerine devam etmiştir. Ermeni tüccar gruplarının Avrupa'nın ticari şehirlerine rotalarını çevirmelerinde ulaşımdaki avantajlı konum, varılan noktadaki teknolojik gelişmeler gibi sebepler etkili olmuş, bu merkezlerde faaliyetlerini ilerleterek ticaret evlerini inşa etmişlerdir. Pamuklu basma imalatının sürdürülmesi ve yaygınlaşması amacıyla açılan ticaret evleri Ermenilerin ticaret ağlarının genişlemesinde ve ticaret kolonisinin inşasında önemli bir rol oynamıştır.

I. Bölümün Sonucu

Bu bölümde fabrikalar inşa edilmeden önce Osmanlı başkentindeki pamuklu basma tekstilinin kuruluşu ve gelişimi incelenmiştir. Osmanlı tekstil tarihindeki yerleşik kanıların aksine erken modern dönemde yaklaşık 1000 basmacının bir arada çalıştığı üç pamuklu basma manifaktörü ortaya çıkarılmıştır. Yenikapı Langa, Fazlı Paşa Sarayı ve Üsküdar Ayazma Basmahaneleri'nin nerede olduğu, çalışan usta ve işçilerin sayısı, kim oldukları, basma üretim metodu ve organizasyonuna bu çalışmada yer verilmiştir. Basmahaneleri haritalar üzerinde göstermek için bugünkü konumlarına isabet eden güzergahlar araştırılarak haritalandırılmıştır. Basmahanelerin kurumsal organizasyonları açısından ele alınarak mekan, çalışanlar, üretim aşamaları, fiziki ve sosyal şartları üzerinde durularak endüstriyel üretimden önce imparatorluk başkentinde yürütülen pamuklu basma faaliyetlerinin sadece bireysel ve küçük çaplı atölyelerde sürdürülmediği vurgulanmıştır. Literatürdeki yazmacılık ve basmacılık zanaatleri konusundaki karışıklık da giderilmeye çalışılmıştır.

²⁹⁰ Joan George, *Merchants in Exile: The Armenians in Manchester, England 1835-1935*, (United Kingdom, Gomidas Institute, 2002), 100-110.

Bu bölümde Osmanlı esnaf örgütü yeni bir bakış açısıyla ele alınmış, bu yapının gedik hakkı, esnafın askerle ilişkisi gibi bazı temel meseleleri basmacı esnafı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Ermeni basmacı esnafının önemli bir rol oynadığı Türk kırmızısını elde etme yöntemi, Rum basma ustalarıyla bu konudaki farkları açıklanmıştır. Türk kırmızısı tonunun Osmanlı pamuklu sektöründe başlayıp küresel açıdan sahip olduğu etkilere yer verilerek basma kumaşı önemli kılan özelliklerine değinilmiştir.

Bu bölümün en önemli kaynaklarından biri Harutyun Mırmıryan'ın Ermenice eseri olmuştur. Literatürde yeteri kadar yer almayan 1740-1890 yılları arasında İstanbul ve Manchester bağlantılı Ermeni basmacı ailelerin açtığı ticaret evlerinin faaliyetleri bu eserin sağladığı verilerle kapsamlı olarak açıklanarak basmacılık örneği üzerinden ticaret evleri konusu ele alınmıştır. 19. yüzyılda pamuklu basma sektörüne Anadolu'dan İstanbul'a göç ederek dahil olan Ermeni ailelerin, Manchester'a uzanan basma yolculuklarına yer verilmiştir. Basmahane, fabrika, manifaktür, han, ticaret evi ve şirket gibi kavramlar üzerinde yeniden düşünmemize yarayacak bilgiler sunan Mırmıryan'ın eserinde aile ticaret bağlarının izi sürülmüştür. Buna göre İstanbul pazarında başlayan pamuklu basma imalatı kısa sürede Fransa, Hollanda, İngiltere ve İtalya gibi ticaret merkezlerinin faal olduğu ülkelere ulaşmıştır. Aile bağlarının sağladığı ilişkiler sayesinde pamuklu basma alanında dünya ticaretine yön vererek imalat yaptıkları ya da transferini sağladıkları gösterilmiştir. Son olarak Mırmıryan'a göre Ermenilerin pamuklu basma alanındaki öncülüğünü sona erdiren etkenler olan deneyim eksikliği, eğlence sektörüne düşkünlük gibi faktörler üzerinde durulmuştur. Ticaret evlerini kuran Ermeni ailelerin kendilerinden sonra gelen ikinci jenerasyonun bu zanaatı sürdürme konusunda başarılı olamadığına görüşüne yer verilmiştir. Ermeni basmacı ustalarının bu sektördeki kapsamlı faaliyetleri ve İstanbul'da açtıkları ticaret evleri üzerinden inşa ettikleri ticari bağlantılar konusunda literatürdeki eksiklik giderilmeye çalışılmıştır. Böylelikle basmacılık mesleğinin başkentte gelişme göstermiş, bilinmeyen bir safhası mercek altına alınmıştır.

II. BÖLÜM

İMPARATORLUK ÖTESİ AĞLAR: DOĞU'DAN BATI'YA PAMUKLU BASMACILIK

2.1. Erken Modern Dönem Dünya Tarihinde Pamuklu Basma Kumaşın Ortaya Çıkışı

Pamuklu kumaşın üretimi ve dünya tarihinde ortaya çıkışı tekstil tarihi ile ilgilenen araştırmacıların tarihsel gelişimi takip etmeleri açısından önemlidir. Dünyada pamuklu kumaşın ortaya çıkışı, gelişimi ve diğer kıtalara yayılmasını gösteren ticari rotaların izini takip etmek genel bir bakış açısı kazanmamızda yardımcı olacaktır. Buna göre pamuklu kumaş alanında keten, milattan önce 5000 yıllarında Mısır halkı tarafından Nil boyunca keten benzeri kumaş yapmak üzere kullanıldı. 3000 yıllarında Hindistan ve Peru'da pamuk üretimi birbirinden bağımsız olarak başlamıştı. Yine milattan önce 2600'lerde Çin'de ipek ilk kez yetiştirilip dokundu ve 1400'lere gelindiğinde Çin'de üretim zirveye ulaşmıştı. Pamuk üretiminin başladığı Peru'da kumaşa baskı yapmak üzere kilden imal edilen silindir kalıplar kullanılarak kumaşlar renklendirildi. Bu gelişmeyi M.Ö. 450 yıllarında kıyafetlere uygulanan renklendirilmiş hayvan baskıları ile Yunanistan'daki üretim takip etmişti. 500-600'lü yıllarda İran'da renklendirilmiş kumaş üzerine baskılar devam ederken 1300-1600 arası Avrupa, ipek işlemlerden oluşan büyük dokuma dönemine geçmişti. 1676-1771 arası Avrupa'da İngiltere, Hollanda, Almanya, İsviçre, Fransa, İrlanda ve İskoçya'da bez baskı çalışmaları başlamıştı²⁹¹; 1759'da Fransa'nın Jouy kentinde Toile de Jouy kumaşlarının tasarlandığı fabrika kurulan en iyi baskı düzeneklerine sahip fabrikaydı.²⁹²

²⁹¹ İsmail H. Kadı, *Ottoman and Dutch Merchants in the Eighteenth Century: Competition and Cooperation in Ankara, Izmir, and Amsterdam*. (Leiden: Brill, 2012), 198-234; İsmail H. Kadı, "Amsterdam'daki Bir Kilisenin Anadolu'ya Uzanan Hikayesi", *Kebikeç*, 25, (2008), 219-237; Riello ve Parthasarathi (ed), *The Spinning World: A Global History of Cotton Textiles, 1200-1850*, (Oxford University Press, 2011); Riello and Roy (ed.), *How India Clothed the World: The World of South Asian Textiles 1500-1850*, (Brill, 2009); Riello, *Cotton: The Fabric That Made The Modern World*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2013); O. Raveux, "The Orient and the Dawn of Western Industrialization: Armenian Calico Printers from Constantinople in Marseilles (1669-1686)" *Goods*

Basma kumaş üretiminde dünya tarihinde Hindistan'ın konum ve önemi, üretilen kumaşların eşsiz oluşu ve kalitesi ile doğru orantılıydı. Özellikle *calico printings* olarak adlandırılan elle boyanmış, mordanlar ile boyayı sabitleyerek kaliteyi yakalamış Hint pamuklu kumaşları Avrupalı tüketicilerin dikkatini çekmekle beraber incelikleriyle de Avrupa pazarlarını etkilemişlerdi. Üretilen pamuklu kumaşların yanısıra özellikle ince müslin olarak *calico* veya *chintz* elle boyanmış Hint kumaşları 1525-1707 tarihleri arasında Avrupa ticaretinde en büyük gelişme gösterdiği dönemini yaşıyor ve çok değer görüyordu. Hint kumaşlarına elle yapılan tasarımlar *palampor* olarak adlandırılırken *palampor*ların tasarımında sıklıkla hayat ağacı ve hayvan figürlerine yer veriliyordu. Basma kumaşın tarihi milattan önce 2500'lere uzanırken ilk başlangıç merkezinin Çin mi yoksa Hindistan mı olduğu net olarak bilinmese de o dönemde basma kumaşın Hindistan için yaygın bir endüstriyel ürün olduğu kesin olarak bilinmektedir. Dünyadaki pek çok merkezin kendi kültürüne ait baskılar kullanması neticesinde Hindistan'da *palampor*lar, İran'da kalemkari, Osmanlılar'da çiçekli basma kumaş, Avrupa'da *calicoe* gibi farklı kumaş baskı motifleriyle karşılaşmıştır. Osmanlılar'da ahşap baskı tekniğiyle elde edilen kumaşlar yaygınken İran'da kalemkari tekniğiyle kumaş yüzeyine kalem veya fırça ile çizilerek renklendirilen kumaşlar üretilmiştir. *Palampor*lar karışık desenleri içeren; tavus kuşu, filler, atlar, ağaç dalları ve bitkilerden oluşan tasarım kumaşlardır. Kalemkari tekniğiyle üretilen *palampor*larda desenler pamuklu kumaşlar üzerine kalem yardımıyla çizilerek ardından boya ile renklendirilip mordanlanarak renkler kumaş üzerinde sabitlenirdi.²⁹³ *Palampor*lar genellikle yatak örtüsü olarak hazırlanıp Avrupa pazarında yerini almıştır. Her bir *palampor*un elle ve tek tek hazırlandığını düşünürsek refah seviyesi yüksek kişiler tarafından tercih edildiğini düşünmek mümkündür.

from the East, 1600– 1800 içinde, (London: Palgrave Macmillan, 2015), 77-91; M. Berg, *Luxury and Pleasure in Eighteenth Century*, (Oxford University Press, 2005,) K. Fukasawa, *Toilure Et Commerce Du Levant, au XVIII siècle d'Alep à Marseille*, (Editions Du Centre National de la R, 1987).

²⁹² Gillian Crosby, "First Impressions: The Prohibition on Printed Calicoes in France," 1686-1759, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Nottingham Trent University, 2015), 1-2.

²⁹³ Raveux, "Armenian Calico Printers from Constantinople", 5-12.

Basma kumaşın Avrupa tarihindeki gelişiminde Kıta Avrupa'sının basma kumaş tekniğini Hindistan'dan ticaret vasıtasıyla öğrendiğini ve uyguladığını tahmin edebiliriz. Hint kumaşlarının ticaret yoluyla pek çok merkeze ve bölgeye ulaştığı, taklit edilerek üretimine başlandığı bilinmektedir. 1750'lerde her yıl belli sayıda İngiliz gemisinin Hindistan'ın Bengal-Bombay-Madras ve Surat şehirlerinden beyaz bez, ipekli ve pamuklu kumaş, baharat ve şeker gibi malları Basra üzerinden Bağdat-İstanbul-Halep ve Şam'a çıkararak tüketimi sağladığı; özellikle Hindistan ürünü olan müslin ve her türlü pamuklu bezin Kuzey Afrika'da dahil olmak üzere yaygın kullanım alanı bulduğu gözlenmiştir.²⁹⁴ Avrupa şehirlerinin basma kumaşla tanışması 17. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşmiş, buna göre Marsilya 1669'da, Hollanda ve Amersfoort'ta 1678'de, Livorno ve Toskana'da 1680'de, 1690'da da Cenova'da basma kumaş tekniğine yönelik gelişmeler yaşanmıştır. 1650'lerde *printing calicoes* olarak adlandırılan basma kumaşın esas merkezi olarak Osmanlı İmparatorluğu gösterilmiştir.²⁹⁵

Osmanlı arşiv vesikalarından hareketle, ince pamuklu kumaşlar üzerine uygulanan basma tekniğinden elde edilen basma kumaşın Avrupa'dan çok önce Hindistan başta olmak üzere Anadolu'da benzersiz motif ve renklerle imal edildiği, erken dönem olarak adlandırılan 15. yüzyılın son çeyreğine ait Kefe Gümrük Defteri incelendiğinde Kuzey-Karadeniz hattına Anadolu'dan ihraç edilen pamuklu kumaş ticaretinin yoğunluğu vurgulanmıştır. Özellikle Anadolu boğasileri Osmanlı sınırları ötesindeki Macaristan, Erdel ve Lehistan'a ulaşmıştır.²⁹⁶ Basma kumaşlar Osmanlı toplumunun gündelik hayatının pek çok alanında karşımıza çıkmaktadır. Milattan önceki tarihlerde Hindistan topraklarında imal edilirken Avrupa kıtasında basma kumaş prestij sağlayan bir zanaat değildi. El işi *palampor* ve kalemkari sanatı her ne kadar gelir düzeyi yüksek zümrelerce tercih edilse de geniş halk tabanında kullanım düzeyi basma kumaşta olduğu kadar yüksek değildi. Osmanlı imparatorluğunda

²⁹⁴ Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri", 31-68.

²⁹⁵ Raveux, "Armenian Calico Printers from Constantinople", 8-10.

²⁹⁶ Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul: T. İş Bankası Yayınları, 2008), 7-8.

terekeleri incelendiğinde bilhassa kadınlara ait terekelerde basma kumaş ve ev tekstil ürünlerine sıklıkla rastlansa da Avrupa’da aynı dönemde keten karışımı genel olarak tek tip boyayla renklendirilmiş giysiler tercih edilirdi. Zira Hint ve Osmanlı toplumlarında baskı ve boyama hususunda kazanılmış deneyimler bu toplumlarda daha renkli ve kalıcı boyalı tekstil ürünleriyle karşılaşmamıza olanak sağlarken, aynı dönemde Avrupa’da mordanlama tekniği kullanılamıyordu. 1670’lerde ise bu tablo keskin bir şekilde değişerek İngilizler Hintli basma ustalarından bez üretimini öğrendiler ve daha önce egzotik buldukları siyah zemin üzerine desenli baskı yerine beyaz zemin üzerine elegant desenlerin tasarımına yer verdiler.²⁹⁷

2.2. “*Industrious Revolution*”: “Sanayi Devrimi’nden Önce Sanayileşme Olgusu”

Dünyanın pek çok farklı noktasında pamuk ekimi yapan yetiştiriciler ve elde edilen pamuğu eğirip dokuyan üreticiler arasındaki ilişki pamuğun küresel açıdan etkili bir metaya dönüşmesini sağlamıştır. Sanayi devriminden önce kurulan küresel pamuk ağında mekânsal olarak dağınık halde yer alan üreticiler, tüketiciler ile bu dolaşımda etkin rolü olan tüccarlar, yeni düzenin kurulmasında söz sahibi olan başta İngiltere ve Avrupalı devletlerin etkisiyle gerek pamuk üretimi gerekse pamuktan elde edilen tekstil ürünlerinin dolaşımında odak noktasının değiştiğini, mekânsal olarak Avrupa merkez şehirlerinde toplandığını göstermiştir. İngiltere’de sanayi devrimiyle başlayan pamuklu imalatındaki artış, bu üretimin teknolojik ve mekanik alanda meydana gelen yeniliklerle hız kazanması “Neden 18. yüzyıl ve neden İngiltere?” sorularının cevaplarından biridir. 16. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına kadar Hindistan ve Çin’in pamuklu üretimindeki öncülüğüne rağmen sanayi devriminin Birleşik Krallık’ta gerçekleşmesi, İngiltere’nin sanayileşme öncesi pamuklu kumaş üretimindeki dezavantajlı konumunu avantaja çevirdiğini göstermiştir. Gerek teknolojik yenilikler gerekse coğrafi konumun sağladığı ayrıcalıklar, İngiltere’yi avantajlı bir konuma taşıırken sanayileşmedeki ibrenin batıya

²⁹⁷ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 14-15.

döndüğünü işaret eder.²⁹⁸ Mekânsal olarak pamuğun ve pamuklu imalatının merkezi İngiltere değilken, 18. yüzyıldan çok önce farklı kıta ve merkezlerde yer alan Hindistan, Osmanlı devleti ve Çin’de üretilen ince pamuklu kumaşların Avrupa pazarlarına hakim olmasına rağmen, pamuklu imalatı odak noktasını İngiltere’ye çevirerek hızlı bir gelişme kaydetmişti. Bu tespite yönelik yapılan varsayımların arasında İngiltere’nin diğer Avrupa şehirlerinden farklı olarak daha esnek bir kültürel yapıya sahip olması, siyasi açıdan parlamentonun gücü ve Birleşik Krallık’ın büyüklüğünün yanı sıra sanayi devrimine öncülük etmesinde doğal kaynaklarına kolay ulaşılabilmesi, buharlı makinelerin ihtiyacı olan kömür madenciliğinin Newcastle ve Liverpool şehirlerinde yaygın oluşu, nehirlerinin taşımacılık için uygun olması gibi rastlantısal faktörlerin de etkili olduğu vurgulanmıştır.²⁹⁹

Küresel bir etkiye sahip olan Sanayi devrimine daha geniş bir perspektiften bakıldığında bu olgunun farklı katmanlar üzerinde gerçekleştiği görülmektedir. İngiltere’nin buharlı makineler ve teknolojik alanda yapılan yeniliklerin etkisiyle büyük başarı kaydettiği sıklıkla vurgulanmıştır. Küresel açıdan bakıldığında burada da bazı gelişmelerin neden değerlendirilmediği merak konusudur. 17. yüzyılda bir döneme damgasını vuran ip eğiricilik (*spinster*) mesleği, İngiltere’de genç kadınlar arasında yaygın olan, iplik eğirmenin mekanikleşme sürecinde de kadınların deneyimlerinden faydalandığına işaret eder.³⁰⁰ Bu gelişmeler eşliğinde sanayi öncesi toplumların imalat ve üretim düzeyini görünür kılarak yeniden değerlendirmeye açan çalışmalar³⁰¹ yeni bir kavrama işaret etmekteydi: “*Industrious Revolution*” temelde hane halkının birlikte üretime katıldığı, fabrikalaşma ve sanayi devriminden önce ailenin üretim hayatında önemli bir etkisi olan bir dönemi kapsamaktaydı. Özellikle evlerinde ip eğirerek iplik ve kumaş üretimine katkı sağlayan kadınlar nezdinde 1600-1800 yıllarında başlayan bu devrimin sonuçları

²⁹⁸ Riello ve Parthasarathi (ed.), *The Spinning World*, 7-8.

²⁹⁹ Merry E. Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, çev. Hamit Çalışkan, (İstanbul: T. İş Bankası Yayınları, 2016), 677-680; Wiesner-Hanks, *Kısa Dünya Tarihi*, 325-327.

³⁰⁰ Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa*, 671-673.

³⁰¹ Jan De Vries, *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).

sanayi devriminin daha kapsamlı değerlendirilmesini gerektirmektedir. Sanayi devrimi, bir anda ortaya çıkmış olamayacağını da temellendirecek yeni bir analize ihtiyaç duymaktadır. Bu süreçle başlayan fabrikalarda kimlerin çalıştığı, çalışanların makineleşmenin de etkisiyle artan imalat hızındaki rolleri çok önemliydi. Evde ip eğirerek ekonomiye dahil olan kadınların toplumsal açıdan görünürlükleri artarak “sanayileşmeden önceki sanayileşme olgusu” vurgulanmıştı. Jan de Vries, 1994’de yayınlanan araştırmasında³⁰² ele aldığı “*industrious revolution*” kavramını bu şekilde niteleyerek, buzdağının görünmeyen kısmını ortaya çıkarmayı hedeflemişti. Hatta buna çok az araştırmacı tarafından değer verildiğini, sanayi devrimi öncesi dönemi adlandırırken *proto-industrialization* kavramının fazla kavramsal bulunduğuna dikkat çekmiş, hane halkı temelli “*industrious revolution*” üzerine bir inşa sürecinin daha kapsayıcı olacağı kanaatine varmıştır. Sanayi Devrimi’nin aniden ortaya çıkmadığı ve ebedi olmayacağını vurgulayan Vries, erken dönemde üretilen meta ve aile faktörünün bu metalar üzerindeki etkisini göstererek “*industrious revolution*” ile sanayi devriminin arasındaki organik bağı tüm yönleriyle açıklamayı hedeflemiştir. Ona göre yenileşen, makine destekli seri üretimden önce “*industrious revolution*” ile hane halkının sarf ettiği emek, kırsal hayatın sanayi öncesi dönemde sadece tarımsal bir sektör olarak anılmaması, sanayi devrimine giden bir yol olarak değerlendirilmesidir.³⁰³ Ailede üretimi bizzat destekleyen kadınların sanayiye yönelik sürdürdükleri imalat faaliyetleri yadsınamaz bir gerçektir.

“*Industrious revolution*”ın işaret ettiği bir diğer açıklanması gereken alan ise Asya toplumlarındaki üretim faaliyetleridir. İnce pamuklu kumaşın imalatı ve boyanmasında Avrupa şehirlerinin ve pek çok ticaret merkezinin önünde olan Hindistan pamuklu basmalarının üretimi elle yapılmaktaydı. Sanayi devrimine kadar olan süreçte yapılan bu tür faaliyetlerin konumu nasıl değerlendirilmeliydi? “*Industrious revolution*” kavramı Avrupa ve Asya’da farklı sanayileşme tarihleri ve küresel sanayileşme teorilerine yeni sorular kazandırmıştır. Farklı bir ölçekle

³⁰² Jan de Vries, “The Industrial Revolution and the Industrious Revolution”, *The Journal of Economic History* 54, (1994), 249-270.

³⁰³ de Vries, “The Industrial Revolution”, 249-270.

değerlendirildiğinde özellikle Hindistan’da uzun süredir devam eden vasıflı imalatın ve üretimin her alanına hâkim yetenekli zanaatkarların varlığı küresel bir bağlantıya kavuşmuştur. Bengal, Koromandel ve Gujarat bölgelerinde üretilen pamuklu rengarenk kumaşlar ve ince müslinler Asya’da oluşan sanayileşme sürecini bölgesel üretim teorisinden çıkararak daha derin bir imalat süreci olduğunu kanıtlamış, küresel bir etkiye sahip sanayi devriminin doğu ve batı merkezli yeniden değerlendirilmesi gerektiğini göstermiştir.³⁰⁴ 17. yüzyıldan itibaren sürdürülen hane halkı ölçekli imalat sektörü, 18. yüzyıl İngiliz merkezli sanayi devriminin baş aktörlerinden buharlı makineler ve fabrikalar olmadan da paralel bir tarihyazımının mümkün olduğunu göstermiştir. Bu çalışmanın da hedeflediği gibi mevcut literatürde yer alan küresel teoriler dışında bölgesel olarak değerlendirilen gelişmelerin dinamik, küçük ölçekli ve vasıflı üretim süreçleriyle dünya tekstil tarihinde yer alan boşlukları tamamlamak esastır. Bu doğrultuda Osmanlı İmparatorluğu’nda pamuklu üretim ve özelde basmacıların faaliyetleri, literatürdeki önemli bir boşluğu dolduracaktır.

2.3. Pamuklu Basma Kumaşın Avrupa’da Popüler Oluşu

Toplumsal statünün bir göstergesi olan kıyafetler, pamuklu basma kumaşın dünya ölçeğinde geniş bir kullanım alanı kazanmasıyla ayırt edici olma özelliğini kaybetmekteydi. 1670’lerden itibaren Hindistan’dan Londra, Marsilya, Fransa ve Hollanda gibi Avrupa merkezine ulaşan rengarenk boyanmış, hafif ve ince basmalar Avrupalı tüketiciler tarafından yoğun bir rağbet görmüştü.³⁰⁵ Her ne kadar ipek kumaşlar en lüks kumaş statüsünü korusa da basma kumaşlardan elde edilen giysi ve eşyalar yoğun bir ilgiyle karşılaştı. Basma kumaşın Avrupalı kadınların gardıroplarına nasıl girdiği ve toplumda neden bu derece bir rağbet gördüğünü açıklamada zorlanan Avrupalı üreticiler için cevap aslında oldukça açıktı. Ekonomik refahın göstergelerinden biri olan ipekli kumaşlar, kullanımı ve bakımı zor olan tekstil ürünleriydi. Bunun yanında yünlü kumaşların bakımı da en az ipekli kumaşlar

³⁰⁴ Maxine Berg, “Skill, Craft and Histories of Industrialization in Europe and Asia”, *Transactions of the Royal Historical Society* 24, (2014), 127-148.

³⁰⁵ Wiesner-Hanks, *Kısa Dünya Tarihi*, 319-321.

kadar dikkat gerektirmekte ve kalın dokularından ötürü istenilen renkte boyanmaları, boyadaki kalıcılığın sağlanması oldukça zor bir işti. Hindistan ve Anadolu'dan ticaret yoluyla ulaşan basma kumaşlar ise tüketici için büyük kolaylık ve çeşitlilik sağlıyordu. Hindistan'ın renkli ve ince basmaları kadınlar arasında popüler olmuştu. Renklerindeki canlılık, çeşitlilik parlaklık, yünlü kumaşlarda olduğu gibi yıkama sonrasında kaybolmuyordu.³⁰⁶ Pamuklu basma tüketicilerinin çoğu bu sebeplerle basma kumaşa yönelirken özellikle Avrupa şehirlerinde 1670-1740 yıllarında "basma modası"nın yaşandığı iddia edilmekteydi. İnce olmalarından ötürü dayanıklılıkları hakkında soru işaretleri olsa da ilerleyen süreçte basma kumaşların sağlam oldukları görülmüş, bundan dolayı da tercih edildikleri anlaşılmıştı. Sadece giysi olarak değil, ev tekstilinde de ince pamuklu kumaşlar kullanılıyordu. Avrupalı tüketicilerin yoğun ilgisine karşılık İngiliz, Fransız gibi merkantilist hükümetler Ortadoğu ve Asya'dan gelen basma kumaşlara yüksek gümrük vergileri koyarak engellemeye çalışsalar da 18. yüzyılın ikinci yarısında tamamen yasaklayarak basma kumaşın ilerleyişini durdurmayı amaçlamışlardı.³⁰⁷ Yerli sanayilerini koruma talebiyle Osmanlı ve Hint kumaşlarına uyguladıkları yasak, toplumda artan talepten ötürü başarılı olamamıştır. Hint kumaşlarının taklidiyle de aynı kaliteyi yakalayamayan Fransız işçilerin Hintli sanatkarlardan kumaşın inceliklerini öğrenmeleri istenmişti. Bu sebeple Fransa'da iki pilot bölge olarak Normandiya ve Touraine seçilmişti. Fransız işçisinin burada basit tezgahlarda sağlam kumaş dokumayı ve boya sanatının inceliklerini öğrenmeleri amacıyla Normandiya'da ince pamuklu üretimi üzerine; Touraine'de ise renkleri solan kumaşların parlaklığını koruması üzerine çalışmalar yapılmıştır. Hint kumaşlarının yerini tutacak, sağlam ve ince kumaşlar ile güveye dayanıklı döşemelik kumaşlar üretilmesi kararlaştırılır. Doğu'da üretilen ince ve sağlam pamuklu basmaların hammaddeyi işleme, dokuma ve boyama alanlarında ayırt edici bazı özellikleri mevcuttu: Pamuğu kopmasına izin vermeden ince ve muntazam bir şekilde eğirerek, pamuk ipliklerini ipek ile birlikte dokuyup istenen her renkte ve kalıcı olarak boyadıktan sonra doğu toplumlarının ürettiği pamuklu basma kumaşları

³⁰⁶ Riello, *Cotton The Fabric*, 112-114.

³⁰⁷ Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa*, 669-671.

elde etmek mümkündü.³⁰⁸ Bu işlemin ilk adımını oluşturan pamuğu eğirme işlemi Osmanlı ve Hint kumaşlarına ayrı bir statü kazandırırken bu durumun yapılan çalışmalarda ön planda tutulmadığı görülmüştür. Literatürdeki bu genel kanının sebebi iplik eğirme konusunda yeterli kaynaklara ulaşamadığı düşüncesi ya da evlerde yapılan imalatın fabrikalardaki üretim gibi görünür olmadığı zannından kaynaklanabilir. Oysa bu bölümde göreceğimiz gibi fabrikalar inşa edilmeden önce gerek doğu gerekse batı toplumlarında çoğunlukla kadınların söz sahibi olduğu iplik eğirme mesleği sanayiye yönelik üretimin en temel birimini oluşturmaktadır.

2.3.1. *Calico Craze*: Pamuklu Basma Çılgınlığına Karşı Avrupa Şehirlerinde Alınan Önlemler

Pamuklu basma kumaşın başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Amsterdam gibi Avrupa'nın ticaret odaklı üç merkezinde 17. yüzyılın ortalarından itibaren diğer mevcut kumaşlara göre görünürlüğü artmaktaydı. Bu durum bazı araştırmacılar için Avrupalı tüketicilerin bu ürünlere “aşinalık kazanması”³⁰⁹ şeklinde yorumlansa da diğer araştırmalara göre Avrupa pazarlarında başlayan rüzgârın bir pamuklu basma çılgınlığına³¹⁰ dönüşmesiydi. Her iki görüşün de haklılık payları vardı. Öncelikle basma kumaşın ucuz olduğu iddiası Giorgio Riello'ya göre gerçeği yansıtmamaktadır. Riello 1660-1760 yılları arasında Hint pamuklularının da olduğu farklı kumaş türlerinin fiyatlarını incelemiş, buna göre en çok artışı gösteren Hint pamuklu basmaları olmuştur.³¹¹ Pamuklu basmaların sadece ucuz olmasından dolayı kitleleri peşinden koştuğunu kabul etmeyen Riello'ya göre pamuklu basmaların Avrupa'nın yünlü kumaşlarına göre daha kolay yıkanan, yıkandığında renklerinin parlaklığı kaybolmayan ayrıca ipekli kumaşlara göre daha uygun fiyatlı olması onu Avrupa şehirlerinde bir numaralı tekstil ürünü yapmıştı. K. N. Chaudhuri'ye göre İngiltere'nin pamuklu basma ithalatı 1660'larla başlamış, basma kumaşa yönelik ani

³⁰⁸ Serap Yılmaz, “18. Yüzyıl Tekstil Dünyasından”, 778-781.

³⁰⁹ Riello, *Cotton: The Fabric That Made*, 110-112.

³¹⁰ Merry E. Wiesner-Hanks, *Kısa Dünya Tarihi*, 319-321; Rothstein, “The Calico Campaign of 1719-1721”, 3-21; Lemire, “Fashioning Cottons”, 493-512.

³¹¹ Riello, *Cotton: The Fabric*, 112-115.

bir rağbetin ortaya çıktığını düşündürmüştü.³¹² Bu görüşe karşı Asya'dan Avrupa'ya uzanan pamuklu tekstilin uzun yıllar kademeli olarak artış gösteren durumu Avrupalıların basma kumaşa aşına olduklarını kanıtlamaktadır. Pamuklu basmaların Avrupa'ya ulaştığında ucuzluklarıyla rekabeti önde götördükleri iddiasının gerçeği yansıtmadığını belirten Riello, basmaların inceliklerinden ötürü ev tekstilinde ve iç giyimde kullanılabildiğini vurgular.³¹³ Avrupa'da üretilen kalın yünlü kumaşlar ve İran'dan gelen ipekli aslında gündelik kullanıma pek uygun değildi. Yünlülerin tek renkle boyanması ve birkaç yıkamadan sonra mevcut renginde yaşanan solma, onu Hindistan ve Osmanlı topraklarından gelen kırmızı zemin üzeri rengarenk çiçek ve desenlerle boyanmış basma kumaşların gerisinde bırakıyordu.³¹⁴

Pamuklu tekstilin gündelik hayatta sağladığı kullanım kolaylığı, fiyatı onu kıtalararası ticaretin aranan ürününe dönüştürmüştü. Popülerliğinin artmasındaki diğer faktör Avrupa'da taklit edilmesi ve yeni bir kullanım alanı bularak Avrupalıların beğenisine talip olmasıydı. Pamuklu basmaların siyah zemin üzerine çiçekli görüntüsünün beyaz kumaş üzerine çiçekli baskı şeklinde güncellenmesiyle Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi Avrupa'nın ana ticaret merkezlerinde etkileyici bir seviyeye ulaşmıştı.³¹⁵ Siyah zemin üzerine çiçekli yapılan basma kumaşların egzotik bulunmasıyla beyaz zemine çiçekli baskılar uygulanmış, Avrupa pamuklu basma pazarına sürülmüştü. Maxine Berg'e göre, İngiltere'de yaşanan endüstriyel gelişmeler İngiltere'nin Asya'nın lüks ithal ürünlerine verdiği bir tepkidir. Asya'nın lüks mallarının Avrupa pazarlarına dahil edilmesi küresel ticareti geliştirirken bir yandan da tüketiciyi farklı bir kültürel altyapıyla karşılaştırıyordu. Berg'in sıklıkla vurguladığı Sanayi Devrimi'nin Avrupa'da ve İngiltere özelinde başlamasında Asya'dan ithal edilen lüks tüketim ürünlerine karşı atak yaparak icat ettiği yeni üretim süreci ve bunun sonucunda

³¹² Chaudhuri, *Trading World of Asia*, 1-33.

³¹³ Riello, *Cotton: The Fabric That Made*, 112-114.

³¹⁴ Riello, "The Making of a Global Commodity", 9-11.

³¹⁵ Maxine Berg, "From Imitation to Invention: Creating, Commodities, in Eighteenth-Century Britain", *Economic History Review* 55, (2002): 1-30.

yeni tüketim mallarının da icat edilmesi olmuştur.³¹⁶ 18. yüzyılda kendisinden sıkça bahsettiren “Doğu taklitçiliği”, temelinde Asya’nın, dünyanın bir ucundan gelerek diğer ucundaki kent soylu ve orta sınıf insanların zevklerine aynı anda hitap edecek lüks malları nasıl ürettiği, bu lüks tüketime birlikte ulaşabilecekleri hissini de eklemesi Avrupa için merak kaynağıydı. Doğu’nun bir sanat eseri olarak ürettiği metalar arasında baskı ve boyama usulüyle yapılmış basma kumaşlar, İngiltere tarafından teknolojik gelişmelerin yardımıyla başarılı bir taklit sonucu geniş uluslararası pazarlar için üretilmişti.³¹⁷

Pamuklu basma kumaşların Avrupa sokaklarında neredeyse herkesin kullandığı, giydiği, takip ettiği bir metaya dönüşmesi; bir tür “çılgınlık” rüzgarının Avrupa’da estiği ve Avrupa’nın da bu rüzgâra karşı koyamadığını öne süren araştırmacıların da haklılık payı en az öbür gruptaki araştırmacılar³¹⁸ kadar bakiydi. 17. yüzyılın son çeyreğinden itibaren pek çok Avrupa şehirlerine dalga dalga yayılan korumacı ve ithal mallara yönelik kısıtlayıcı politika bu araştırmacıların dikkatini çekmişti. Hindistan’dan ithal edilen baskı ve boyama türündeki pamuklu basmalara karşı yerli sanayilerini korumak isteyen merkantilist devletler 1686’da ilk hamleyi yapmış, Fransa’da pamuklu basma yasağı başlamıştı. 1701’de kısmi yasaklama İngiltere’de, 1713’te İspanya ve Prusya’da ve 1721’de İngiltere’de bu kez tam yasaklama uygulanmıştı.³¹⁹ İç ticaret için zararlı bulunan ithal pamuklu basmalar yasaklamalardan önce büyük bir endişe ile takip ediliyordu. Gerek Hindistan’dan ithal edilen pamuklu kumaşlara yapılan ödemenin artmasıyla ticaret dengesinin bozulması, gerekse yerli sanayi olan yünlü tekstilinin büyük kayıplar vermesi bu “çılgınlığa” dur demeyi gerektiriyordu. Dikkat çeken bir husus ise Amsterdam’da pamuklu basma kumaşlar için bir endişe duyulmamasıydı. 1670’lerden itibaren

³¹⁶ Maxine Berg, “In Pursuit of Luxury: Global History and British Consumer Goods in the Eighteenth Century, *Past and Present* 132, (2004), 85-142.

³¹⁷ Maxine Berg, *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain*, (London: Oxford University Press, 2005), 19-110.

³¹⁸ Wiesner-Hanks, *Kısa Dünya Tarihi*, 319-321; Rothstein, “The Calico Campaign”, 3-21; Lemire, “Fashioning Cottons”: 493-512.

³¹⁹ Riello, “The Globalization of Cotton Textiles”, 261-287.

Amsterdam’da daha önce hiç olmadığı kadar Ermeni baskı ve boya ustalarının istihdam edilmesi, yasaklamaların Amsterdam’da uygulanmamasıydı. Avrupa Hint basmalarının dolaşımını yasaklarken Hollanda’dan ithal edilen kumaşlar Avrupa pazarlarında dolaşımdaydı. Londra sokaklarında pamuklu basma giymiş kadınların kovalanıp, baskılı ve boyalı kumaşların giyilmesi yasaklanmışken, Avrupa içlerinde bu ürünleri hala görmek mümkündü.³²⁰

1701-1722 arası Asya’dan pamuklu basma ithalatı ve boyamaya uygulanan yasaklama İngiltere’de iki aşamalı gerçekleşmişti. Yerli üreticilerin pamuk yetiştirmek üzere çalıştığı; keten, keten-pamuk karışımı kumaşlara baskı işlemini uyguladıkları fakat bu kumaşlara ince pamuklular gibi baskı ve boyanın çok iyi nüfuz etmediği biliniyordu. İngiltere’deki bu durumu değiştiren, daha önce de Maxine Berg’in dikkat çektiği gibi, “ithal malların taklidine yönelik bir Avrupa merkezli yönelimin” olmasıydı. Başlarda Doğu’dan ithal edilen metaların Avrupa zevk ve beklentilerine uyacak şekilde yeniden üretilmesine fırsat verilmişti. Böylece yüksek vergilerle başlayan koruyucu politikanın yasaklarla devam etmesi sonucu Hint pamuklularının Avrupa ikameleriyle değiştirildiğini 1770’lerin sonunda Nottinghamshire’da iyi kalite pamuk ipliği üretilmesinden anlayabiliriz.³²¹

Avrupa sokaklarında “pamuklu basma çılgınlığı” yaşandı mı, yoksa mevcut ilgi kademeli bir artış mı göstermişti sorusu hala geçerliliğini korumaktadır. Her iki görüş de kendisini destekleyecek kanıtlara sahiptir. Avrupa’da yoğunlaşan ilgiye karşı ithal pamuklulara gelen yasaklamalar basma kumaşa yönelik müdahaleyi açıklamaktadır. Dolaşımdaki pamuklu basma kumaşların rakiplerine göre ucuz olduğu ve bu sebeple yaygınlaştığı iddialarının gerçeği yansıtmadığı anlaşılmıştır. Avrupalı tüketicilerin sadece ucuz olduğu için basma kumaşa rağbet etmediği, kullanım kolaylığı, inceliği ve renklerindeki canlılığın ana faktör olduğu söylenebilir. Pamuklu basma tekstilinde Osmanlı ve İran Ermenilerinin faaliyetleri, Hint yarımadasının basma kumaşlara yönelik etkisi, basma ustalarının uyguladıkları

³²⁰ Lemire, “*Fashioning Cottons*”, 403- 405.

³²¹ Berg, “*Quality, Cotton and Global Luxury*”, 391-415.

teknikler ve uluslararası ticari bağlantıları basma kumaşların küresel boyutta kazandığı popülerliği açıklayan değişkenlerdir. Eğer 17. yüzyılda bir “*calico craze*” yaşandıysa bunun temel sebeplerinden biri uygulanan doğu tekniğinin Avrupalı tüketicilerin zevklerine hitap etmesinden ve bu kumaş türünün kullanışlılık açısından kolaylık sağlamasından ötürü olabilir.

2.4. Dünyada ve Osmanlı toplumunda Pamuk İpliği Eğiren Kadınlar

Osmanlı imalat sektörünün kent merkezli, loncalar eliyle ve 19. yüzyılda da fabrikaların inşa süreciyle hız kazanarak devam ettiği, loncalar dışında kırsalda ve hanelerde sürdürülen imalat faaliyetlerinin hesaba katılmadığı, bu sebeple Osmanlı ekonomisinin geri kaldığının altını çizen çalışmalara karşı Osmanlı imalat sektörünün analizini ev içi üretimle başlatan görüşlerin en temel dayanağı pamuk ipliğinin eğrilmesi konusunda olmuştur.³²² Osmanlı toplumunda kadınların evde pamuk ipliği eğirdiği, iç pazara yönelik ürettikleri bu ipliklerin Osmanlı kumaş üretiminde ihtiyaç duyulan ipliğin dörtte birini karşıladığı bilinmekteydi.³²³ Hanelerde yürütülen bu imalatın kaynak yetersizliği sebebiyle sadece tahmin boyutunda ele alındığı bilinirken 1730’lardan itibaren incelenen çok sayıda Kısmet-i Askeriye sicillerinde yer alan kadınların tereke kayıtlarına göre evlerinde çıkırıklarıyla pamuk ipliği eğirdikleri, genel olarak bekar ve genç oldukları tespit edilmiştir.³²⁴ Bu bölümde de yer verilen kadınların önemli bir kısmında dikkat çeken nokta belirli bir servet sahibi ve terekelerinde fazla miktarda ip, bez ve kumaş olmasıydı. İp eğiren genç kadınların çeyiz olarak dahi sahip olamayacakları miktarda kumaş ve ip eğirme aletlerinin varlığı farklı bir olguyu desteklemekteydi. Önce evlerinde, mahalle aralarında başlayan bu imalatın gelişerek küçük çaptaki dükkanlarda ve inşa edilen manifaktürlerde toplu olarak devam etmesi yerel pazar için iplik tedarikinde önemliydi. Osmanlı toplumunda pamuk ipliği eğiren kadınlar Avrupa’da pamuklu imalatındaki gelişmelere paralel olarak değerlendirildiğinde aynı

³²² Quataert, *Ottoman Manufacturing*, 1-4.

³²³ Quataert, *Ottoman Manufacturing*, 23-25.

³²⁴ Erünsal, *Yirmi iki Mürekkep Damlası*, 252-254.

özelliklere sahip oldukları dikkat çekmektedir. Bu iddiayı güçlendiren ise İngiltere ve Fransa’da da evlerinde pamuk ipliği eğiren kadınların bekar olmaları hatta kadınların bu sebeple geç evlendikleri, böylece evlerinde ve sonrasında kurulan manifaktür ve fabrika ölçekli imalatla söz sahibi olmalarıdır.³²⁵ Bu işe hem yatkın hem de becerikli olmaları üretimi destekleyen teknolojik buluşlara uyum sağlamada zorluk çekmediklerini göstermiştir. Osmanlı toplumundaki çıkırıkçı kadınların ekonomi alanındaki ticari faaliyetlerine siciller vasıtasıyla ulaşmak mümkündür. Avrupa’nın dokuma yapılan şehirlerinde Sanayi devrimi öncesi ip eğiren kadınların hane içi imalat sektörü oluşturdukları, atölyelerde bir araya gelerek toplu halde çalıştıkları sıklıkla vurgulanmasına rağmen, üretim kapasiteleri, sahip oldukları servet ve ticari faaliyetlerine yönelik bilgiler literatürde eksiktir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun önemli dokuma şehirlerinden biri olan Bursa’da sanayileşme faaliyetleri kapsamında kurulan fabrikalarda kadın işçi sayısındaki artış, evlerinde tezgahlarıyla ip eğiren kadınların fabrika işçisi olarak ekonomik hayata dahil olduklarını göstermektedir.³²⁶ Fabrikalardan önce kendi tezgâh ve çıkırıklarında pamuk ve ipek ipliği eğirip kumaş dokuyan Osmanlı kadınlarının çok sayıda dokuma tezgahına sahip olduğu, 17. yüzyılda Bursa’daki iplik eğirme atölyelerinin yarısından fazlasının kadınlara ait olduğu bilinmektedir.³²⁷ Fabrika ve lonca gruplarının haricinde hane ve atölye merkezli imalata odaklanarak imalat sektörüne yönelik ciddi eksikliklerin giderilmesi gerektiği vurgulansa da³²⁸ kırsal kesimdeki pamuklu imalatı konusundaki çalışmalar halen yetersizdir. Bu alana yönelik yapılan araştırmalar neticesinde özellikle kadın terekelerinde kaydedilen dokuma destgahı, çıkırık, bez tarağı, bez topu, çeşitli kumaşlar ve iplik gibi imalata yönelik alet ve araçlar ile üretilen malzemenin fazla sayıda oluşu kadınlar arasında bir imalat sektörünün varlığını kanıtlamaktadır. 1737-1763 aralığında taranan 88 Kısmet-i Askeriye

³²⁵ Beckert, *Pamuk İmparatorluğu*, 265-267.

³²⁶ D. Quataert ve Erik J. Zürcher (der.), *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950*, çev. Cahide Ekiz, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 60-63.

³²⁷ Nurullah Karta, “The Economic Activities of Women in Ottoman Empire”, *Journal of Economics, Finance and Accounting* 3, (2016), 142-147.

³²⁸ Quataert, *Ottoman Manufacturing*, 1-5.

sicilinde tespit edilen yaklaşık 350 tereke kaydının kadınlara ait olduğu ve iplik, bez topları, destgah, çıkırık gibi dokuma unsurlarına rastlanmıştır. İlk olarak bu kayıtlardaki verilerin şahsi kullanıma yönelik olabileceği düşünülse de çok miktarda iplik ve bez topları hane içi, kadınlar arası imalatı desteklemektedir.³²⁹ 1763-1766 yıllarına ait 1084 kadın terekesinin 188'inde ise pamuklu imalatında kullanılan destgah, çıkırık, bez tırağının biri veya birkaçı vardır. Kayıtların incelenmesi sonucunda kadınların bir kısmının üretim faaliyetlerini organize ederek pamuklu ticaretiyle uğraşan esnafa ürün tedarik ettiği görülmüştür. Terekelerden edinilen bilgiye göre örneğin bekar olan Rukiye Hatun'un pamuklu ticaretiyle uğraştığı, 304.832 akçelik servetini ticaret vasıtasıyla elde ettiği tahmin edilirken, terekesinde her biri 1500 akçe civarında 41 top bürümcük kumaş ve 5 top da hilali bez mevcuttur. Bu miktarda pamuklu kumaşın bekar bir kadın için çeyizlik de olsa fazla olması, terekesinde dokuma araçlarının bulunmayıp, sadece üretilen pamukluların yer alması ise Rukiye Hatun'un evlerinde çıkırık ve tezgâh sahibi kadınlardan pamukluları toplayıp ticaretini yaptığını göstermektedir.³³⁰ Terekelerinde nakdi miktarın fazla oluşu, Rukiye Hatun gibi Zeyneb Molla Kadın'ın³³¹, Hanife Hatun'un, Şerife Emine Hatun'un³³² da bu tür bir ticari faaliyette bulunduklarına işaret etmiştir.

Pamuklu imalatını incelerken ip eğirme ve çıkırıkçılar, üretime destek olan kadınlar, küresel bir meta olan pamuğun etkisiyle ortaya çıkan "*industrious revolution*" görünürlük kazanması ve sanayileşme olgusunun yeniden inşa süreci küresel ölçekli pamuklu imalatında etkili olan farklı aktörlerin varlığını göstermiştir. Doğu'dan Batı'ya pamuklu kumaşların ticareti ve bu ticareti uzun yıllar devam ettiren tüccarların dünyanın pek çok şehrinde geniş kapsamlı kullanılan bu ürünleri

³²⁹ Zikredilen tarih aralığında Prof. İsmail Erünsal nezdinde yapılan tarama neticesinde elde edilen Kısım-i Askeriye defterlerinde kayıtlı terekelerin kadınlara ait olanlarında rastlanan pamuklu dokuma aletleri ile elde edilen iplik ve bez topları, literatürde sıkça tekrarlanan "Osmanlı'da hane içi imalatı, kadınların evde iplik eğirmede faal olabileceği" tahminlerini düşündürmektedir. 88 farklı defterdeki yaklaşık 350 kadın tereke kaydına göre iplik eğiren Osmanlı kadınlarının bu işgücü Avrupa'da aynı tarihlerde rastlanan "*industrious revolution*" paralelinde incelenmelidir.

³³⁰ Erünsal, *Yirmi iki Mürekkep Damlası*, 252-254.

³³¹ İKA, KA ŞS, 188/29b (04 Ca. 1171/14 Ocak 1758); 188/30a (05 Ca. 1171/15 Ocak 1758).

³³² İKA, KA ŞS, 359/69a-1 (27 M. 1186/30 Nisan 1772).

nereden nereye götürdükleri, gittikleri şehirlere nasıl dahil oldukları, hangi güzergahı kullanarak uzun yıllar bu ticareti sürdürdükleri araştırmayı beklemektedir. Pamuklu ticaretiyle yoğun olarak kimlerin ilgilendikleri, hangi merkezde hangi pamuklu türünün, renginin ve şeklinin tercih edildiği gibi bağlantılar; zikredilen toplumdaki tüketim kültürünün inşasında başrolü oynayan pamuklu basma kumaşların, sadece bir sanayi objesi olmadığını göstermektedir.

2.4.1. Osmanlı Tekstil Sektörünün Görünmez Kahramanları:

Hane içi Üretim ve Kadınlar

Kadınların imalat sektöründe rol oynaması yaygın kanaatin aksine Osmanlı toplumunda kadınların iktisadi yapıda faal olarak yer aldıklarını kanıtlamaktadır. Kadınların kendi hayatlarının faili olmaları yaygın fakat üstü örtülü olan kadın tebaanın toplumda rolü olmadığı görüşünün geçerli olmadığını göstermiştir.³³³ Padişahın eşi/kızı olarak anılmaları, hayır işleriyle meşgul olmalarının haricinde Osmanlı toplumunda kadının ne yaptığı, neyle meşgul olduğu, ekonomik sosyal ve kültürel alanlarda nasıl temsil edildikleri farklı bir perspektifle son dönemde yapılan çalışmalarda ortaya çıkmıştır.³³⁴ İmalat ve üretimde dikkat çekmesi gereken fakat literatürde gerekli ihtimam gösterilmeyen bu grubun varlığından bahsetmek gerekir. Pamuklu tekstil sektörünün önemli bir kolunu oluşturan iplik üretiminde erken modern dönemden itibaren kadınların çıkırık ve tezgahlarıyla bu alandaki etkin

³³³ Faroqi, *Women in the Ottoman Empire*, 3-5.

³³⁴ Faroqi, *Women in the Ottoman Empire: A Social and Political History*, (London: I.B. Tauris, 2023); Arif Bilgin, “Mahremiyet ve Kazanç Arasında Osmanlı Kadını”, *Kadim* 3, (Nisan 2022): 77-105; Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1993); E. Boyar and K. Fleet (ed.), *Ottoman Women in Public Space*, (Leiden: Brill, 2016); L. Thys-Şenocak, “Women in the City”, *A Companion to Early Modern Istanbul*, içinde, Ç. Kafescioğlu and S. Hamadeh (ed.), (Leiden: Brill, 2022), 86-114; Ronald Jennigs, “Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records- the Sharia Court of Anatolian Kayseri, *JESHO* 18, (1975): 53-114; S. Faroqi, *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002); Haim Gerber, “Social and Economic Position of Women in an Ottoman City Bursa 1600-1700”, *IJMES* 12, (1980), 31-244; Yvonne Seng, “Invisible Women: Residents of Early Sixteenth Century Istanbul, *Women in the Medieval Islamic World: Power, Patronage and Piety*, içinde, (New York; St. Martin’s Press, 1998), 241-267.

rollerinin ve 19. yüzyılda da imalatındaki faaliyetlerinin altı çizilerek vurgulanmıştır. Devletten vergi muafiyeti talep eden Erzurum’da bir grup kadının yılda üç ay keten dokuyarak dokuma sektöründe faal oldukları bilinmektedir.³³⁵ Karadeniz’in eyaletlerinde tekstil üretimiyle ilgilenen kadınlar, Karadeniz’in kuzey kıyılarına Amerikan bezi ihracında önemli rol oynamışlardı. Benzer şekilde Ankara’da loncaların inhisarında olmayan tiftik mensucatında etkili olan kadınların³³⁶ işaret ettiği ise kırsal alanda, ziraî bölgelerde loncaya dahil olmadan üretim yapmanın mümkün olduğudur. Kadınlar Bursa’da kendi atölyelerinde pamuklu tekstil sektörüne yönelik faaliyetlerde bulunmuş; vefat eden babalarından da miras olarak kendilerine intikal eden çıkırcı gediği olduğu görülmüştür. Kadınlara intikal eden gedikler arasında onların fiili olarak çalışamayacağı berber ve meyhane gedikleri gibi bazı meslekleri icra edemeseler de mülk olarak gedik hakkına sahip olup işlettikleri görülmüştür. Esnaf kefalet defterleri ve nüfus kayıt defterlerinde resmi olarak kadın esnaftan söz edilmese de dışarıdan istihdam edildikleri tahmin edilebilir. Osmanlı iktisadi düzeninde kadınların görünür olmadığı düşünülerek bu yönde sınırlı sayıda çalışma yapılması konunun hala eksiklikleri olduğunu göstermektedir. Osmanlı kadınlarının erken dönemdeki kayıtların incelenmesiyle mahkemeye rahatlıkla gidebildikleri, miras ve sosyal haklar konusunda haklarını aradıkları görülmüştür.³³⁷ “İstihdam mı edildiler yoksa üye olarak kayıtlılar mıydı?” sorusuna halihazırda kesin bir cevap verilemezken elbette çeşitli mesleklerde kadınların varlığı söz konusudur. Mobilya imalatından sorumlu esnafın çoğunun işleme hususunda kumaş dokuyan kadınlara başvurdıkları iddia edilmektedir.³³⁸

³³⁵ Donald Quataert, “19.Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* içinde, (ed), Halil İnalcık ve Donald Quataert, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), 1004-1005.

³³⁶ Halil Sahillioğlu, “XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticari İmkanları, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)* 11, (1968), 61-66; Halil İnalcık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi üzerine Araştırmalar*, (1979-1980), 39-42.

³³⁷ M. Özdeğer ve T. Oktar, Osmanlı’da Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Müslüman Kadın Gedikleri, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, (2018), 533-545.

³³⁸ Quataert, “19.Yüzyıla Genel Bakış”, 1006-1007.

Hane içi üretimde etkin bir rol oynayan kadınların yine tekstil sektörü çerçevesinde çırıkla ip eğirdikleri, hatta terekelerinde çok fazla miktarda top kumaşlar, dokumaya yönelik aletler, iplikler bulunan kadınların bunları çeyiz yoluyla dahi temin etmelerinin mümkün olmadığı kesin olmamakla birlikte diğer hanelerde kadınların sürdürdüğü mensucat üretimiyle ilgilenerek onlara işveren olabileceğini görmüştük. Kaydedilen tekstil eşyalarının miktarı bir evin ihtiyacının ötesinde ve kadın bekar dahi olsa çeyiz olabilecek miktardan fazladır. Kadının servet miktarındaki fazlalığın da bu durumla bağlantılı olabileceği düşünülebilir. Çok fazla sayıda bez, basma kumaş, iplik, keten tarağı, destgah ve çırıkları Kısmet-i Askeriye sicillerinde yer alan İstanbullu kadınların terekelerinde örnekleri inceleyerek görmek mümkündür. Abdullah kızı Hatice Hatun'un, terekesinde yer alan dokuma tezgâhı, çeşitli büyüklükteki kumaş topları, aynı büyüklükteki iplikler karşımıza çıkmaktadır.³³⁹ Azat edilmiş cariye Hamide Hatun'un terekesinde üç top gömleklik bez, çiçekli basmalar, kutnu şalvar, basma seccade, çırık, tezgah kaydedilmiştir.³⁴⁰ İstanbul'da yaşayan Osman Ağa'nın kızı Ayşe Hatun'un terekesinde Antep kutnusu, atlas perde, mükemmel oda döşemesi, kadife yastık yüzü, canfes cübbe, şali ferace, çiçekli telli Antep kumaşı, gemesud yorgan yüzü kayıtlı olup mihri 60.000, toplam serveti ise 300.333 kuruştur. Kocasına ve çocuklarına düşen miras miktarı da yazılmıştır.³⁴¹ Yine İstanbul'un Hobyar mahallesinde yaşayan Ahmet Çavuş'un kızı Nefise Hatun'un terekesinde pahalı ve çeşitli kumaş türleri mevcuttur. İnci işlemeli kumaşlar, telli çiçekli basmalar, sincap ve kakım kürkleri bunlardan bazılarıdır. Bu tereke kaydındaki kumaş ve değerlerinin yüksek oluşu dikkat çekmektedir.³⁴² Abdullah kızı okumuş Hatice Hatun'un ise terekesinde kadife cübbe, diba şalvar, çok sayıda bez topu ve bürümcük top kumaş, çiçekli gemesud Antebi kumaş, basma, işleme ve makramalar mevcut olup mihri 9000 kuruş toplam serveti ise 247.767

³³⁹ İKA, KA ŞS, 234/10b-2 (06 R. 1176/25 Ekim 1762).

³⁴⁰ İKA, KA ŞS, 235/5b-2 (07 C. 1176/24 Aralık 1762).

³⁴¹ İKA, KA ŞS, 110/90a-1 (19 R. 1162/08 Nisan 1749).

³⁴² İKA, KA ŞS, 186/8b (26 Z. 1170/11 Eylül 1757)

kuruştur.³⁴³ Bu örnekleri incelediğimizde dikkat çeken noktalar kadınların toplam servetinin miktarı ve sahip oldukları kumaş çeşitleridir. Kumaş türü ve çeşitliliği tereke sahibi kadının ekonomik düzeyini anlamamıza destek olurken bir yandan da imparatorlukta tüketim kültürünü yansıtan yaygın kumaş türlerini tespit etmek mümkündür. Buna göre tereke sahipleri İstanbul’da ikamet etmekte, servet miktarları birbirine yakın ve terekelerindeki kumaş türleri de benzerlik göstermektedir. Örneğin terekelerde sıklıkla karşılaşılan gemesud kumaşı ipek-pamuk karışımıdır ve yıkamaya dayanıklı, bir top kumaşının fiyatı, kalitesine ve içindeki pamuk-ipek oranına göre 5.5 ile 60 kuruş aralığında değişkenlik göstermektedir. Hindistan’dan ithal edilen bir müddet sonra imparatorlukta iyi kalite taklidi yapılan gemesud kumaşı düz, çizgili ve çiçekli olarak dokunmuştur.³⁴⁴

Hane içi üretimde önemli rol oynayan kadınların varlığı imalat sektörünün fabrikalarda ve lonca tekelinde olmadığını göstermiştir. Çoğu araştırmacıya göre imalat kentsel düzeyde, fabrikalarda sürdürülerek görünürlük kazanan ve lonca örgütüne mensup bireylerin tekelinde yürütülmektedir. Bu varsayımı destekleyen ise Osmanlı tebaasının büyük çoğunluğunun kırsal alanda tarımla uğraştığı varsayımı olmuştur.³⁴⁵ Quataert’in çalışmaları ile fabrika dışındaki üretimde kadınların mensucat sanayiinin nüvelerinin oluşmasında etkili bir rol oynadıklarını söyleyebiliriz.³⁴⁶

³⁴³ İKA, KA ŞS, 180/7a-1 (gurre-i M. 1170/26 Eylül 1756). Çok sayıda kadının terekesi incelendiğinde çeşitli miktarda bez topları, pamuk ve kumaşlarla karşılaşmıştır. Aynı şekilde ip eğirmek için çıkık, kumaş dokumaya yarayan tezgâhları, kullandıkları bez tarağı gibi alet edevatları da mevcuttur. Bu miktarın kendi tasarruflarının üstünde olduğu öngörülerek; kadınlardan varlıklı olanların diğer kadınlarla hane içi/ mahalle düzeyindeki imalatla işveren statüsünde yer aldığını düşündürmektedir. Benzer tereke kayıtları için Bkz. İKA, KA ŞS, 178/88a-1 (gurre-i M. 1170/26 Eylül 1756); İKA, KA ŞS, 180/22a (gurre-i M. 1170/26 Eylül 1756); İKA, KA ŞS, 182/52a-2 (15 Ca. 1170/05 Şubat 1757); İKA, KA ŞS, 184/34b-1 (14 Za. 1170/31 Temmuz 1757); İKA, KA ŞS, 234/34a-2 (11 Ca. 1176/28 Kasım 1762); İKA, KA ŞS, 234/10b-2 (06 R. 1176/25 Ekim 1762); İKA, KA ŞS, 235/6a-2 (07 C. 1176/24 Aralık 1762); İKA, KA ŞS, 239/87a-2 (09 Ra. 1177/17 Eylül 1763).

³⁴⁴ Yılmaz, “XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından”, 775-808.

³⁴⁵ Quataert, *Ottoman Manufacturing*, 1-5.

³⁴⁶ Donald Quataert, “19.Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* içinde, (ed.). Halil İncalcık ve Donald Quataert, (İstanbul:

Osmanlı kurumlarının zaman içerisinde değişkenlik göstermesi; toplumsal, ekonomik ve siyasi arenadan bağımsız olmaması; mevcut kurumları değerlendirirken dikkat edilmesi gereken parametrelerdir. Kadınların imalat sektöründe üstlendikleri rol, 19. yüzyıl Osmanlı sanayi faaliyetlerinin lonca faktörü haricinde değerlendirilmesi bu duruma örnektir. Zira lonca teşkilatını sanayi faaliyetlerinde tek gösterge kabul ettiğimizde ortaya çıkan sonuç diğer dinamiklerle çelişmektedir. Sanayinin gerilediğini yahut hiç olmadığı iddiasını öne sürmek imparatorluğun gerçekleştirdiği faaliyetlerin eksik ele alınmasına sebep olabilmektedir. Bu noktada batı ölçeğinde bir sanayileşme sürecini aramak, bulamayınca da olmadığı iddiasını öne sürmek Osmanlı topraklarında sanayileşme olgusunun objektif değerlendirilmesini engellemektedir. Quataert'in Osmanlı imalat sektörüne yönelik tarih yazıcılığını ele aldığı kısımda³⁴⁷ Isaawi, Herslag gibi araştırmacıların “sanayiye dönük üretimin ancak fabrikada mümkün olduğu Osmanlı’da da bunun mümkün olmadığı” görüşüne değinmiştir.³⁴⁸ İmalatın Avrupa’da fabrikalar kurulmadan önce kırsal düzeyde, hane içinde gerçekleştiğini, İngiltere’de imalat sektörünün 1760-1830 aralığında gelişmiş fabrikalarla değil, sistematikleşmiş el emeği ile evlerinde dokuma tezgahında çalışan on binlerce dokumacının varlığı, 19. yüzyıldaki Osmanlı sanayisinin yeniden değerlendirilmeye alınmasında etkili olmuştur. Maxine Berg’in, çalışmalarına göre fabrikaların mekanikleşmesiyle büyük ölçekli üretim gerçekleşti³⁴⁹ fakat İngiltere’de ip eğirmede hane içi üretimde başarılı olan kadınlara (spinster) fabrikada ihtiyaç duyulmuş; onların deneyiminden faydalanılmıştır.³⁵⁰

Eren Yayıncılık, 2004); Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).

³⁴⁷ Quataert, *Ottoman Manufacturing*, 7-15.

³⁴⁸ Charles Issawi, *The Economic History of Middle East*, (Chicago: The University of Chicago, 1966); Zvi Y. Herslag *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East*, (Leiden: Brill, 1964); M.A. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present*, (London: Oxford University Press, 1978).

³⁴⁹ Maxine Berg, *The Age of Manufactures: Industry, Innovation and Work in Britain 1700-1820*, (New York, Routledge, 1985), 17-40.

³⁵⁰ Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa*, 671-673.

Kadınların imalat sektöründeki rollerinin vurgulanmasıyla kırsal alandaki varlığı da belirginleşen Osmanlı sanayi gelişmelerine ek olarak Hint menşeli kumaşların imparatorluğun dokuma faaliyetlerinin yoğun olduğu şehirlerde ve özellikle İstanbul'da iyi kalitede taklitlerinin yapılması Avrupa tekstil sanayiinde etkili olan ve yüzyıllardır önemli bir konumda bulunan Hindistan'la birlikte anılmasını sağlamıştır. Osmanlı dünyasında bu faaliyetlerin sanayiye yönelik bir üretim sayılmamasının temel sebebi olarak iç piyasaya dönük üretim ve özel olarak askeri ihtiyaçların karşılanması sayılabilir.

İngiltere'de imalat sektöründe yaşanan teknolojik gelişmeler, imparatorluğun kumaş ve iplik ithalatında dengelerin değişmesine sebep olurken bazı şehirlerin 19. yüzyılın ortalarına kadar uluslararası arenada mevcut konumunu koruduğunu göstermektedir. Tokat şehri, Doğu'nun transit merkezlerinden biri oluşu ve doğu-batı ticaret rotasında yer alışıyla Anadolu'nun ticaret merkezi olarak anılmış; aralarda durgunluk dönemi olsa da gelişme trendi gösteren bir şehir olmuştur. Pek çok endüstriyel ürüne yönelik imalatla bulunan şehrin, pamuklu ve basma imalatıyla şöhreti uluslararası boyuta ulaşmıştır. Tokat boyahanesinden alınan vergi kayıtlarının incelenmesiyle kırmızı pamuklu beze uygulanan damga resmi şehrin 17.-18. yüzyıllardaki gelişme trendini göstermektedir. Buna göre 1650-1690 aralığında damga resminde yıllık %3.5 artış kaydedilirken 48 yıl sonra 1705-1708 aralığında bu artış %200 olarak kaydedilmiştir.³⁵¹ Bu durum üretilen ürün miktarıyla doğrudan ilgili olduğu için Tokat'ın yarım yüzyılı kapsayan bir pamuklu üretimini analiz etmemizi sağlamaktadır. Pamuklu ve basma alanındaki gelişmeleri Tokat şehri üzerinden takip ettiğimizde şehirdeki basmacı esnafı hakkında da bilgi sahibi olabiliriz. Nispeten erken bir tarih sayılan 1690 yılına ait bir cizye sayımında 2541 cizye mükellefi arasında 296 pamuklu dokumacı, 255 basmacı ustası, 110 da boyacı kaydedilmiştir. 661 kişi ile %26'lık bir oranla her dört kişiden birinin bu zümreye mensup olduğunu belgelemektedir.³⁵²

³⁵¹ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 269-275.

³⁵² Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 276-277.

19. yüzyılda pamuklu ithalatına çoğunluğunu İngiliz üreticilerin hâkim olduğu Osmanlı ekonomisinde hane içi üretimde pamuk ipliğinin dörtte birini kadınların imal ettiğini söylemek mümkündür. Sivas'ta basit çıkırıklarla Adana ve Harput'tan gelen yıllık 10.000 bin pamuk balyasını eğirerek pantolonluk kumaş yapmakta kullanılacak ipliği üreten kadınlar ithal ipliğin fiyatındaki düşüşle rekabette zorlanıyorlardı. Maraş, Halep, Bitlis, Harput, Diyarbakır'da da kadınların başlıca uğraşı iplik eğirmektir. Osmanlı sanayileşme tarihinde önemli bir kolu oluşturuyorlardı.³⁵³ 1770'lere gelindiğinde Osmanlılar iplik alanında yerel pazarda hâkim konumdaydı. İpliklerin çok büyük bir kısmını kadınların imal ettiği, 18. yüzyılın sonlarına doğru fazla miktarda üretilen ipliğin Fransa ve Almanya'ya ihraç edilirken Avrupa'nın korumacı politikası sebebiyle kırmızı ipliğin ihracatı durdurulmuştu.³⁵⁴ 1830'larda Ambelakya şehrinde evde iplik üretiminde çalışan çoğunluğunu Rum kadınların oluşturduğu Osmanlı dokumacıları bez yapımında yarı Türk yarı İngiliz ipliği kullanarak üretimi daha ucuza getirmiştir. Böylece hem sağlam hem de ucuz bez üretiminde bulunmuşlardır.³⁵⁵ 1850'lerde sadece iplik üretiminde değil boyar maddede de öne geçen İngiltere'ye karşılık hem iç üretim hem de Hollanda ve Almanya'ya ihraç etmek üzere alacehri boyası üreten Osmanlılar³⁵⁶, laboratuvarlarda üretilen muadillerine karşı rekabeti bırakmamışlardır.

Bu çalışmada Osmanlı kadınlarının çıkırıklarıyla ip eğirdikleri, kendi aralarında organize olarak yerel tüketime yönelik iplik ve kumaş ihtiyacını karşılamada loncaların ve manifaktürlere sağladıkları olmalarına değinilmiştir. Harput'un Yurtbaşı köyündeki bir grup Ermeni kadının pamukları eğirerek ve çeşitli işlemler uygulayarak iplik elde etmek üzere bir arada çalıştıkları ortamı incelemek mümkündür.³⁵⁷ Kadınların evlerinde bulunan ayaklı tezgahlarda ürettikleri keten kumaşlar gömlek üretiminde kullanılmak üzere Trabzon'a gönderiliyor; yine bol miktarda kalın aba kumaşlar da ürettiyorlardı. Hane içi üretimde rol oynayan kadınlar

³⁵³ Quataert, *Ottoman Manufacturing*, 38-40.

³⁵⁴ İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı", 39-42.

³⁵⁵ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 139-140.

³⁵⁶ Quataert, *Ottoman Manufacturing*, 23-29.

³⁵⁷ <https://projectsave.catalogaccess.com/photos/36749> (Erişim tarihi: 04.10.2023).

farklı şehirlerden gelen tüccarlarla bir sistem geliştirerek imalatın sürekliliğini sağlıyordu. Kayserili tüccarlar Adana'dan getirdikleri ham pamuğu Karadeniz kıyılarına eğilmek üzere teslim ediyor; hazırlanan iplik kumaş dokunmak üzere yine tüccarlar eliyle sevk ediliyordu. Kadınların Bursa'da ipek ticaretinde hem zanaatkar hem de yatırımcı tüccar olarak yer aldıkları, 1500'lü yılların ortalarında Üsküdar sicillerinde kayıtlı kadın yatırımcı ve tefecilerin varlığı dikkat çekmektedir.³⁵⁸ Yine Ermeni sarraflara %15 faizle mevduat yatıran kadınların iktisadi yapıdaki varlığı dikkat çekerken aynı sarraftan faizle borç alan eşinin bilgisine de ulaşmak mümkündür.³⁵⁹ Bu durum kadınların mevduatlarını değerlendirmek üzere sarraflara başvurdıklarının da kanıtı olabilir. Sadece hayrat işleriyle uğraşmayarak iktisadi düzende faal olarak yer almışlardır.

2.5. Hint Yarımadası'ndan İngiltere'ye İthal İkamesi Olarak Pamuklu Tekstili

Üretim ve tüketim açısından değerlendirildiğinde keten ve ipekli kumaşlar pamuk gibi yaygın kullanım alanı bulamazken; Avrupa bu dönemde yünlü kumaşlarla, Asya kıtası da pamuklu kumaşlarla anılmaktadır. Hint Yarımadası'nda geliştirilen özel bir pamuklu kumaş küresel bir yaygınlık kazanırken, boya ve baskısıyla kısa sürede kıtalararası ticarete birinci sıraya yükselecekti.³⁶⁰ Pamuklu basma kumaşın tarih sahnesine çıkışı Hint Yarımadası için böyle bir kurguya sahipti. *Calico printing* olarak adlandırılan pamuklu basma imalatı ihracat alanında Hindistan'a beş yüz yıllık bir liderlik sağlamıştı.³⁶¹ 1500'lü yıllarda Hindistan'dan Endonezya, Japonya, Arabistan, Etiyopya, Mısır ve Batı Afrika kıtasına hızla yayılan pamuklu kumaşlar büyük bir ticaret trafiğine işaret ediyordu. Farklı türde pamukluların üretildiği Hindistan'ın kuzeybatısı Gujarat-Surat şehirleri, güneydoğusunda Coromandel sahili, doğusunda da Bengal liman şehirlerinden pek

³⁵⁸ Quataert, *Ottoman Manufacturing* 84-88.

³⁵⁹ Canan Torlak Emir, "An Analysis of Sarrafs Credit Networks in Istanbul (1844-1863)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, 2015), 27-60.

³⁶⁰ Riello, "The Making of a Global Commodity", 1-3.

³⁶¹ Riello, "The Making of a Global Commodity", 27-28.

çok merkeze yük gemileriyle transfer yapılyordu.³⁶² Pamuklu tekstil ürünlerinin transferini gerçekleştiren çeşitli tüccar grupları ve şirketlerin etkisiyle Avrupa şehirleri birer pamuklu kumaş pazarı haline dönüşüyordu. Yaklaşık beş yüz yıl boyunca ana tedarikçinin Hint Yarımadası'nın olduğu pamuklu tekstil ürünlerine duyulan rağbet artarak devam etmiştir. Doğu ve batı toplumları arasındaki ticari faaliyetlerin takibini yaparak pamuklu kumaşların Asya'dan Avrupa'ya uzanan uzun soluklu yolcuğunun izini sürmek mümkündür. Hindistan'ın batısında yer alan temel manifaktür şehirleri Gujarat ve Surat'ın İngiliz sömürgesi haline gelmeden otonom bir bölge olarak 19. yüzyıl başlarına kadar bu statüde devam etmiş; Müslüman, Türk, Farisi ve Sünni tüccarlar orada ticari faaliyetlerini sürdürmüştür. Gujarat'ın daha kırsal bir dokuma şehri olup aile bireylerinin yer aldığı, üretilen kumaşlarda aile içi geleneğin ve yerel izlerin olduğu bilinirken; Surat şehri daha metropolitan bir pazara sahip olup üç küçük çaplı dokuma şehriyle (Bardoli, Navsari ve Gundavie) tekstil alanında öncü olmuştur.³⁶³

2.5.1. Osmanlı Basmacıları ve Hint Pamuklu Basma Teknikleri

Hint Yarımadası'nı erken modern dönemde pamuklu basma alanında öncü kılan basma kumaşa uygulanan bazı teknik özellikler ve deneyimleriydi. Teknik özellikler tasniflendiğinde ham pamuğun kalitesi, kumaş yüzeyine baskı yöntemi ve boyamadaki renklerin kalıcılığı Asya ve Avrupa'da üretilen tekstilin farkını gösteriyordu. Hintlilere özgü basma teknolojisinden bahsederken boyama ve baskı alanlarına odaklanmak Osmanlılardaki üretimi de anlamak açısından önemlidir.

Pamuklu ince basma kumaşlarda ahşap baskı tekniğini kullanan Hint yarımadasındaki üreticiler iyi kalite ham pamuğu eğirip ip elde ederek işe başlıyordu. İplik haline dönüşen pamuktan kumaş elde etmek üzere tezgahlarda dokuma

³⁶² Riello and Roy, (eds), *How India Clothed the World: The World of South Asian Textiles, 1500-1800*, (Leiden: Brill, 2009), 1-6.

³⁶³ Lakshmi Subramanian, "The Political Economy of Textiles in Western India: Weavers, Merchants and The Transition to A Colonial Economy", *How India Clothed the World* içinde, Riello and Roy (ed). Leiden: Brill, 2009), 253-281.

yapılırdı. Bu aşamadan sonra kumaş ya renkli bir zemine (kırmızı, mor veya mavi) boyanır ya da boyasız halde ahşap baskı veya kalem işiyle renklendirilip süslenirdi. Boyama ve baskı sonrası elde edilen pamuklu kumaşlar Avrupa kıtasındaki İngiltere ve Fransa’da hızla yayılmaya başlamıştı. 17. yüzyılın son çeyreğinden itibaren üç Fransız yazarın Hint Yarımadası’nda baskı ve boyanın uygulanışını anlatan rapor ve el yazmaları Hindistan’ın bu alandaki yetkinliğini vurgulamaktaydı. Roques, Beaulieu ve Coeurdoux’nün yazdığı rapor ve el yazmalarına göre pamuklu yüzeye ahşap baskı Ahmedabad şehrinde uygulanırdı.³⁶⁴ P. R. Schwartz’a göre Hintliler her renk için farklı bitkisel içerikler ekliyor ve bu renklerin kalıcılığı için farklı mordantlama bileşenlerini kullanıyorlardı. Buna göre zemini kırmızı veya mor olan kumaşlarda kırmızı rengini sabitlemek üzere şap kullanılıyordu. Çeşitli bodur ağaçların yumru ve köklerinden elde edilen tozlarla demir sülfat karıştırılıp siyah boya, sarı renk için zerdeçal, mavi için de çivit kullanılıyordu.³⁶⁵

Pamuklu basmaları renklendirmenin yünlü, ipek ve keten  erikli kumaşlara kıyasla yapısı ve dokusu gereği daha kolay olduğu bilinmektedir. Hint yarımadasında farklı tekniklerle üretilen pamuklu basma ürünler ahşap baskı kalıpları veya kalem çizimleriyle yüksek kalitedeki boyalar ve onların sabitleyicisiyle boyanan Hint basmaları Avrupa karşısında tam kapasite başarı gösteriyordu. Pamuklu kumaşın boyanmadan önce beyazlatılması için yağ ile mirobalan adı verilen bir bitkiden elde edilerek hazırlanan solüsyonda bekletilmesiyle boyamanın ilk fazı ba lıyordu. Belirlenen figür eğer pamuklu kumaşa tahta kalıp ile uygulanacaksa pamuklu bezin yüzeyine damgalanan figür baskı yoluyla kumaşa geçiriliyordu. Kalem ile çizilmek istenirse de belirlenen tasarım kömür tozuyla pamuk beze kopyalanıp kömür tozunun izleri kalemle takip ediliyordu. Daha sonra renklerinden arındırılmak üzere keçi veya inek gübresi içeren bir su tankında yıkanılıyordu. Maviyle boyanmak istenen yüzeyi hariç kalan kısımları erimiş balmumuyla kaplanarak boya kazanına daldırılan kumaş

³⁶⁴ George B.Souza, “The French Connection: Indian Cottons and Their Early Modern Technology”, *How India Clothed the World* içinde, Riello and Roy (ed), (Leiden: Brill, 2009), 349-350.

³⁶⁵ Paul R. Schwartz, “French Documents on Indian Cotton Painting”, *Journal of Indian Textile History* 2, (1956), 5-23.

istenen rengi aldığı anda farklı bir renkle boyanacağı için uygulanan balmumundan temizlenmek üzere kaynar suya koyulurdu. Temizlenen yüzey renk sabitlemede kullanılan mordan solüsyonuna yatırıldıktan sonra tekrar kök boya tankına koyularak renk alması beklenirdi. İlkinde olduğu gibi boyamadan sonra keçi gübresi içeren bir su tankında yıkanan kumaş artık renkli bir basma haline dönüşmüştür.³⁶⁶

Tıpkı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi kırmızı boya Hint Yarımadası ve etkisi altında bıraktığı Avrupa Kıtası için de dikkat çekici özellikteydi. Roques'un 1678-1680 yıllarında yazdığı rapora göre kırmızı boyayı elde etmek için Hintliler organik materyaller kullanıyorlardı. Bitkiler, ağaçlar, böcekler ve çeşitli mineraller gizemli ve korunmuş tariflerle boyacılar tarafından boya elde etmek amacıyla kullanılıyordu. Kırmızı rengin sembolik olarak değerlendirildiği, tüketicilerin en çok dikkatini çeken ve tarifi gizlenen bir boya olması merak uyandırıyor. Zamanla kırmızı için hayvansal olarak koşnil böceğinin ve bitkisel olarak da kök boya bitkisinin kullanıldığı anlaşılmıştır.³⁶⁷ Roques'un yazdığı yaklaşık 333 sayfalık el yazmasında Hint Yarımadası'ndaki tekstil üretiminin ayrıntılarına yer verdiği, ahşap baskıyla renklerin mordanlanarak nasıl kalıcı bir hal aldığı bahsedilmektedir. Beaulieu ise el yazmasında Hint pamuklu baskısının üretiminin her aşamasını dikkatle aktardığı, bir nevi Hint tekstili hakkında bilgi edinilen kişi olmuştur.³⁶⁸ Avrupa kıtasının hızla renk üretimine başlaması ve renklerdeki kalıcılığı yakalamasındaki başarıda bu yazmalarda yer alan açıklamaların etkisinin büyük olduğu tahmin edilmektedir. Boyama ve boyadaki kalıcılığın önemini vurgulayan Fukasawa'ya göre aslında Avrupa kıtası 12. yüzyılda basma kumaşla tanıştı. İsveç ve Norveç'te "setter" ve "saeter", Almanya'da "zeter" ve "zitter", Avrupa'da "chintz", Fransa'da "chittes", Hollanda'da ise "sits" adıyla basma anılmaktaydı. 1500'lerde Portekiz ticaret gemileri hint menşeli pamukluları Ümit Burnu yoluyla Avrupa Kıtası'na ithal etmişti. Orta Çağ'da basma kumaşın Avrupa Kıtası'nda görülmesi

³⁶⁶ Fukasawa, *Toilure et Commerce*, 161-163.

³⁶⁷ Souza, "The French Connection", 350-357.

³⁶⁸ G. Riello, "Asian Knowledge and the Development of Calico Printing in Europe in the 17th and 18th centuries", *Journal of Global History* 5, (2010), 10-12.

üretiminin olduğu anlamına gelmezken boyama ve boyadaki kalıcılığı sağlanmanın önemi bir kez daha anlaşılmıştır. Zira pamuklu üretiminin 17.-18. yüzyıllarda başladığı Avrupa’da dayanıklı boya malzemelerinin eksikliği ve tekstil baskı sektörünün gelişmemiş olması üretimde kısıtlı bir ilerleme sağlıyordu. Çivit yerine pastel malzemenin kullanılması yüksek sıcaklıklarda yıkandığında boyanın direncini kırmaktaydı.³⁶⁹ Bu sebeple Avrupalı tüketiciler Hint pamuklularını büyük bir heyecanla talep ettiler. Yıkamada solmayan ve eskisinden daha güzel olan basma kumaşlar, hafifliği ve parlaklığıyla Avrupalı tüketicilerin gündelik hayatında hızla yerini almıştı.

Hindistan’daki pamuklu basma tekstilini birinci sınıf kaliteyle Osmanlı topraklarında kopyalayıp sürdüren Ermeni zanaatkarların teknik bilgileri, bu kopyalamanın eksiksiz yapılmasında en önemli faktörlerden biridir. Hint tekstil ürünlerini kopyalayan Ermeni zanaatkarların Marsilya Limanı üzerinden Avrupa’ya ulaştırdıkları pamuklu basmalar, Ermenilerin sadece transfer konusunda değil bilgi birikiminin aktarımında da öncü olduklarını göstermiştir.³⁷⁰ Hint pamukluları diğer kumaşlarla karşılaştırıldığında fiyat, kalite, boya ve baskı tekniğiyle farklılık göstermektedir. Boyalardaki canlılık, renklerin çeşitliliği ve baskılardaki eşsizlik Avrupa pazarını etkilemiştir.³⁷¹ Hint yarımadasının Avrupalı tüketiciler için pamuklu basmaların zeminini beyaz yaparak üzerine kalıplarla çiçeklerin basıldığı, çiçekli basma alanında Coromandel sahilinin ön planda olduğu belirtilmiştir. Büyük ağaç ve çiçek figürlerinin olduğu tasarıma palampor adını veren Hintli üreticiler, baskı için Coromandel sahil şeridinde üretim yapmışlardır.³⁷² Coromandel’da üretilen kumaşlar İran üzerinden Levant pazarına getirilip Akdeniz üzerinden Avrupa’ya ithal edilmekteydi. Hindistan’ın güneydoğusunda yer alan Coromandel bölgesinde ahşap baskıdan çok kalem işi diye adlandırılan kalemkari basma üretilirdi. Avrupalılar için

³⁶⁹ Fukasawa, *Toilere et Commerce*, 163-165.

³⁷⁰ Riello, “Asian Knowledge and the Development of Calico”, 13-14.

³⁷¹ Lemire, “Fashioning Global Trade”, 365-366.

³⁷² Riello, “The Indian Apprenticeship”, 339-341.

taklidinin gayet zor olduğu kalemkari metoduyla işlenen bu kumaşların kalitesi pamuğun dokusuna ve ahşap kalıp işçiliğine göre değışkenlik gösteriyordu.³⁷³

Hindistan'ın kuzeybatısında yer alan Gujarat ve Surat şehirlerinde üretilen pamuklu basma kumaşlar Londra'ya ihraç ediliyordu. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin ticaret ağına yön verdiği bu şehirler otonom bir statüde ahşap baskı kullanarak basma kumaşlar imal ediyordu. Öte yandan Hollanda Doğu Hindistan Şirketi Coromandel kıyılarında etkili olarak kalemkari basmalar ihraç edilmesinde öncülük yapıyordu. Boyama alanında da Coromandel'den çok kuzeybatı Hindistan söz sahibi olmuş; Rajputan, Sironj ve Ahmedabad bölgeleri baş şehirlerdi. Coromandel sahilinde elle boyanarak imal edilen kalemkari basmaların değeri olduğu biliniyordu. Zira elle boyanan kalemkari basmalarda istenilen boyutta ve büyüklükte tasarımlar kumaş yüzeyine çizilirken; ahşap baskı ile ancak kalıpta çizili olan desen, kalıbın izin verdiği ölçüde kumaş yüzeyine damgalanarak basma kumaşlar elde edilirdi. Elle boyanarak tek tek çizimi yapılan bu pamuklular daha eşsiz bir özellikteydi.³⁷⁴

Fukasawa Hindistan'da üretilen *jafracani* isimli kumaşın Osmanlı İmparatorluğu'nda taklit edilerek Diyarbakır'da *cafercani* adıyla üretildiğini paylaşmıştır. Kitabında bu kumaş türünün Hindistan'daki üretim aşamalarını anlatmış, 2000 yılında Gujarat'a yaptığı bir araştırma gezisinde geleneksel bir kumaş fabrikası ziyaretiyle edindiği önemli bilgileri paylaşmıştır.³⁷⁵

Cafercani, Diyarbakır'da üretilen beyaz çiçek desenli kırmızı veya mor bir zemine sahip basma kumaş türüdür. İnce bir pamuklu olup çiçek desenlerine sahip oluşu görünüş olarak Hint pamuklularını akla getirirken Halep-Tebriz ve Tokat-Basra ticaret yollarının kesiştiği yerde bulunan Diyarbakır'dan 18. yüzyılda çoğunlukla Marsilya'ya ihraç edilmiştir. Fukasawa aynı zamanda *cafercani* ile

³⁷³ Fukasawa, *Toilerie et commerce*, 168-170.

³⁷⁴ Fukasawa, *Toilere et Commerce*, 170-171.

³⁷⁵ Fukasawa, *Toilere et Commerce*, 206-208.

Japonya'daki “Hikone kumaşı” (彦根更紗) arasındaki benzerliklere de dikkat çekmektedir.³⁷⁶ Basma kumaşın, 16. yüzyıl ve 18. yüzyıl aralığında diğer basma şehirlerinden biri olan Japonya'nın Hikone bölgesindeki egzotik ve Japon kültürünün izlerini taşıyan desenlerle yapılmış imalatına vurgu yapmaktadır. Tokyo Ulusal Müzesi'ndeki *cafercani* kumaş örnekleri incelendiğinde Japon pazarı için özel üretilmiş oldukları da düşünülebilir.³⁷⁷

2.6. İmparatorluk Ötesi Ağlar: Ermeni Tüccarlar ve Ticari İlişkileri

Ermenilerin kıtalararası ticaretteki üstünlüklerinde kurdukları ilişkiler, kara ve deniz ticaretinde başrolde bulunmaları gibi özelliklerinin temelinde farklı kıtalarda inşa ettikleri ticaret ağları etkili olmuştur. 1600'lerden 1800'lere uzanan uluslararası ve kıtalararası ticarete etkili bir rol oynayan Ermeniler, Avrupa ve Asya arasındaki ticarete sadece liman ve şehirlere çeşitli emtialar getirmeyip o şehirlere yerleşerek pamuklu tekstil ürünlerinin baskı ve boya üretiminin Avrupa'da başlamasında öncü olmuşlardır.³⁷⁸ Asya'dan Avrupa'ya pamuklu tekstilinin transferini sağlayan Ermeniler, uzun mesafeli ticaretin altyapısını geniş çapta dağılmış ancak oldukça bütünleşmiş topluluklar halinde geliştirerek imparatorluk ötesi ticaret ağlarını inşa etmişlerdir.

³⁷⁶ Tokyo Ulusal Müzesi'nde 2014 yılında Hikone Krallığı'na ait 450 basma kumaş parçası mevcuttur. *Fragments of Chintz*: Hikone Sarasa sergisinde çiçekli, Türk kırmızıyla renklendirilmiş çeşitli basma örnekleri ve *cafercani* türünde basma kumaşlar da sergilenmiştir. Tokyo National Museum hakkında bu araştırmayı yaparak, basma kumaşın ve Türk kırmızısının izini sürmemde yardımcı olan Tokyo Üniversitesi'ndeki değerli araştırmacı Hitomi İto'ya minnettarım. Yaklaşık on yıl önce Tokyo'da yapılmış bir sergiden ve değerli basma kumaş örneklerinden haberdar olmam neredeyse imkansızdı. Müzenin linki vasıtasıyla sergide yer alan farklı desenlere sahip ince basma kumaşlar ve çiçeklerinin bir kısmı beyaz olarak bırakılan, kırmızı zemin üzerindeki çiçekli *cafercani* kumaşı görmek mümkündür.

<https://webarchives.tnm.jp/imgsearch/show/C0087486>. (Erişim tarihi 28.12.2023)

³⁷⁷ https://colbase.nich.go.jp/collection_items/tnm/TI-392?locale=en (Erişim tarihi 04.10.2023) Hitomi Ito, Hikone bölgesine yaptığı seyahatinde fark ettiği basma kumaş örnekleri için bu kaynağı paylaşmıştır.

³⁷⁸ Sushil Chaudhury, *Trading Networks in a Traditional Diaspora: Armenians in India, 1600-1800*, (New York, 2005), 51-52.

Sosyal açıdan birbirlerine bağımlı, mekânsal açıdan farklı noktalarda faaliyetlerini sürdüren Ermeni tüccarların hem içinde yaşadıkları hem de ait oldukları toplumlardan farklı, bağlı oldukları ticaret ağının istikrarını sağlamak şartıyla faaliyetlerini sürdürdükleri görülmüştür. Ortak değer ve refahın önde tutulduğu, sosyal güvenlik ve yargı teşkilatında özerk olan üyelerin toplumsal olarak birbirine bağımlı, ancak mekânsal olarak dağılmış topluluklardan meydana geldiğine işaret edilir.³⁷⁹ Kıtalararası ticaret üzerine yazdığı *Cross Cultural Trade in World History (1984)* eseriyle Philip Curtin, grupların geliştirdikleri ticaret ağlarına geniş alanlarda faaliyet gösterdiğini belirterek, birbirlerinden uzak merkezlerde olmalarına rağmen ticaret üzerine imparatorluk inşa eden ve Hindistan merkezinde aktif ticareti yürüten batı menşeli şirketlerde bulunan tüccar toplulukları olduklarını kanıtlamıştır. Curtin ticaret ağlarını inşa eden toplulukları incelemiş, Fenikelilerle başlayıp Avrupa deniz ticaret imparatorlukları ve son olarak Sanayi Devrimi'nin başlangıcıyla sona eren doğudan batıya hareketle sürdürülen küresel ticaret faaliyetlerine ekonomik ve sosyal açıdan geliştirdiği “ticari yerleşimler” teorisini eklemiştir. Curtin'in katkılarıyla imparatorluk ötesi ticaret ağlarına yeni bir bakış kazandırılmıştır. Tüccarlar kendi vatanlarından uzakta, genellikle ticaretin etkili olduğu, yabancı tüccarların yerleşip ev sahibi olabileceği şehirlere gitmişlerdir. Gittikleri şehrin diline, ticaret yollarına ve kültürüne adapte olan tüccarlar, bulundukları merkezin yerleşik halkına ticaret alanında komisyonculuk yaparak destek olmuşlardır. Geldikleri şehirlere ticari yerleşimler inşa eden bu topluluk farklı şehirlerde de birbirlerinden haberdar olarak ticari bir ağ organizasyonu kurmuşlardır. Curtin'in tüccar gruplarının inşa ettiği ticaret ağlarına yaptığı teorik müdahale, modern tarih konjonktürüne bir katkı sunmuş, daha geniş bir çevrede kabul görmesini sağlamıştır. Philip Curtin'in vurguladığı bu ticaret topluluklarının bazı ayırt edici özellikleri mevcuttur: Öncelikle gittikleri şehirde yerleşim ağı kurmak, toplumsal olarak birbirine bağımlı fakat farklı mekanlarda faaliyetlerini birbirlerine bağlı olarak sürdürmek, ev sahibi olan topluluğun ekonomisinde “kültürel komisyonculuk” yaparak ekonomide yer alan

³⁷⁹ Sebouh David Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants From New Julfa*, (London: University of California Press, 2011), 7-8.

boşlukları doldurmaktır. Siyasi olarak da tarafsızlıklarını koruduğunu öne süren Curtin, bulundukları şehrin siyasetinde ve yönetiminde apolitik aktörler olduklarını vurgulamıştır. Siyasi arenaya karşı sınırlarını koruyan iktisadi faaliyetlerine siyaset karıştırmamışlardır.³⁸⁰

Curtin'in küresel ticaret ağına ve tüccarların faaliyetleri üzerine yaptığı analiz, Ermeni toplumunun uzun yıllardır sürdürdüğü kıtalararası ticari faaliyetlerine yeni bir bakış açısı sağlamıştır. Dünya ticaretinde kısa bir kesite odaklanmayıp uzun bir dönemi *longue duree* teorisi ışığında inceleyerek yürütülen tarihsel çalışmaların öncüsü Fernand Braudel'e göre Akdeniz, Hint Okyanusu ve Avrupa gibi geniş bölgelere yayılan ekonomik ve kültürel faaliyetler artık elli yüz yıllık kısa zaman dilimleri aralığında incelenemez. Geniş kitleleri etkileyen oluşumlar için o bölgede hâkim olmuş grupların dört yüz yıllık süreçleri incelenmelidir.³⁸¹ Daha geniş bir odaklanma açısıyla ulusal tarih anlatısından uzaklaşarak Fransa gibi milliyetçilik fenomeninin yoğun yaşandığı bir ülkede farklı kültürel oluşumların önemine dikkat çekilmiş, küresel açıdan Ermenilerin 17. yüzyıl ticaret ve ekonomisinde oynadıkları rol vurgulanmıştır.³⁸²

2.6.1. Ermeni Tüccar Topluluğunun Ticari İlişkilerine Kısa Bir Bakış

Hint pamuklu basmalarının Osmanlı topraklarında iyi kalitede taklit edilmesi sonucunda Osmanlı toplumunda pamuklu basma üretimine başlanmış, pamuklu kumaşlara uygulanan baskı ve boyama sektöründe Ermeni basmacı ustaların varlığı dikkat çekmiştir. Levant ticaretinde önemli bir rol oynamalarının yanı sıra Ermeni basmacı ustaları 17. yüzyılın ortalarından itibaren Hollanda, Fransa, İtalya ve İngiltere'nin ticari alanda güçlü şehirlerine basma ve boyama atölyeleri kurarak uluslararası bir basmacılık sektörü inşa etmişlerdir. Ticari

³⁸⁰ Curtin, *Cross Cultural Trade*, 179-206.

³⁸¹ Fernand Braudel, *A History of Civilizations*, çev. Richard Mayne, (New York: Penguin Books, 1995), 373-399.

³⁸² Ina Baghdiantz, "The Armenian Merchants of New Julfa: Some Aspects of Their International Trade in the Late Seventeenth Century, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, 1993), 3-6.

ilişkileri ve baskı-boyama alanındaki deneyimlerinin farklı kıtalarda kurdukları ticaret ağlarıyla doğru orantılı olduğu düşünülebilir. Osmanlı devletindeki Ermeni basmacı ustaları elde ettikleri Türk kırmızısı boyasıyla dünya ölçeğinde bir marka değeri kazanırken, pamuklu basma tekstiline de küresel bir katkı yapmışlardır. Zira bu rengin Avrupalı tüketicileri hayran bırakacak seviyede parlak ve eşsiz bir tonda oluşu Türk kırmızısı olarak anılmasını sağlarken, devamlılığını sağlamanın önemini vurgulamıştır. Anadolu coğrafyasının ovalarında yetişen *Vortan Garmir* ve kök boyası bitkisinin köklerinin çeşitli aşamalardan geçmesi sonucu oluşan Türk Kırmızısı, Ermeni ustalar tarafından adına atölyeler kurularak Avrupa kıtasında da üretimi yapılmıştır.

Ermeniler Osmanlı ve İran arasında kalan coğrafyada yoğun olarak İsfahan, Yeni Culfa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda da İstanbul, Bursa, Halep, Gaziantep ve Diyarbakır gibi pamuklu tekstilinin hâkim olduğu şehirlerde uluslararası ticari ağlar geliştirmişlerdir. 17. yüzyıldan önce 15.-16. yüzyıllarda Akdeniz ve Asya arasında ticari ağlarını sürdüren Ermeniler, deniz ticaretinde Basra Körfezi ve Hürmüz Adasını geçerek Hindistan'a ulaşıyorlardı.³⁸³ Ermenilerin hem kara hem de deniz ticaretinde özellikle pamuklu basma üretimi ve transferi alanında öncü oldukları şehirleri ihtiva eden 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıla ait harita Ermeni ticaret ağını inceleyerek takip etmeyi sağlamaktadır.³⁸⁴

³⁸³ R. W. Ferrier, "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", *The Economic History Review* 26, (1973), 38-62.

³⁸⁴ Baladouni, "Armenian Merchants", xviii.

▲ THE GREAT ARMENIAN TRADING NETWORK (17TH-18TH CENT.)

Harita 3. Ermeni tüccarların 17.-18. Yüzyıldaki Ticaret Ağındaki Şehirler

Erken modern dönemde sık kullanılan ticaret rotalarından biri Avrupa'dan Akdeniz ve Karadeniz limanlarına ulaşan, diğer rota kuzeydoğu yönünde Orta Asya üzerinden Çin'e uzanan, bir diğer rota güneydoğu yönünde Hindistan alt kıtasına ve Güneydoğu Asya kıtasına ulaşırdı. Hazar Denizi'nden Rusya'ya başka bir ticaret güzergahı mevcuttu. Ermenilerin faaliyet alanlarına baktığımızda sadece Asya ve Avrupa Kıtası'nın kesiştiği noktada olmadığı aynı zamanda bu kıtaların üzerinden geçen ticaret güzergahlarında da faaliyet gösterdikleri görülmektedir. Afrika'nın doğu kıyılarından Hint Okyanusu üzerinden Pasifik'teki Filipinler'e kadar geniş ve kapsamlı bir rota üzerinde deniz ticaretini sürdürüyorlardı.³⁸⁵ Ermenilerin çok erken sayılabilecek çağlardan itibaren ticaretle uğraşmaları onlara en büyük avantajı

³⁸⁵ Baladouni, "Armenian Merchants", xvi-xvii.

sağlıyordu. Her ne kadar Osmanlı-İran savaşlarının yıkıcı etkilerini anayurtlarını terk ederek yaşasalar da hem Osmanlı hem de İran yönetiminin ticari deneyimlerinden faydalanmak istediği bir topluluklardı. Baladouni'ye göre siyasi mecrada yer almayarak ticari ağlarını yıkmayan Ermeni tüccar grubu faaliyetlerini her iki imparatorluğun yönetimi altında da bağımsız bir şekilde devam ettirmiştir.³⁸⁶

1603-1605 Osmanlı ve İran savaşı sonrası ticaretin başkenti İsfahan'daki eski Culfa şehrinin yıkılmasıyla şehrin ileri gelen tüccar aileleri ticari ilişkilerini sorunsuzca sürdürebilmek için Şah Abbas tarafından İsfahan'ın banliyösüne inşa edilen Yeni Culfa'ya taşındılar. Şah Abbas'ın yeni bir şehir kurarak Eski Culfa'da yerleşmiş önemli tüccar aileleri Yeni Culfa'ya taşımasındaki sebeplerden biri uluslararası ticaret merkezini İran'a taşımak ve büyük imtiyazlar verdiği Ermeni tüccar ailelerin potansiyelinden faydalanmaktı.³⁸⁷ Yeni şehrin eskisinden daha iyi inşa edildiğinden bahseden Tavernier, ilk kurulduğunda bir buçuk fersah uzunluğunda ve yarısı kadar genişliğinde olan Yeni Culfa'nın büyük bir şehre dönüştüğünü; şehirde boylu boyunca uzanan iki ana caddenin olduğunu ve her iki tarafında da köklerini küçük bir su kanalından besleyen çınar ağaçlarının olduğunu söylemiştir. Şehre aniden göç ettirilen Ermeni aileler, kısa sürede burada da düzenlerini kurmuşlar; şehrin görünüşüne önem verdikleri için caddelerin büyük bir çoğunluğunu bir sıra ağaç ve bir kanal şeklinde düzenleyerek bahçelerini bu kanallar yoluyla sulamışlardır.³⁸⁸ Tavernier'nin şehrin görüntüsüne yönelik aktardığı ayrıntılar, çoğunluğu kıtalararası ticarete öncülük yaparak uzun süren ticari yolculuklarına rağmen yerleşik bir düzenin kurulmasına önem verdiklerini göstermektedir.

Ermeni toplumunun İran, Osmanlı ve Avrupa merkezli ticari faaliyetleri araştırılırken bu ticari faaliyetlerin erken dönem merkezi sayılan Hindistan

³⁸⁶ Baladouni, "Armenian Merchants", xvii.

³⁸⁷ Smbat K. Hovhannisyan, "Examination of Armenian Trade Capital (16th-18th centuries) in Light of Fernand Braudel's Civilization Theory", *Armenian Review* 54, (2014), 45-59.

³⁸⁸ Jean-Baptiste Tavernier, *The six voyages of John Baptista Tavernier Baron of Aubonne through Turkey into Persia and the East Indies for the space of forty years*, (London, 1678), 21

Yarımadası'ndaki Ermeni tüccarlar hakkındaki bilgiler daha kısıtlı olduğu görülmüştür. Avrupa şehirlerine deniz yoluyla transferi sağlayan VOIC ve EIC bünyesinde yer alan Ermeni tüccarlar özellikle Bengal'deki ticaret ağlarının ve o bölgedeki Ermeni tüccarların birbirleriyle olan bağlantısının analizine yardım edecektir. Böylece Bengal'den Delhi'ye ve Surat'a, Surat'tan Kızıldeniz'e ve Basra Körfezi limanlarına kadar olan geniş coğrafyada yayılan interaktif ticaret ağlarını nasıl örgütlediklerine, sanayi öncesi dönemde kurdukları güvenli ticaretin devamını sağlayan sermaye ve kredi ilişkilerinin kaynağına, ticari hayatta benimsedikleri çeşitli özellikler ile ulaştıkları toplumlarda mevcut kültüre nasıl uyum sağladıklarına ışık tutacaktır.³⁸⁹

Ermenilerin erken dönemde Hindistan merkezli ticari ağlarının başlangıç tarihi tam olarak belli olmasa da Avrupalı tüccarlardan önce Hindistan'ın pamuklu tekstilinin üretildiği başlıca şehirlerde faaliyette bulundukları bilinmektedir.³⁹⁰ Hindistan yarımadasındaki Ermeni toplumunun küresel bir metaya dönüşen pamuklu kumaşlar üzerindeki otoritelerinin inşasında bazı ayırt edici özellikler dikkat çekmiştir. Öncelikle ticaret yapacakları bölgedeki kültür hakkında bilgi sahibi olan Ermeniler ürünleri o doğrultuda seçmişlerdir.³⁹¹ Pamuklu basma kumaşlar için örnek verirse, o şehirde hâkim kültüre yakın desenler ve renkler üzerinde çalışmışlardır. Avrupa'nın pek çok şehrinde siyah zemin üzerine çiçekli basmalar fazla beğenilmediği için onun yerine Türk kırmızısı, indigo ve beyaz zemin üzerine çiçekli desenlerden oluşan pamuklu basma kumaşlar üretilmiştir.³⁹²

Ermeni tüccar grupları ticari faaliyetlerini sürdürürken aile bireyleri ve akrabalarıyla çalışıyorlardı. Böylece gider dengesinde düşük maliyeti sağladıkları için sadece Hintli, Asyalı tüccarlarla değil aynı zamanda bölgede etkili olan Avrupalı şirketlerle de rekabet edebiliyorlardı. Zira Ermeni tüccarların çoğunlukla tutumlu,

³⁸⁹ Chaudhury, *Trading Networks in a Traditional Diaspora*, 52-53.

³⁹⁰ Chaudhuri, *The Trading World of Asia*, 205-219.

³⁹¹ Chaudhury, *Trading Networks in a Traditional Diaspora*, 54.

³⁹² Riello, *Cotton: The Fabric*, 169-179.

ihtiyatlı, bir şehirdeki pek çok noktayı bilen ve ticari malı tanıyan, kolaylıkla ekspertizlik yapabilecekleri literatürde de yer almaktadır.³⁹³

Bengal’de ekonomiye büyük ölçüde yön veren Ermeni ticaret ağına mensup üç tüccar presten bahseden Chaudhury, limanlara hâkim olduklarını ve Bengal’in iç ticaretinde aktif rol oynadıklarını belirtir.³⁹⁴ Khwaja Wahid, diğer iki prens sayesinde İngiliz, Fransız ve Hollandalıların ticari işlemleri hakkında bilgi toplardı. Bengal’de Ermeni ticaret ağının dolaşımında olan temel ticari ürünü tıpkı Yeni Culfa’da olduğu gibi ipekli ve pamuklu tekstil ürünleriydi. Bugüne kadar niceliksel kanıtların eksikliğinden ötürü Bengal ticaretinde güçlkle bahsedilen Ermeni tüccarlar, aynı dönemde Yeni Culfa’daki tüccar grubuyla paralel bir ilerleme kaydetmişlerdi. Sadece Avrupalı tüccarları değil yerli Asyalı tüccarları da tekstil pazarında zor duruma düşürüyorlardı. Yüklü alımlarla fiyatları yükseltmekten sorumlu dominant alıcı statüsündelerdi.³⁹⁵ Genel hatlarıyla Bengal bölgesinde yürütülen ipekli ve pamuklu tekstili, kırsal kesimde ev-aile-zanaat endüstrisi şeklindeydi ve bu haliyle Ermenilerin ticari faaliyetlerle Bengal’in pek çok noktasına yayılmasında etkili olmuştu.³⁹⁶

17. yüzyıl gezgini Tavernier’nin belirttiğine göre ticaretle uğraşan Ermenilerin ekonomik statüleri sahip oldukları taşınır taşınmaz mülk ve eşyalarıyla ölçülmezdi. Evleri, pahalı mobilyaları veya sahip oldukları değerli mücevheratın zenginliklerin göstergesi olarak bir önemi yoktu. İran’da Müslüman ve Hristiyan tüccarların ticaret yapmak için nakit paraya duydukları ihtiyaçtan ötürü sadece sahip oldukları nakit paranın miktarı zenginliğin göstergesiydi.³⁹⁷ Ermeni tüccarların ticari

³⁹³ Chaudhury, *Trading Networks in a Traditional Diaspora*, 54.

³⁹⁴ Chaudhury, *Trading Networks in a Traditional Diaspora*, 54-55. Chaudhury, üç Ermeni tüccar prensin adlarını Khwaja Wajid, Umichand ve Jagat Seth olarak yazmıştır. Fakat bu isimlerin Ermenice versiyonlarını bu şekliyle şimdilik tahmin etmek zordur. Metinde orijinal versiyonlarına yer verilecektir.

³⁹⁵ Sushil Chaudhury, *From Prosperity to Decline: Eighteenth Century Bengal*, New Delhi: Manohar, 1995), 228-236.

³⁹⁶ Chaudhury, *From Prosperity to Decline*, 135-144.

³⁹⁷ Tavernier, *The Six Voyages*, 159.

ilişkilerini sürdürürken kurdukları kredi ilişkileri, başka şehirden para transferini yapmak için de sarraflarla organize olmaları ticaretin aksamadan devamını sağlıyordu. İran'da yaklaşık on-on iki bin Banyanlı veya Hindistanlı banker mevcuttu. Nakde ihtiyaç duyan bir tüccar, bu profesyonel İranlı sarraflara giderek istediği miktardaki parayı ertesi gün temin edebiliyordu. Bu denli hızlı tedarikin ise %18 gibi “yüksek” oranda bir faizle muamelesi mümkündü.³⁹⁸ Fakat İran için diğer bir önemli mevzu İslam hukukunun faizli muamelelere müsaade vermemesiydi.³⁹⁹ Osmanlı Devleti'nde yapılan muamele-i şer'iyye ve ilzam-ı rıbh gibi uygulamalarla kadı huzurunda yapılan anlaşmalarda faiz yasallaşmış oluyordu. Osmanlı Devleti'nin kabul ettiği yasal faiz oranı 16. yüzyıl için %15 iken, bu oranın 17. yüzyılda %14,1 şeklinde yaygınlaştığı yapılan hesaplamalarda görülmüştür.⁴⁰⁰ İmparatorluk'ta Ermeni sarrafların faizli muamelelerine izin verilirdi. Yatırımcılarına %15 faiz ödeyen Ermeni sarraflar, %20 faizle kredi sağlıyorlardı. Yapılan araştırmalara göre İsfahan'da Ermeni sarrafların varlığı netlik kazanmadığı için, İsfahan'daki bankerler İslami hukukun müsaade ettiği nizama göre kredi sağlamışlardı.⁴⁰¹ Faizli muameleler, Ermeni sarraf ve basmacılar üçlüsünün birbiriyle yoğun ilişkileri vardı. Kumaş ve tekstil sektörü çok kârlı bir iş olmasının yanı sıra nakdi işlem yapılan bir faaliyetti. Osmanlı iktisadi düzeninin önemli bir porsiyonunu oluşturan Ermeni sarraf ailelerin nakdi sermaye kaynakları tartışılıyor; Eğin'de taze meyve sebze ticareti yaparak sermaye elde eden Ermenilerin başkentte sarraflık faaliyetlerine başladıkları iddia ediliyordu.⁴⁰² Bu yorum, ciddi bir sermaye stokuna ihtiyaç duyulan sarraflıkta yeterli değildi. Fakat doğu-batı yönlü pamuklu basma ticareti pekâlâ bu sermayeyi sağlayabilirdi.

³⁹⁸ Tavernier, *The Six Voyages*, 160-161.

³⁹⁹ Baghdiantz, “The Armenian Merchants of New Julfa”, 106-107.

⁴⁰⁰ Timur Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, (İstanbul: T. İş Bankası Yayınları, 2013), 10-12.

⁴⁰¹ Baghdiantz, “The Armenian Merchants of New Julfa”, 106-107.

⁴⁰² Hagop L. Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013), 70-72.

Dünya ticaretinde başarı kaydeden Ermeni tüccarlar Doğu-Batı yönünde transferini sağladıkları pamuklu tekstil ürünlerinin yoğunluğuyla dikkat çekiyorlardı. Ermeni ticaret toplulukları kurdukları ticari yapıyla bilgi birikimi ve deneyimlerini kolaylıkla aktarmış, doğu-batı yönlü faaliyet gösteren büyük Avrupa ticaret şirketleri ve yerleşik kültürler arasında komisyoncu olarak değerlendirilmiş ve ticareti kolaylaştırıcı unsur olarak görülmüşlerdi.⁴⁰³ Ermeniler pamuklu tekstil ürünlerini dünyanın pek çok önemli ticaret şehrine ulaştırmıştır. Deniz ve kara ticaretinde deneyimli oldukları, pamuklu basma kumaşın baskı ve boyama işlemlerinde gösterdikleri beceri onların Marsilya, Manchester, Amsterdam başta olmak üzere Avrupa'nın önemli ticaret şehirlerinde pamuklu basma kumaşın rotasını oluşturma konusunda başrol vermiştir.

2.7. Doğu Batı Ticaretinde Osmanlı Ermeni Basma Ustaları ve Faaliyetleri

Pamuklu tekstilinin başarısını Sanayi Devrimi'nin başlangıcındaki teknik inovasyona dayandıran görüşler, bir pamuklunun renk ve ağırlığı, desenlerinden çok ne kadar sürede kaç kişi tarafından üretildiği gibi iktisadi veriler üzerinde durmaktaydı. Fabrikalarda seri olarak üretilen pamuklular hızlı ve küresel üretime ayak uyduruyordu. 1750'lere kadar Asya'dan Avrupa'ya ithal edilen pamuklu tekstilinde teknoloji ve organizasyon değişikliğiyle 1746-1865 aralığında İngiltere'nin Lancashire, Scotland ve Nottinghamshire bölgelerinde pamuklu sektörünün hatırı sayılır bir gelişme kaydettiği görülmüştür. Mekanize pamuk dokumacılığının ana merkezi olarak anılan İngiltere'de seri üretimin sağladığı avantajla pamuklu pazarında büyük oranda hâkimiyet söz konusuydu.⁴⁰⁴ Fakat buralarda yapılan üretim sadece hızlı ve küresel boyutta kalmamış, aynı zamanda Avrupa, tekstil alanında Hint mallarıyla mukayese edilebilecek seviyeye ulaşmıştı. 1750 öncesi için akla gelen sorular Riello tarafından sorulmuştur: Avrupa'nın

⁴⁰³ Lilit Sargsyan, "International Trade and Armenian Diaspora", *International School of Economics*, (Tbilisi State University (ISET), Yerevan, 2011), s.1-38.

⁴⁰⁴ Berg, "Quality, Cotton and Global Luxury", 392-393; Wallwork, "The Calico Printing Industry of Lancastria in the 1840s", 142-156.

pamuklu basmalar üzerinde boya ve baskı alanındaki bilgisi neden yetersizdi? Avrupa y nl  tekstiliyle anılırken Asya coğrafiyasında ince pamuklu kumaşlar küresel açıdan neden ön planda idi? Avrupalı şehirlerin pamuklu tekstil alanında kendilerini yetersiz görmelerini değiştiren etken neydi ve pamuk sahasına entegrasyon nasıl sağlanmıştı?⁴⁰⁵

Hindistan’dan doğu ve batıya yayılan pamuklu basma kumaşların iyi kalitedeki taklitleri İran ve Osmanlı topraklarında yapılmaktaydı. İran’da İsfahan, Tebriz ve şiraz şehirleri; Osmanlı Devleti’nde İstanbul, İzmir, Tokat, Bursa ve Diyarbakır pamuklu kumaşların üretiminde öncü konumdaydı. Lüks pamuklu kumaşları Hindistan’dan ithal eden Osmanlı ve İranlılar diğer pamuklu kumaşları taklit ederek Batı Akdeniz, Marsilya, Manchester ve Rus topraklarına ihracat yapıyordu. Osmanlı şehirlerinde pamuklu kumaşa uygulanan boyama ve baskı işlemlerinin Hint yarımadasında üretilen popüler basma kumaşlarla benzerlikler göstermesi Hint pamuklularının taklidini kolaylaştırmıştır. Avrupa şehirlerine 1750’lere kadar yoğun olarak ithal edilen pamuklu kumaşlara bilinen en tanıdaık  rnek Diyarbakır’da bir Hint pamuklusu olan *jafracani* kumaşın taklit edilerek Marsilya’ya yapılan ihracatının 18. yüzyılda da artarak devam etmesi olmuştur.⁴⁰⁶

Osmanlı tekstil ustalarının *cafercani* kumaştaki başarısı, Ermeni basmacı ustalarının Hint pamuklularındaki renkleri yakalamaları ve boyama sonrasında renklerdeki sabitliği sağlamalarına dayanıyordu. Dicle nehri kıyısında yer alan Diyarbakır’ın diğer bir avantajı ise konumu gereği ticaret yollarına yakın olmasıydı. Zira Halep-Tebriz ve Tokat-Bağdat ticaret yollarının kesiştiği noktada bulunan konumuyla ticaret ve kültür merkezi olduğunu vurgulayan Fukasawa, özellikle 17. yüzyılın ortalarında Levant ticaretinde *cafercani* kumaşı tipik bir ürün olarak değerlendirmiştir, erken dönemde Marsilya’ya ithal edilen dört parça kumaş örneğini bulmuş ve en ince ayrıntısına kadar kumaşın özelliklerini anlatmıştır. *Cafercani* kumaşın özelliği zıt renklerin ön plana çıkararak beyaz  i ek desenli kırmızı veya mor

⁴⁰⁵ Riello, “The Making of a Global Commodity”, 1-2.

⁴⁰⁶ Fukasawa, *Toilere et Commerce*, 171-173.

zeminin hâkim olmasıdır. Çiçeklerin içi renklendirilmemiş, beyaz bırakılmıştır. Kök boyanın kullanıldığı tek veya iki renkli basma kalıbın kullanıldığı bu kumaşın aslını Kuzeybatı Hindistan’da görmek mümkündür. 17. yüzyılda hem kuzeybatı Hindistan’da hem de Levant’ta Ermeni tüccarlar bu basma kumaşın üretimini ve ihracatını neredeyse tekellerine almıştır. Hindistan’ın Sironj çevresindeki bölgede üretilen beyaz pamuklu kumaşın ana alıcıları Ermeni tüccarlar olup satın aldıkları pamuklu kumaşı baskı için şehirdeki ustalara ödünç vererek baskı ve boyama yaptırmışlardır.⁴⁰⁷

Pamuklu basma kumaşların boyanmasında Ermeni ustalarının özellikle Türk kırmızısında gösterdikleri bilgi ve deneyimleri Avrupa’daki şehirlerden daha kalıcı ve istenen renkte çalıştıklarını göstermiştir. Rengin tonunu kumaş yüzeyinde sabitlemek ve uzun süre kalıcılığını sağlamak için kullanılan mordanlardan şap malzemesinin Avrupa’da yetersiz oluşu ve yünlü dokumada öncü olan şehirlerin Asya’da üretilen pamukluların inceliğini yakalayamamaları Hint pamuklularını 1750’lere kadar ithal ederek aşına olmalarına sebep olmuştur. *Jafracani* üretiminin yoğunlaştığı bölge olarak Kuzeybatı Hindistan’da Gucarat ve Surat şehirlerinin vurgulanması dikkat çekmektedir. İki şehirde *cafercani* kumaşın üretimi yapılmakta ve ustaların çoğunluğu Ermenilerden oluşmaktadır. Fukasawa’nın sıklıkla bahsettiği Hint yarımadası ve Osmanlı basmacılarının imal ettiği *cafercani* kumaşların benzerlikleri, üreticilerin aynı tabiiyete mensup olması, kumaşların aynı teknikle üretilmesi sebebiyle akla “Her iki farklı bölgede yaşayan ve ortak bir üretim sektöründe benzer oranda başarı kaydeden Ermeni ustaların birbirleriyle bağlantısı/akrabalıkları var mıdır?” sorusu gelmektedir. Diyarbakır’da kırmızı ve mor boyayı *cafercani* kumaşa doğru oranda uygulayarak Marsilya’yı etkisi altına alan Osmanlı Ermenileri olmuştur. Pamuklu basma üretiminde sahip oldukları bilgi ve becerilerini aile içi gelenek ve birikimlerini nesilden nesile aktaran Ermeni ailelerin uygulamış olduğu teknik ile elde edilen metanın aynı oluşu aralarında bir bağlantı olabileceğini düşündürmektedir. Fukasawa’nın belirttiği kumaş örnekleri bir

⁴⁰⁷ Fukasawa, *Toilure et Commerce*, 174-176.

makalesinde yer almaktadır. Fukasawa bu makalesinde farklı tasarımlara sahip pamuklu basma kumaşlardan *cafercani* örneklerini paylaşmıştır.⁴⁰⁸ Aynı zamanda Japonca hazırlanan *cafercani* haritası da Türkçe çevirisi yapılarak eklenmiştir. Haritada Ermeni tüccarların *cafercani* imalat noktalarını ve pamuklu basma kumaş için kullandıkları güzergâh takip edilebilir.⁴⁰⁹ Asya'dan Avrupa'ya hareketle takip edilen rotaya göre Shillong (Gucarat bölgesinde yer alır), Surat, Diyarbakır ve Erzurum *cafercani* kumaşın üretim merkezidir. Ermeni tüccarların güzergahını incelediğimizde kırmızı boya için İran ve kuzeybatı Hindistan arasında bir rota tespit edebiliriz. Kırmızı renk, Levant ticaretinde rağbet gören bir malzemedir. Ermenilerin kullandığı kervan yolları aynı zamanda kumaş, kök boya ve ham ipek yolu olmuştur. Zira Ermeniler Venedik, Livorno Marsilya ve Amsterdam gibi Avrupa'nın liman şehirlerine pamuklu kumaşlar götürerek bu şehirlerde yerleşmişlerdir.⁴¹⁰

Levant ve İran arasında ticaret hattı kuran Ermeni tüccarlar o bölgede üretilen ve tüketilen pamuklu basma kumaşların hem transferini sağlayan tüccarı hem de o bölgede yaşayan üreticileri olmuşlardır. İran ipeğinin ticaret yolu hattında yerleşen Ermeniler, başta Marsilya'da 1650'lerden itibaren açtıkları basma ve boyama merkezleriyle pamuklu basma kumaşın Avrupa şehirlerine yayılmasını sağlamışlardır. Hint pamukluları ve *jafracani* kumaşın üretiminde çalışan Ermeni basma ustaları bu pamukluların sadece transfer yoluyla Levant ticaret hattına yayılmadığını göstermiştir. Zira 17. yüzyılda Osmanlı Ermenilerinin Avrupa'nın Marsilya, Amsterdam ve Manchester gibi ticari şehirlerine ulaşarak inşa ettikleri basma ve boyahanelerde sahip oldukları deneyimleri aktarmış; doğudan batıya pamuklu basmanın etki alanını genişletmişlerdir. Levant-İran arasında pamuklu

⁴⁰⁸ Bkz. EK- 6: Pamuklu basma ve *cafercani* kumaş örnekleri

⁴⁰⁹ Bkz Harita 4: Ermeni tüccarların kullandığı ticaret güzergahı ve *cafercani* üretim merkezleri. Fukasawa, "Global Focus on Knowledge," https://ocw.u-tokyo.ac.jp/lecture_files/gf_16/11/notes/en/11fukasawa_eng.pdf (Erişim tarihi 12.07.2023).

⁴¹⁰ Fukasawa, *Toilere et Commerce*, 179-180.

basma üretimi yapan şehirler ise haritada mevcuttur.⁴¹¹ Diğer bir önemli harita ise Hint yarımadasında pamuklu basma üretimi yapan şehirlerin olduğu haritadır.⁴¹² İki harita birlikte değerlendirildiğinde Doğu ve Batı'daki basma üretim şehirleri gözlemlenebilir. Hint yarımadası için Coromandel sahil şeridi önemli bir üretim merkezini oluşturur. Yine Agra, Surat ve Gucarat pamuklu basma sanayinde temel üretim noktalarıdır. Hindistan'daki basma üretimi ise, Hürmüz Boğazı, Basra Körfezi hattından İran, Osmanlı ve Avrupa şehirleriyle bağlantı kurmuştur. 17.-18. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki pamuklu üretim merkezlerini gösteren haritada Osmanlı'nın Hint yarımadasıyla bağlantısını kuran, Basra Körfezi üzerinden İran, Bağdat ve Diyarbakır olmuştur. Üretim merkezlerinin liman şehirlerinde konumlanması üretilen pamukluların denizyolu veya kervanlarla ihraç edilmesinde kolaylık sağlar.⁴¹³

Haritalar üzerinden görsel olarak pamuklu basma kumaşın takibini yapmak kolaylaşmıştır. Ermeni tüccar ve basmacılarının Osmanlı İmparatorluğu'nun ötesinde yer alan ticari şehirlerde inşa ettikleri ticaret topluluklarıyla pek çok bölgeye dağıldıkları, fakat organize olarak üretimi bulundukları asıl merkezden kontrol altında tuttukları söylenebilir. Haritalarda yer alan pamuklu basma üretiminin yapıldığı bazı şehirleri yakından inceleyerek Ermeni basma ustalarının bu şehirlerdeki faaliyetlerine bakmak yeni soruları beraberinde getirecektir.

2.7.1. Pamuklu Basma Tekstili Avrupa Şehirlerinde

2.7.1.1. *Calico Printing* İngiltere'de

Ermeni basma ustaları ve tüccarların Hint Yarımadası'ndaki faaliyetlerini, İran ve Osmanlı devletleriyle kurdukları bağlantı ve güzergahlar sonucunda pamuklu

⁴¹¹ Bkz. Harita 5: İran- Levant pamuklu basma imalatı yapılan şehirler. Fukasawa, "Global Focus on Knowledge,"

⁴¹² Bkz. Harita 6: Hint pamuklu basma imalatındaki şehirler. Fukasawa, "Global Focus on Knowledge, Knowledge Lecture"

⁴¹³ Bkz. Harita 7: Osmanlı dünyasında pamuklu dokuma merkezleri (17.-18. Yüzyıl) Faroqhi, *Artisans of Empire*, xii.

basma kumaşlarını Avrupa sınırlarına getirdikten sonra, Avrupa şehirlerindeki takipçileri ve tüketicilerine değinmek önemlidir. Pamuklu tekstili çalışmalarında ağırlıklı bakış açısının Asya ve Avrupalı üreticilerin ve işçilerinin çalışma süreleri, kazanç ve maaşlarının eski veya yeni teknolojik gelişmeler kıstasında karşılaştırılması, Avrupalı araştırmacıların özeleştirisi yapmasına sebep olmuştur.⁴¹⁴ Pamuklu basma kumaşın Avrupa şehirlerindeki yerleşimi için salt hızlı ve seri üretimi sağlayan Sanayi Devrimi'nin etkili olduğu yönündeki açıklamalar, Avrupa'nın pamuklu tekstil alanında ön planda tutulan şehirlerindeki yaklaşık yüz elli sene önce yürütülen pamuklu alanındaki faaliyetleri dikkate almamak demektir. Pamuklu kumaşın üretimindeki emek, ip ve dokunan kumaşın kalitesinin yer almadığı Avrupa pamuklu tekstil sektöründe, ön planda tutulan görüş çoğunlukla “eski teknolojiyle elle ip eğirenler 50.000 saat çalışırken, makineleşmeyle 1790'larda bu süre 300 saat, 1820'de ise 135 saat”⁴¹⁵ olarak kaydedilmiştir.

Pamuklu tekstil alanında karşılaştırmalı görüşleri paylaşarak önemli çalışmalar yürüten Maxine Berg'in araştırmalarında alana katkı yapacak düşündürücü ve farklı sorular mevcuttur. 18. yüzyılda üretilen bir pamuklu kumaşa üreticisi veya tüketicisi olarak baktığımızda, bu kumaş için kalite neyi temsil etmekteydi? Modern veya yeni desenlerle üretilmesini mi, yabancı veya yerli bir üretim olmasını mı, dayanıklılık açısından en değerli ve iyi malzemelerin kullanılmasını mıydı? Berg'e göre sorunun cevabını belirleyen etken toplumsal sınıf farklılıkları ve gelir dengesi idi. Pamuklu kumaş çeşitleri talep edenin yaşam merkezinin taşra veya şehir olmasına göre şekilleniyor; tüccarlar da ona göre ürün temin ediyorlardı. “Dünya ticaretinde pamuklu tekstilinin yaygınlaşmasında anahtar unsur Sanayi Devrimi miydi?” sorusuyla devam eden Berg'e göre Hindistan'dan gelen ve bilinmeyen bir teknolojinin eseri olan pamuklu kumaşlar, tüccarların ve Hindistan'da 1600'lerden beri etkili olan Avrupa menşeli şirketlerin faaliyetleriyle dolaşımdaydı. Asya'dan

⁴¹⁴ Berg, *Quality, Cotton and Global Luxury*, s.400-401; Riello, “The Indian Apprenticeship”, 309-346; Riello, “The Making of Global Commodity”, 1-19.

⁴¹⁵ Berg, “Quality, Cotton and Global Luxury”, s.400-401.

Avrupa şehirlerine uzanan ticari bağlar neticesinde Hint pamukluları Avrupa pazarında hızla yükselmekteydi.⁴¹⁶

Maxine Berg'in değinmediği önemli bir husus ise Osmanlı ve İran Ermeni basma-boya ustalarının Fransa, Hollanda ve İtalyan şehirlerinde açtıkları atölyelerle ticari bağlantılarından farklı olarak pamuklu basmanın üretimini bu şehirlerde de yapmalarıydı. Sanayi devrimi ve pamuklu tekstili ilişkisini üzerinde düşünmeye devam eden Berg, bu kez "Pamuk nedir ve neden eşsiz olarak değerlendirilmiştir?" sorularına cevap aramaktadır. Sanayileşme, teknolojik değişimler ve mekanik yenilikler olarak değerlendirilirken bu sürecin baş aktörü pamuktu. Manifaktürlerdeki üreticiler kalitenin adresini ham pamukta bulmuşlardı. Zira Hindistan basma ve müslin kumaşlarına olan düşkünlük 17. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'yı sarmıştı. Boyası, dokusu, renkli tasarımlarıyla modaya dahil olan pamuklu basmalar, pahalı ipek ve yünlü kumaşların tahtını sarsmıştı. Lancashire'da pamuklu basmanın ithalat değeri 1660'larda Çin'in ipeğini geçtiğinde; Hint pamuklu basmaları İngiltere'nin geneline ithal edilen tekstilin ¼'ini geçmişti.⁴¹⁷ Avrupalı tüketicilerin gözünde Hint pamukluları tasarım ve renkleriyle göz doldurup rağbet görürken, dokuma aşaması ve iplerin elle eğrilmesi üretilen kumaşlara farklılık veriyordu. Gelişen teknoloji ile ip üretimindeki kalite ve çeşitliliğin artmasına bağlı olarak kumaşlarda da kalite artmıştı. İngiltere'de Nottinghamshire'da iyi kalite iplik üretimi başlamıştı. Maxine Berg'in İngiltere'nin pamuklu tekstil üretim şehirleri üzerine yaptığı değerlendirmelere bakıldığında pamuklu tekstilin Avrupa kıtasına ithal ikamesi olarak kayması, Avrupa'ya Hint Yarımadası'na sağladığı gibi bir ayrıcalık vermemiş,⁴¹⁸ Riello'nun vurguladığı gibi bir tür "sanattan sanayiye geçiş" sürecini yansıtmaktaydı. Zira Hindistan'da el emeği baskı ve boyamanın uygulandığı pamuklu kumaşlar, her ne kadar İngiltere'de majör teknik yeniliklerle baskı ve boyama yapılsa ve hatta Hint pamuklularının taklidi olsa da üretim sürecindeki

⁴¹⁶ Berg, "Quality, Cotton and Global Luxury", s.395-397.

⁴¹⁷ Berg, "Quality, Cotton and Global Luxury", 400-402.

⁴¹⁸ Riello, "The Making of Global Commodity", 18-19.

farklılık aynı sonucu vermemiştir.⁴¹⁹ Hint yarımadasından yüzyıllar boyunca süregelen pamuklu ticareti, Avrupa'ya, Asya'ya, Osmanlı'ya, Akdeniz'e ve Arap yarımadası gibi farklı coğrafyalara yayılmıştı ve küresel açıdan bakıldığında Hint pamukluları hem ayrıcalıklı hem de avantajlı konumdaydı. Hintli ustalardan pamuklu kumaş üzerine çiçekli desenler çalışan, çivitle yapılan mumlama tekniğiyle baskı ve boyama alanında bilgilerini güncelleyen İngilizler, bir nevi Hintlilerin çırağı olmuşlardı. İpin nasıl eğrildiğini, dokunan kumaşa uygulanan baskı ve boyamanın nasıl yapıldığını öğrendikleri 18. yüzyılda, bu faaliyetler önemli bir yenilikti.⁴²⁰ Hindistan'ın beş yüz yıldan fazla süren kumaş ihracatındaki otoritesi 19. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa kıtasına geçmiş; bu alanda İngiltere'yi tartışmasız lider yapmıştı.⁴²¹

İngiltere'de pamuklu basma kumaşlar için *calico printing* terimi kullanılırken, özellikle doğunun uyguladığı basma tekniği için *eastern printing technique* denmiş ve 17. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Ermeni basmacı ustaları bu tekniğin temsilcileri olarak bilinmiştir. Pamuklu basma tekstiline yönelik detaylı gelişmeler Manchester'da Ermeni basmacıların kurduğu ticaret evleri kısmında ele alınmaya devam edecektir.

2.7.1.2. *Indiennes* Marsilya'da / Fransa

Basma kumaşların Avrupa'daki izleri takip edilirken, basmaların kalemle çizilerek mi yoksa ahşap baskılar kullanılarak mı yapıldığı önemli bir konuydu. Zira Hindistan'ın fırça ve kalem kullanarak el boyaması yaptığı ahşap kalıpları icat edenlerin, Hint pamuklularını taklit eden batılı ustalar olduğu iddiasıydı.⁴²² Bu iddianın bir yenisi ise ahşap baskı kullanılarak yapılan keten kumaşların aslında Orta Çağ Avrupa'sında mevcut olduğu, fakat bu kumaşların çok kalın olmasından ötürü giyimde

⁴¹⁹ Riello, *Cotton: The Fabric.*, 179-181.

⁴²⁰ Riello, "The Making of Global Commodity", 19-21; "The Indian Apprenticeship", 345-346.

⁴²¹ Riello, "The Making of Global Commodity", 27.

⁴²² Fukasawa, *Toilure et Commerce*, 157-159.

değil sadece dekoratif unsur olarak kullanılmış olmasıydı.⁴²³ P. Schwartz ve J. Irwin'in bu konudaki çalışmaları, ahşap baskının doğu medeniyetleri tarafından icat edildiğini, Asya'da doğup gelişen pamuklu basmanın ticaret yoluyla Avrupa'ya yayıldığını göstermiştir.⁴²⁴ Fukasawa ise bu çalışmanın temel problematiğini oluşturan konunun altını çizerek Ermenilerin Avrupa'ya bizzat getirdikleri baskı ve boyama tekniklerinin yeterli kanıtlar ışığında aydınlatılması gerektiğini savunmuştur. Fukasawa, Marsilya arşivlerinde bulduğu bir defterde Diyarbakır'da üretilen cafercani kumaş örneğini bulmuş, Hint tekniğini uygulayarak yayılan Levant baskı teknolojisini göstermişti.⁴²⁵

Çalışmalar, Fransa'daki pamuklu basma alanında gelişmelerin 17. yüzyılın ortalarında başladığını, taklit edilen Hint basmalarının düşük fiyatlarından ötürü büyük kitleler tarafından tercih edilebildiğini göstermiştir. Schwartz'a göre, Marsilya'da pamuklu basma yapımına yönelik teknik bilgi Hindistan üzerinden değil, direkt Levant ticaretiyle Osmanlılar üzerinden transfer edilmiştir.⁴²⁶ Muhtemeldir ki 17. yüzyıl ortalarında Osmanlı olarak anılan bu basmacılar oraya yerleşerek atölyeler kuran Osmanlı Ermeni ustalarıdır. Onların Marsilya'ya yerleşmesiyle 1660'tan itibaren avantaj sağlayan Fransa pamuklu baskısı, uygulanan teknikte ilerleme kaydetmiştir. Fransa'nın önemli bir ticari şehri olan Marsilya'da pamuklu basma atölyeleri kuran Culfalı ve Osmanlı Ermenilerinin faaliyetleri, 17. yüzyılın ortalarında pamuklu basma kumaşın Avrupa'da nasıl gelişme kaydettiğini görmemizi sağlayacaktır. Genel olarak Osmanlı arşiv kayıtlarının eksikliğini vurgulayan bu alana yönelik çalışmalar sürdüren araştırmacılar, Sanayi Devrimi'nin kökenine ilişkin çıkarımlarının eksikliğini baştan kabul ederek Avrupa merkezli bir bakış açısıyla katkı sunmuşlardır.⁴²⁷

⁴²³ Crosby, "The Prohibition on Printed Calicoes", 109.

⁴²⁴ Fukasawa, *Toilere et Commerce*, 157-159.

⁴²⁵ Fukasawa, *Toilere et Commerce*, 159-161.

⁴²⁶ Crosby, "The Prohibition on Printed Calicoes", 110-111.

⁴²⁷ Raveux, "Armenian Calico Printers from Constantinople ", 1-2. Raveux yazdığı makalesinde sadece Avrupa arşiv malzemelerini kullandığını, pamuklu basma alanında Avrupa dışından belgeler kullanmadığı için doğu-batı ilişkisini tam anlamıyla analiz edemediğini ifade etmiştir. Osmanlı arşiv malzemelerinden bilgi almasının gerekliliğini vurgulayan Raveux, bu sebeple

17. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'dan Marsilya'ya gelen Ermeni pamuklu basma zanaatkarlarının iki kıta arasında yer değiştirerek birikim ve teknik bilgilerini nasıl transfer ettikleri, Marsilya'da kaldıkları süre zarfında neler yaptıkları ve sonraki duraklarının neresi olduğu merak edilen sorulardır. 1669'da Marsilya'ya ilk gelen Dominique Ellia, ona iki yıl sonra katılan Boudac, sırasıyla Georges Martin ve Serquis de Martin olmuştur. 1686 yılında içlerinden sadece Georges Martin Marsilya'da yaşarken diğerlerinin ne yaptıkları ve hangi yöne gittiklerine dair şimdilik bir iz bulunmamıştır.⁴²⁸ Raveux, 1666-1695 yıllarını kapsayan bir hesap defterini Marsilya'daki arşivde bulmuştur. Burada yazılı Ermenice isimler, belgenin aslı incelenemediği için karışıklık olmaması için yazarın paylaştığı şekilde kullanılacaktır. Yazarın tüccar/basma ustası/manifaturacı olarak kaydettiği kişilerin geldikleri yer ve zaman bilgisi tablo halinde makalede mevcuttur. Raveux tarafından verilen tabloya göre 28 tüccar/basma ustası/manifaturacı Culfa'dan, Ermenistan'dan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelerek 1666-1695 yılları arasında Marsilya'da pamuklu basma üreticisi veya tüccar olarak bulunmuşlardır. Çoğunluğunun İstanbul, İzmir, Kayseri, Trabzon ve Malatya gibi Osmanlı topraklarından tüccar veya basmacı olarak geldikleri görülmüştür.⁴²⁹

Ermeni basma ustalarının hangi şehirden Marsilya'ya geldiklerini, oradaki Ermeni nüfusun oranını, onların baskı ve boyama konusunda ne kadar becerikli olduklarını göstermiştir. Marsilya'ya pamuklu basma kumaş üretimi veya ticareti için giden Ermenilerin bilgileri, Osmanlı İmparatorluğu'nda hangi şehirlerde pamuklu basma olduğunu, hangi limanlardan Fransa'ya ticaret yapıldığını göstermektedir. Böylece Ermeniler, pamuklu basma tekniğini Hindistan'dan İran'a, Osmanlı İmparatorluğu'nun İzmir ve Halep gibi farklı güzergahlarından Marsilya'ya transferini gerçekleştirmişlerdir.⁴³⁰ Doğulu tüccarların önemli bir rol oynadığı Marsilya'daki pamuklu basma kumaşın varlığı 1686-1759 yılları arasında ithal

Avrupa arşiv belgelerini kullanarak Avrupa merkezli bir bakış açısından uzak olmanın paradoksal bir sonuca ulaştıracağını belirtmiş, çalışmasının eksikliğini bizzat söylemiştir.

⁴²⁸ Raveux, "Armenian Calico Printers from Constantinople", 3-7.

⁴²⁹ Liste için Bkz. Raveux, "Armenian Calico Printers from Constantinople", 4-7.

⁴³⁰ Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean*, 75-77.

pamuklulara yasaklama uygulandığı dönem haricinde hızla artarak devam etmiştir. Hindistan ince pamuklu basma kumaşın Fransa’da yaygın olarak kullanılan ismi *Indiennes* olarak kaydedilmiştir.

18. yüzyılda küresel pamuklu basma manifaktür ağı Hint yarımadasından Avrupa merkezli üretime başlayınca Avrupa’nın liman şehirlerinde pamuklu basma kumaş da hızla yayılmaya başlamıştı. Basma kumaşlar bu sefer ithal olarak Avrupa şehirlerine girmiyor, inşa edilen basımevleri üretiliyordu. Avignon’da 1677’de ilk pamuklu basma evi kurulmuştu. Languedoc’da, Dauphine’de, Normandiya ve Paris’te atölyeler kurularak pamuklu basma kumaşın İsviçre’ye, Alsas’a, Cenevre’ye, Basel, Mulhouse ve Neuchatel gibi önemli şehirlere yayılışı devam etti. Fransa’da merkezi yönetimin direkt müdahalede bulunmadığı Arsenal (1746), Angers (1753), Rouen (1755), ve Nantes (1758) gibi otonom şehirlerde de üretim devam etmişti.⁴³¹

2.7.1.3. Hollanda / Amsterdam

Amsterdam farklı özellikleriyle Ermeni basma tüccar ve zanaatkarları için önemli bir şehir olmuştur. Coğrafi açıdan tüccarların Baltık Denizi, Moskova ve Astrahan’a karayoluyla ulaşmak için kullandıkları merkez nokta olan Amsterdam’da Ermeniler 16. yüzyılda ticari ziyaretler yapmaya başladılar. Ermenilerin Amsterdam’a yerleşmeye başlamaları ise Marsilya’yla aynı tarihlerde, 1620’lerden sonradır. İstanbul ve İzmir’den daha sonra Culfa’dan Amsterdam’a yerleşen Ermeniler, ticari faaliyetlerinde sağladığı kolaylıklardan ötürü Culfa, İsfahan ve Londra’da olduğu gibi önemli merkezlerde bulunan liman şehirleri tercih etmişlerdir.⁴³²

Ermeniler 17. yüzyılda neden Amsterdam’a gitmişlerdi? Dillerini bilme–dik–leri merkezlerde nasıl anlaşıp ve ticari ilişkiler kurmuşlardı? Amsterdam’da nerede ve nasıl konaklıyorlardı, geçici süreliğine başladıkları ticari seyahatleri ne zaman ve

⁴³¹ Riello, “The Making of Global Commodity”, 17-18.

⁴³² Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean*, 79-80.

hangi sebeple kalıcı yerleşime dönmüştü?⁴³³ Bu sorular ışığında Amsterdam'daki Ermeni tüccar topluluğunun varlığı ve onların pamuklu basma ile olan bağları analiz edilecektir. Ermeni tüccarların ticari ağları takip edildiğinde doğu ve batı yönünde pek çok şehre uğradıkları, yerleştikleri ve o şehirlere ticaret yapan şirketlerle çalıştıkları bilinmektedir. Osmanlı Ermenileri ve İran Yeni Culfalı Ermenilerin Avrupa şehirlerine yönelik ticari güzergâh oluşturmaları, yapılan bazı çalışmalarda dini ve siyasi baskılardan ötürü rotalarını Avrupa'ya döndürdükleri iddia edilmiştir.⁴³⁴ Bu çıkarım doğru olmayabilir zira Şah Abbas'ın yeni bir şehir kurarak çeşitli imtiyazlar tanıdığı Ermeni ticaret elitini bu bölgeye topladığı bilinmektedir. Ermeni tüccarlar kısa bir zaman sonra da başta Fransa, İngiltere ve Amsterdam olmak üzere Avrupa şehirlerinde ekonomik olarak kısıtlamalar yaşayacaklardır. Osmanlı ve İran mamullerinin Hollanda gemileri hariç yabancı gemilerle taşınması yasaklanmıştı.⁴³⁵ Ticari yasaklamalarda Fransa ve İngiltere'nin uygulamalara erken başlamasıyla Ermeni tüccar grubun ağ ve faaliyetlerini Amsterdam şehrine çevirdiği söylenebilir. Yüksek vergilere maruz kalan Ermenilerin rotalarını Amsterdam'a çevirerek buradaki pazara odaklanmaları makul bir sebep olarak görülebilir.⁴³⁶

Avrupa literatürü ve arşivleri Osmanlı ve İran arşivleriyle birlikte kullanılmadığında çalışmaların eksik kaldığı görülmektedir. W. Floor'un karşılaştırmalı analizi, Ina Baghdiantz'dan farklı olarak uluslararası ticarete etkili olan VOIC ve EIC şirketlerinde rol almış Ermeni tüccarların faaliyetlerinin hangi tarihlerde artış gösterdiğini göstermiştir. Buna göre 1624-1695 aralığında artış mevcutken 1696-1714 arası neredeyse hiç artış olmamıştır.⁴³⁷

⁴³³ René Arthur Bekius, "The Armenian Colony in Amsterdam in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Armenian Merchants from Julfa before and after the Fall of the Safavid Empire", *Iran and the World in the Safavid Age* içinde, (ed.) Willem Floor and Edmund Herzig, (London, I.B. Tauris, 2012), 259-283.

⁴³⁴ Kadı, "Amsterdam'daki Bir Kilisenin", 219-237.

⁴³⁵ Bekius, "The Armenian Colony in Amsterdam", 265-266.

⁴³⁶ Kadı, "Amsterdam'daki Bir Kilisenin", 219-237.

⁴³⁷ Bekius, "The Armenian Colony in Amsterdam", 263-265.

Amsterdam'daki Ermenilerin, 17. yüzyıldan itibaren şehre ticaret yapma ya da pamuklu tekstil atölyesi kurmaları hakkında veri sağlayan bilgilerin kaynağı önemlidir. Silvio Van Rooy tarafından kullanılmış olan bu kaynaklar sayesinde Osmanlı, İran veya Rusya'dan şehre gelen Ermeniler hakkında pek çok bilgi noterlerin muameleli evraklarından elde edilmiştir. Seyahat eden tüccar Ermenilerin tuttuğu hesap defterinin haricinde bu muameleli resmi evraklar bize şehre gelen Ermenilerin kökeni, yaşı, kimliği, ev adresi ve ticari mamulleri hakkında güvenilir bilgiler sunmaktadır. Ermenilerin yaşadıkları bölgeler, tarihsel süreç içinde değişen konaklama biçimleri gibi pek çok sorunun cevabını veren noter evrakları ticaret üzerine araştırmalar yapılırken tarafların sağladığı kaynaklara ek üçüncü bir alternatif kaynak olarak başvurulabilir niteliktedir.⁴³⁸

Amsterdam Belediye arşivlerinde Ermenilerle ilgili noter tapu kayıtlarını tasnifleyerek kopyalayan Silvio Van Rooy, 1960'larda Ermenilerin cenaze kayıtları, vasiyet, tapu kayıtlarını içeren belgeler üzerinden kısa bir makale hazırlamıştır.⁴³⁹ Amsterdam'daki Ermeni tüccar topluluğunun diğer şehirlere göre daha az görünür olduğunu söyleyen Rooy, Brugge ve Flaman gibi şehirlerde Orta Çağ'dan itibaren Ermeni nüfusun olduğunu, ancak Şah Abbas döneminde Amstel şehrine bir Ermeni akını olduğunu söylemiştir. Amsterdam Ermenilerinin sayısının tek seferde yüzü geçmediğini belirten Rooy, 1668'de 66 kişi olduklarını, 1687'de düşüş yaşadıklarını, 1710'larda 71 kişiye ulaşarak en yüksek sayıya ulaştıklarını aktarır. Sırasıyla 1731'de 21, 1740-1750 arası 45, 1810'larda ise 5 kişi civarına düştükleri yine noter evrakları üzerinden takip edilmiştir.⁴⁴⁰ Silvio Van Rooy tarafından noter kayıtları üzerinden hazırlanan ve dijital olarak Hollanda Devlet Arşivleri'nde yer alan bir belgede noterde işlem yaptıran Ermeni tüccarların isimleri 1700 yılında 70 kişi ve 1750 yılında 30 kişilik liste halinde kaydedilmiştir.⁴⁴¹

⁴³⁸ Bekius, "The Armenian Colony in Amsterdam", 266-268.

⁴³⁹ Silvio Van Rooy, "Armenian Merchant Habits as Mirrored in 17-18th Century Amsterdam Documents", *Revue Des Etudes Armeniennes* Tome III, (Paris, 1966), 347- 357

⁴⁴⁰ Bekius, "The Armenian Colony in Amsterdam", 266; Kadı, "Amsterdam'daki Bir Kilisenin", 219-237.

⁴⁴¹ Amsterdam Milli Arşiv'de yer alan Silvio Van Rooy Koleksiyonu'nda noter kayıtları üzerinden

Amsterdam'daki noter evraklarının sağladığı bilgileri paylaşan Rooy'a göre, Osmanlı tüccarı Levant'taki Hollandalı meslektaşlarına göre daha hareketliydi ve Amsterdam'a sevkiyat yapıp İzmir'e geri dönüyorlardı. Amsterdam-Petersburg-Moskova-Astrahan ve İzmir güzergahını kullanan Ermenilerin Amsterdam'da kurdukları üstünlük İzmir'deki ticari ilişkilerine de bağlıydı. Kaliteli tiftik ipliğini Batı Anadolu bağlantılarıyla ucuza temin eden Ermenilerin Leiden'a yayılmaları Hollandalı yerli tüccar için tehdit unsuru oluşturarak rakiplerini Osmanlı-Hollanda ticaretinin dışında bırakmıştır. Ermeni tüccar grubunun Amsterdam'a yerleşmelerine rağmen İzmir'deki ailevi bağlarına sadık kaldıkları, evlilik ve vasiyet konulu çalışmalarda görülmüştür.⁴⁴² Amsterdam vatandaşı olup 1730'larda muhtemelen Ağrı'da doğan Alexander di Massé hem Felemenkçe hem de Ermenice konuşuyordu. Ticari faaliyetlerinin bir kısmını İzmir'den tiftik ipliği sevkiyatı ile sağlayan di Massé, yine İzmir'den halı ve meyveler ile Venedik'ten tedarik ettiği bazı mallarla yapıyordu. Di Massé'nin ticari faaliyetleri hakkındaki ayrıntılara yaşadığı bir nakliye kazası sayesinde ulaşılabilmektedir.⁴⁴³

Ermeni tüccar gruplar, Amsterdam içinde ve uzun mesafeli ticarete rol oynamışlardır. Osmanlı topraklarından iplik, keçi kılı, kuş üzümü, incir ve kahve getiren Ermeniler, Danzig'den kehribar, Venedik'ten ayna temin ediyor, Petersburg'a da porselen gönderiyorlardı. Amsterdam'da tekstil alanında ipek işleme işine girmedikleri, yalnızca kumaş imalatıyla uğraşan bir Ermeni Louwijs d'Celebi olduğu bilinmektedir.⁴⁴⁴ Buna göre İran Ermenilerinden ziyade Levant Ermenilerinin pamuklu basma kumaşla ilgilendiği iddia edilebilir ve araştırmaya açık bir konudur. Amsterdam'da bulunan iki Ermeni tüccardan biri 1620'lerde İran'dan ipek getiren

hazırlanan Ermeni tüccarların isim listesi, doğum/ölüm kayıtları, tapu, vasiyet işlemleri gibi bilgilerin olduğu evraklar dijitalize edilerek <https://archieff.amsterdam/inventarissen/scans/1053/1.1/start/70/limit/10/highlight/8> linki üzerinden kullanıma açılmıştır. (Erişim 04.10.2023). Silvio Van Rooy koleksiyonundan Amsterdam'da 1700-1750 aralığında noterde kaydı bulunan Ermenilerin listesi ektedir. EK-7 Silvio Van Rooy Koleksiyonu, Amsterdam'daki Ermeniler, 1700 ve 1750 yılları

⁴⁴² Kadı, *Ottoman and Dutch Merchants* 198-205.

⁴⁴³ Kadı, *Ottoman and Dutch Merchants*. 215.

⁴⁴⁴ Kadı, "Amsterdam'daki Bir Kilisenin", 234-235.

Hoca Serhad, diğeri 1740-1760 arasında İran ve Rusya üzerinden Amsterdam'a gelerek Felemenk ürünlerini Avrupa pazarında satan Johannes di Jacob Galdar'dı.⁴⁴⁵ Ermeni tüccarlar kıtalararası ve yerel ticarete de etkili olmuştur.

Amsterdam'da bulunan İran Ermenilerinin genellikle İsfahan'dan getirdikleri ipeklilerin ticareti için geldikleri, Levant'tan sayıları hızla artarak gelen Ermenilerin ise 18. yüzyıla kadar İran Ermenilerinden sayıca az oldukları bilgisi, noterde yaptıkları tahvil senetleri, miras ve iş anlaşmaları gibi farklı evraklardan elde edilmiştir.⁴⁴⁶ Ticaretle ilgilenen Ermenilerin haricinde şehirde pamuklu tekstil alanında yapılan çeşitli faaliyetler mevcuttur. 17. yüzyılda Amersfoort'da Louwijs d'Celebi'nin inşa ettiği pamuklu basma üretim merkezinde Doğu-Hint tekniği kullanılarak pamuklu kumaş yüzeyine basma işlemi uygulanmaya başlanır. Louwijs d'Celebi'nin bilgi ve deneyimiyle Amsterdam'da Ermenilerin başlıca uğraşı olan pamuklu basmalar da noter evraklarında yer almaktadır.⁴⁴⁷ Louwijs d'Celebi pamuklu kumaşa boyama işleminde kırmızı, siyah, koyu ve açık kırmızı boya-baskı tekniğini uygularken bu tekniği bir meslektaşına da öğretmiş, odak noktasının kök boya bitkisine kaydığını, çok çeşitli tonlarda kırmızı elde edildiğini göstermiştir.⁴⁴⁸ 18. yüzyıla kadar Ermeniler Amsterdam-İstanbul arasındaki ticarete önemli bir rol oynarken, Ermenilerin ticaret sahnesinden silinmesinde Levant'taki Amsterdam ticaretinin azalması etkili olmuştur. Bölgede Ermenilerden sonra Rum tüccarlardan⁴⁴⁹ Stathi Thoma'nın İzmir'den getirdiği kırmızı pamuklu iplik Amsterdam'da iplik alıcılarının dikkatini çekmiştir.⁴⁵⁰

⁴⁴⁵ Bekius, "The Armenian Colony in Amsterdam", 273-279.

⁴⁴⁶ Kadı, "Amsterdam'daki Bir Kilisenin", 222-223.

⁴⁴⁷ Kadı, *Ottoman and Dutch Merchants*, 200-201.

⁴⁴⁸ Fukasawa, *Toilere et Commerce*, 183-184.

⁴⁴⁹ Amsterdam'da Rum tüccarlar konusunda ayrıntılı bilgi için Bkz. Hasan Çolak, "Amsterdam's Greek Merchants: Proteges of the Dutch, Beneficiaries of the Russias, Subjects of the Ottomans and Supporters of Greece", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 42, University of Birmingham, (2018), 115-133; Hasan Çolak, "Neresi Sıla, Neresi Gurbet? Amsterdam'daki Osmanlı Rumlarında Mekân ve Kimlik İlişkisi", *OTAM* 47, (2019), 1-19.

⁴⁵⁰ Kadı, *Ottoman and Dutch Merchants*, 223-226.

Ermeni tüccarların Amsterdam  hrinde nerelerde konakladıkları, neden o bölgeyi seçtikleri ve bu durumun zamanla nasıl bir değişim geçirdiği hakkındaki bilgilerini noter kayıtlarından görmek mümkündür. Ermeniler Amsterdam'ın pek çok noktasında yer almıştır. Başlarda dillerini bilmedikleri için Ermeni tercümanların evlerinde oda kiralayarak kalan Ermeni tüccarlar, notere gitmeden önce kendileri ve komisyoncular arasındaki işlemlerde bu kişilere güvenmişlerdir.⁴⁵¹ Kendilerinden sonra gelenlere yardım ederek oda kiralamışlardır. Noter tapu kayıtlarına göre Nieuwmarkt'ın (Yeni Pazar) doğusunda Koningsstraat, Rechtboomssloot, Kromboomssloot civarındaki semtlerde yaşamışlardır. 16. yüzyıl sonlarında belediyenin aldığı bir kararla ipek boyahanelerinin bu semtlere yerleştirilmesi Ermenilerin de çoğunlukla buralarda yaşamasında etkili olmuş olabilir. Evlerinde, mahzen ve çatı katlarını depo olarak kullanmış, yanlarında getirdikleri ipek balyalarını satmışlardır.⁴⁵² Son olarak ticaretle zenginleşen iki Ermeni tüccar Alexander di Masse ve Johannes di Jacob Galdar'ın, yaz mevsiminde kanal kokan Amsterdam'ın dışına çıkararak Watergraaafsmeer ve Schagerlaan'da yazlık evler aldıkları noterdeki tapu kayıtlarında yer almaktadır.⁴⁵³

Amsterdam'daki Ermeni tüccarlar hakkında detaylı bilgiler sağlayan noter kayıtları sayesinde Ermeni tüccarların ticari ve gündelik hayatlarına dair ayrıntılar görünür hale gelmiştir. Diğer şehirlerden farklı olarak daha detaylı bilgiye ulaşmak mümkündür. Tıpkı noter kayıtları gibi tüccarların tuttuğu kayıtlar ve hesap defterleri de detaylı bilgi kaynakları olmuştur. Bunlardan biri Levon Khachikian'ın  alıřmasında⁴⁵⁴ belirttiği Hovhannes Joughayetsi'nin tuttuğu defterdir ve bu defterde Güneydoğu Asya'da sürdürülen 1682-1693 arası ticaret kayıtları mevcuttur. Bir diğer tüccar Shahveli Bandorean'ın oğlu Serhad'ın yazdıklarından ise 1711-1718 arası Avrupa'da ticaret yaptığını öğrenebiliriz. Shushanik Khacikyan'ın yazdığına göre

⁴⁵¹ Bekius, "The Armenian Colony in Amsterdam", 266-268.

⁴⁵² Kadi, "Amsterdam'daki Bir Kilisenin", 222-224.

⁴⁵³ Bekius, "The Armenian Colony in Amsterdam", 266-268.

⁴⁵⁴ Levon Khachikian, "The Ledger of the Merchant Hovhannes Joughayetsi", *Journal of the Asiatic Society*, VIII, (1966), 153-187.

Lazarean ailesinin tuttuğu kayıtlarla ticari faaliyetlerini Rusya ve Hollanda’da 1741-1759 arasında sürdürdüklerini görebiliriz.⁴⁵⁵

2.7.1.4. Rusya / Astrahan

Erken modern dönemde pamuklu ticaret güzergahlarından bahsederken, Osmanlı Ermenileri dışında İran Ermenilerinin de uğrak noktalarından bahsetmek, konuya bütüncül bir bakış için önemlidir. Ermeni tekstil tüccarlarının uğrak noktalarından biri diğeri de Astrahan/ Rusya’dır. Culfalı Ermenilerin Avrupa yönünde genişlerken uğradıkları şehirlerden biri de Baltık Denizi üzerinden Astrahan şehridir. 17. yüzyılda ipekli kumaşlarını daha güvenli ve hızlı bir güzergâh üzerinden taşımak isteyen Ermeniler için Astrahan ticaret rotası cazip hale gelmişti.⁴⁵⁶ Ermeni tüccarların kullandığı ticaret yollarındaki şehirlerde aktif olan, ticari bağlantılarla yakından ilgilenen veya hakkında yazılı belgeler bırakan ailelerin faaliyetleri üzerinde durularak bir tüccarın künyesine yakından bakma imkânı doğmuştur. Bazen ismen geçen tüccarlar, bazen de kurdukları aile ve akraba bağlarıyla Avrupa yönünde hareket etseler de Osmanlı ve İran topraklarındaki bağları vasıtasıyla ticari işlemleri devam etmiştir. Amsterdam’daki Alexander di Masse’nin İzmir’deki kardeşiyle kurduğu ticaret ağı⁴⁵⁷, Manchester ticaret evlerinde İstanbul’daki aile bireyleriyle organize çalışan Ermeni pamuklu basma ustaların, halihazırda bir bağı tespit edilememiş olsa da Hindistan’da *jafracani* üreticileri ile Diyarbakır’daki *cafercani* üreticileri arasındaki ilişki⁴⁵⁸ incelenmesi gereken konulardır.

Culfalı Şeriman ailesi Rus imparatorluğunun kuzeyinde yer alan Astrahan’da bir dizi yerleşim alanının açılmasıyla İran’a yakınlığı sebebiyle orayı tercih etmiştir. Astrahan’da 1616’da on bir Ermeni ailesinin olduğu, 1630’lara gelindiğinde

⁴⁵⁵ Shushanik Khachikyan, “Sarhad’s Account-Book as a Source for Studying the Commercial Activities Of New Julfa Merchants in the Eighteenth Century”, *Iran and the World in the Safavid Age* içinde, (ed), Willem Floor and Edmund Herzig, (London, I.B. Tauris, 2012), 285-290.

⁴⁵⁶ Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean*, 82.

⁴⁵⁷ Kadı, “Amsterdam’daki Bir Kilisenin”, 219-237.

⁴⁵⁸ Fukasawa, *Toilerie et commerce du Levant: d’Alepe à Marseille*. (Editions Du Centre National de la R, 1987).

sayılarının artış gösterdiği tespit edilmiştir. Yeni Culfa'ya yakın olmasından ötürü Culfalı Ermenilerin yerleştiği düşünülse de bu konuda bir kesinlik yoktur. Şehirde kuzey yolunun açılmasıyla 18. yüzyılın başlarında seyyah De Bruyn iki yüz ile üç yüz Ermeni'nin varlığından bahsederken onlarla eşit sayıda Hintli tüccarların da Astrahan'da bulunduğunu fakat yanlarında Culfalı Ermenilerden farklı olarak eşlerinin olmadığına dikkat çekmiştir.⁴⁵⁹ Büyük bir kısmı ticaretle uğraşan Astrahan'daki Culfalı Ermenilerin sayısı 1747 tarihli sayımda 1500'lere ulaşmış, 1770'lerde 3500 kişiyi geçmiştir.⁴⁶⁰

Rusya'da ilk ipekli manifaktörü kuran Şeriman ailesinden ilerleyen kısımlarda detaylı bahsedilecektir. Rusya'ya yerleşen Culfalı önemli bir diğer aile olan Lazaryanlar, 1700'lerin başlarında St. Petersburg'a kalıcı olarak göç etmişlerdir.⁴⁶¹ Bu ailenin de kalıcı olarak Culfa'dan hareketle yeni bir yerleşim bölgesine göç etmesinde en etkili sebeplerden biri ulaşım ve iletişim ağına, ticaret güzergahına yakın olma amacıdır. Aslanian'a göre Amsterdam, Marsilya ve Venedik'te olduğu gibi Astrahan'da da şehre göç eden Ermeni tüccar grupları ve seçkin tüccar aileler sermayelerinden büyük bir kısım ayırarak kiliselerini desteklemek için kullanmış, dini çalışmaların devamlılığını sağlamışlardır.⁴⁶² Gittikleri Avrupa ülkelerinden getirdikleri çeşitli kültürel değerlerin doğu toplumlarına tanıtılıp yayılmasında etkisi olan Ermeni tüccarların, Osmanlı ve İran'da kurulan matbaalarda da aktif destekleri olması tesadüf değildir.⁴⁶³ Kullandıkları ticaret güzergahında göturdükleri metaları satan tüccar grupları dönüştürme yanlarında gittikleri şehirlerden aldıkları ürünlerin transferini yapıyorlardı.

⁴⁵⁹ Cornelius Le Bruyn, *Travels into Muscovy Persia, and Part of the East Indies I*, (London, 1737), 227-232.

⁴⁶⁰ Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean*, 82-83.

⁴⁶¹ Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean*, 84.

⁴⁶² Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean* 85-87.

⁴⁶³ Vahan Baibourtian, "Participation of Iranian Armenians in the World Trade in the 17th century", *Les Armeniens dans le commerce asiatique au debut de l'ere moderne* içinde, (ed.), S. Chaudhury ve K. Kevonian, (France, Les editions de la MSH, 2007), 45.

Baibourtian'a göre 17. yüzyılda İran'da bulunan seyyahların ortak gözlemi iç ticarete Müslüman, Yahudi ve Hristiyan tüccarlar görev alırken, uluslararası ticarete genel eğilimin Ermeni tüccar gruplar olduğuydu.⁴⁶⁴ İranlı Ermeni tüccarlar Rusya üzerinden batılı ülkelerle ticareti sürdürmek için Hazar Denizi-Volga yolunu kullanmışlardır. Rusya ile aralarında yapılan ticaret anlaşmasıyla 1667-1673 arasında Ermeni tüccar gruplara Rus topraklarında ayrıcalıklı ticaret yapma hakkı verilmişti. Buna göre kendi toprakları üzerindeki transit ticaret hakkı ile doğu ticaretindeki tekel hakkını Ermeni tüccarlara veren Rus yönetimi başta Kafkaslar olmak üzere İran ve diğer doğu ülkeleriyle direkt ticaret bağı kurmuştu.⁴⁶⁵ Varlıklı Ermeniler ile Şah Abbas arasındaki politik ve ekonomik bağlar bölgeyi ziyaret eden Avrupalı seyyahların gözünden kaçmamıştır. Ermeni tüccar elitleri Şah'ın hem finansörü hem de uluslararası ticarete en büyük destekçisi olmuşlardır. İran yönetiminin özellikle ipek sektöründe dünya ticaretinde önemli bir role sahip olması ipek yetiştiriciliği yapılan Osmanlı kontrolündeki başlıca bölgeleri (Gilan, Mazandaran, Şirvan ve Karabağ) fetheden Şah'ın kendi iktidarını güçlendirmesiydi.⁴⁶⁶

Ticaret yolları hakkında detaylı fakat doğruluğu kanıt gerektiren bilgilerin yer aldığı seyahatnameler⁴⁶⁷ Ermeni tüccarları İran ve Osmanlı Ermenileri olarak

⁴⁶⁴ Baibourtian, "Participation of Iranian Armenians", 43.

⁴⁶⁵ Baibourtian, "Participation of Iranian Armenians", 45-46.

⁴⁶⁶ Ina Baghdiantz McCabe, "Caucasian Elites and Early Modern State-building in Safavid Iran", *Les Armeniens dans le commerce asiatique au debut de l'ere moderne* içinde, (ed.) S. Chaudhury ve K. Kevonian, (France, Les editions de la MSH, 2007), 91-102.

⁴⁶⁷ Jean-Baptiste Tavernier, *Travels in India by Jean-Baptiste Tavernier, Baron of Aubonne, Vol I & II*, çev. V. Ball (Londra; New York: Macmillan and Co., 1889); Tavernier, *The Six Voyages of John-Baptista Tavernier*, çev. J. P. (London: 1678); François Bernier, *Travels in the Mogul Empire: A.D. 1656-1668*, çev. Archibald Constable (1891), haz. Vincent A. Smith, (London; Oxford University Press, 1916); Sir Thomas Roe, *The Embassy of Sir Thomas Roe to the Court of the Great Mogul, 1615-1619, as Narrated in His Journal and Correspondence* Vol. I & II, haz. William Foster (London: Hakluyt Society, 1899); Sir Thomas Roe, *The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte, from the year 1621 to 1628 inclusive*, (London: Samuel Richardson, 1740); Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, (İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran, 1671-1673), haz. Stefanos Yerasimos. (İstanbul: Kitap, 2014); Jean Thevenot, *Thevenot Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berkday, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2022).

ayırarak faaliyetlerini incelemektedir. Tüccarlar için güvenli ve tehlikesiz güzergahların seçilmesi hem kervanlarındaki malları hem de kendilerini korumak amacıyla önemli bir şarttır. Bu sebeple kendilerine alternatif yollar arayan tüccar grupları için Osmanlı topraklarında kervanların Halep-Tebriz yolunda hırsızlık ve kervanlara zarar veren tehditlere karşı İran ticaret yolunun daha güvenli olduğu iddia edilmiştir. Hatta seyyah Tavernier, 17. yüzyılda İran'a yaptığı seyahati aktarırken, Osmanlı ticaret güzergahının hırsızlarla dolu olduğunu, yol keserek tüccar ve seyyahları öldürdüklerini yazmıştır.⁴⁶⁸ Doğruluğu sorgulanabilecek bu durum hakkında Papazian'a göre İran'dan Agulisli tüccar Zakaria'nın tuttuğu günlükte de benzer açıklamalar yer almakta, İran kervan yolunun 17. yüzyılda Osmanlı ticaret yollardan çok daha güvenli olduğu belirtilmektedir.⁴⁶⁹ Bu araştırmada geçen tüccar hesap defterleri gibi Zakaria'nın tuttuğu günlük de Erivan arşivlerinde bulunmaktadır.⁴⁷⁰

2.7.1.5. Venedik, Livorno/ İtalya

Osmanlı tüccarlarının İtalyan şehirlerindeki ticari faaliyetleri ve yerleşimlerinin başlangıcı yaklaşık olarak 16. yüzyıla tekabül etmektedir.⁴⁷¹ Osmanlı

⁴⁶⁸ Tavernier, *The Six Voyages Book I*, 1-2.

⁴⁶⁹ Vahan Papazian, "Protection of Trade Routes in the 17th Century Safavid State", *Les Armeniens dans le commerce asiatique au debut de l'ere moderne* içinde, (ed.), S. Chaudhury ve K. Kevonian, (France, Les editions de la MSH, 2007), 253-257.

⁴⁷⁰ Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean*, 136-141.

⁴⁷¹ Suraiya Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World Around It*, (London: I.B.Tauris, 2004); Halil İnalcık and Donald Quataert, (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, (Cambridge University Press, 1994); Eric Dursteler, "Commerce and Coexistence: Veneto-Ottoman Trade in the Early Modern Era." *Turcica* 34 (2002): 105-133; Maria P. Pedani, "Ottoman Merchants in the Adriatic. Trade and Smuggling." *Acta Histriae* 16, (2008), 155-172; Suraiya Faroqhi, "The Venetian Presence in the Ottoman Empire (1600-1630)", *Journal of European Economic History* 15, (1986): 345-383; Eliyahu Ashtor, "Observations on Venetian Trade in the Levant in the 14th century", *Journal of European Economic History* 5, (1976), 533-586; Benjamin Arbel, "Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period", *A Companion to Venetian History 1400-1797*, Leiden: Brill, 2013, s.125-255; Rudi Matthee, "Between Venice and Surat: the Trade in Gold in Late Safavid Iran." *Modern Asian Studies* 34.1 (2000): 223-255; Eric Dursteler, *Venetians in Constantinople: Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006; Özgür Oral, "Osmanlı

topraklarından Venedik'e gelen tüccar grupların konaklaması için yaptırılan Türk Hanı, (Fondaco dei Turchi) hem tacirlerin mallarını koruyacağı bir depo, hem de alışveriş yaptıkları bir ticaret merkezi olarak kullanılmıştır. Saray erkanının siparişleri için tek giden Osmanlı tacirleri hariç, genellikle yolculuk esnasında bazı tehlikelerden ötürü grup olarak Venedik'e giderlerdi. Akdeniz'deki korsan faaliyetleri⁴⁷² ve tek başına yüksek navlun ödememek için grup halinde giden tüccar grupları Osmanlı'dan yanlarında pamuk, ham ipek, deri, kürk, hububat, baharat gibi metalar götürürken, Venedik'ten imparatorluk pazarlarına yünlü ve ipekli kumaşlar, cam eşyalar ve kâğıt gibi ürünler getiriyorlardı. Venedik'te Osmanlı saray erkanı için özel olarak dokunan altın işlemeli kumaşlar ile tezgahlarda özel siparişlerle hazırlanan farklı türdeki kumaşlar uzun yıllar boyunca tüccarlar tarafından Osmanlı sarayına getirildi. Tüccar gruplarını ve yanlarındaki mallarını korumak üzere Osmanlı İmparatorluğu ve Venedik Cumhuriyeti arasında imzalanan her iki taraf için çeşitli hak ve imtiyazların olduğu ahidnamelere göre Venedik'te serbestçe ticaret hakkına sahip Osmanlı tüccarının, gerektiğinde ailesini de götürebileceği, *Fondaco*'yu konaklama ve depo olarak kullanacağı, orada ölmesi halinde ise mallarının ya varislerine ya da İstanbul'a gönderileceği belirlenmişti.⁴⁷³

18. yüzyılda Venedik'te entelektüel Ermeniler olarak bilinen Mikhitarist⁴⁷⁴ Cemaati'nin üyeleri San Lazzaro adasına yerleşmiş, Ermeni kimliğine yönelik bir

Venedik Ticari İlişkileri 1763-1794, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017; Özgür Oral, "Zaferin Ardından Gelen Onur Kırıcı Bir Antlaşma: II. Selim'in Venedik'e verdiği 1573 Ahidnamesi", *Tarih Dergisi*, sayı 26, 2022, 145-160.

⁴⁷² Özgür Oral, "17. Yüzyılda Akdeniz'de Osmanlı Korsanlığı", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004; Emrah S. Gürkan, *Sultanın Korsanları, Osmanlı Akdeniz'inde Gaza, Yağma ve Esaret 1500-1700*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2017; İdris Bostan, *Adriyatik'te Korsanlık: Osmanlılar, Uskoklar ve Venedikliler 1575-1620*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009; Maurice Aymard, "XVI. Yüzyılın Sonunda Akdeniz'de Korsanlık ve Venedik", çev. M. Genç, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.23, 2015, 219-238.

⁴⁷³ Şerafettin Turan, "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi, (Fondaco dei Turchi)", *Belleten*, 1968, sayı:125, 247-283.

⁴⁷⁴ B. Levon Zekıyan, *Kayıp Kentten Manevi Vatana: Ermeni Tarihine Toplu Bir Bakış Denemesi*,

canlanma hareketi başlatmışlardı. Venedik, Osmanlı Ermenilerinin haricinde Culfalı Ermeniler için de önemli bir ticari merkezdi. İran ipeğinin önemli pazarlarından biri olan Venedik'te 16.yüzyılın sonlarında en az yirmi dört Ermeni tüccar daimî olarak ikamet etmiş, diğerleri ise geçici süreler için bulunmuşlardır. Aslanian'a göre Venedik'te Ermeni cemaati genellikle az sayıda bulunmuş, 1750 sayımındaki bir listede 87 kişi oldukları kaydedilmiştir. Ermeni tüccar gruplarının Livorno liman şehrinde sayıca daha fazla oldukları, iki yüze yakın Ermeni ve yaklaşık 110 işletmenin varlığı iddia edilse de bu sayılara İtalyan araştırmacılar karşı çıkmıştır. Zira Floransa Devlet arşivlerine dayanarak yapılan araştırmalar aynı yıllarda Livorno'ya gelen gemide sadece dört yerleşik Ermeni tüccar olduğunu göstermektedir.⁴⁷⁵

Venedik ve Livorno şehirlerinin Culfalı Ermenileri kuzeye ve Avrupa kıtasına bağlayan önemli coğrafi konumlar olmaları, bu şehirlerin ticaret güzergahını bağlayan düğüm noktası olduklarını gösterir.⁴⁷⁶ Asya'dan Akdeniz dünyasına, Avrupa içlerine, Rus topraklarına kadar neredeyse dünyanın yarısını ticaret ağıyla ören Ermeni tüccarların Hint tekstilleri, pamuklu basmalar, ipekli kumaşlar, değerli taşlar ve daha pek çok metanın ticaretini yaptıkları açıktır.

2.7.1.6. Osmanlı İmparatorluğu/ İzmir

Osmanlı liman şehirlerinden konumu itibariyle önemli olan İzmir⁴⁷⁷, tarihin çeşitli dönemlerinde Ermenilerin yerleşik olarak bulunduğu şehirlerden biridir.

(İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018); Aved Kelleci, "Ankara-İstanbul Arasında Bir Katolik Aile: Aydınyanlar" *Journal of Ankara Studies* 7, (2019), 225-253; Ensar Köse, "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Osmanlı Hükümeti'yle Münasebetlerine Tesir Eden Dinamikler (18. yüzyılın ilk yarısı)" *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 3, (2017), 1-24; Murat Cankara, "Ermeni Harfleriyle ilk Türkçe Romanlar Üzerine" *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebi Kültür*, (ed.), Fatih Altuğ and Mehmet Fatih Uslu, (İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2014): 115-137; Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihinde Ermeni Kaynakları." *Tarih Dergisi* 1, (2011): 402-438.

⁴⁷⁵ Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean*, 70-73.

⁴⁷⁶ Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean*, 73-74.

⁴⁷⁷ Kadı, *Ottoman and Dutch Merchants in the Eighteenth Century: Competition and Cooperation in*

Pamuk, ipek ve yün gibi metaları Halep'e gitmektense İzmir limanından götüren Ermeniler, daha az vergi ödeyerek İzmir'in sağladığı avantajlardan yararlanmışlardır. 17. yüzyılda Tebriz'den İzmir'e gelen güzergahı takip ettiklerinde 11 durakta ödeme yapan Ermenilerin, Halep-Tebriz hattında 17 durakta ödeme yaptıkları bu yolun daha uzun olduğunu anlamışlardır. Coğrafi açıdan Akdeniz pazarına yakın olan İzmir, tüccar gruplarının Venedik ve Avrupa rotasında hareket edecekler için İstanbul gibi bölgesel bir merkezi özelliğe sahip olmuştur. Bir diğer önemli özelliği ise 17. yüzyılda yerleşmeye başlayan Culfalı Ermeniler için İzmir, sadece ticari bir nokta olmamış aynı zamanda kültürel açıdan bir dönüm noktası olmuştur. 17. yüzyılda İran'da Ermeniler tarafından kurulan matbaa⁴⁷⁸ Culfalı ve İzmirli Ermenilerin ticari ilişkilerinin sürdürülmesinde etkili olmuştur.⁴⁷⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli liman şehirlerinden biri olan İzmir'in bu konumunu şehirde aktif rol oynayan tüccar faaliyetlerine, hızla gelişen ticaret ağına ve farklı ülkelerin geliştirdiği diplomatik ilişkilere dayandırabiliriz. Daniel Goffmann, ekonomik etkisi statik olarak tanımlanan bir şehir profili çizmenin hızla değişim yaşayan İzmir için gerçeği yansıtmadığını söylemekte, yıllarca araştırmacıların bu ön kabulü İzmir'i değerlendirdiğini, İzmir'in Halep ve İstanbul limanları kadar incelenmediğini savunmuştur. Halep ve İstanbul limanlarının

Ankara, Izmir, and Amsterdam, Brill, 2012; Elena Frangakis-Syrett, "Izmir and the Ottoman Maritime World of the Eighteenth Century." *Oriente moderno* 20, (2001), 109-128; Elena Frangakis-Syrett, "The Ottoman Port of Izmir in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries, 1695-1820" *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 39, (1985), 149-162; Elena Frangakis-Syrett, "Trade Between Ottoman Empire and Western Europe: The Case of Izmir in the Eighteenth Century." *New Perspectives on Turkey* 2, (1988), 1-18; Necmi Ülker, *The Rise of Izmir 1688-1740*, (Doktora Tezi, University of Michigan, 1974); Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, (The United Kingdom: Cambridge University Press, 1984); Özgür Oral, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir-Venedik Ticareti", *Şehir, Kültür, Medeniyet: Çaka Bey'den Günümüze İzmir*, (ed). T. Gökçe ve H. Çalış, (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları, 2022), 687-700.

⁴⁷⁸ Willem M. Floor, "The First Printing-Press in Iran." *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 130, (1980), 369-371.

⁴⁷⁹ Sebouh D. Aslanian, "The Early Arrival of Print in Safavid Iran: New Light on the First Armenian Printing Press in New Julfa." *Journal of Middle East Studies* 41, (2009), 203-224.

stratejik konumları, bu limanlar üzerine yapılan çalışmalarda yinelenen önem ve süreklilik vurgusunun İzmir'e karşı bir genel kanıya yol açtığına değinmiştir.⁴⁸⁰

Küresel ticaret ağında meydana gelen değişimler sonucu Osmanlı topraklarında mevcut Bursa-İstanbul-Halep güzergahında yaşanan olumsuzluklar İzmir'in geniş çapta ilerlemesini sağlamıştır. İngiliz ve Felemenk gemilerinin Halep-Bursa rotasını kullanırken Hint Okyanusu'ndaki ticari faaliyetlerini yeniden organize etmeleri sonucunda Avrupa'ya ulaşan eski ticaret yolları büyük bir değişim yaşamıştır. Yerli ipek ve İran ipeği alanında avantajlı bir statüye sahip olmasından ötürü Bursa ve Halep ise bu olumsuz gelişmeleri çeşitli iyileştirmeler sonucunda atlatmıştır. "İzmir'in köyden bir farkı olmayan görüntüsü" nün 17. yüzyılda uğradığı büyük değişimlere dikkat çeken Goffmann'a göre İzmir'in büyümesi ve artan önemi bu döneme tarihlendirilebilir.⁴⁸¹

İzmir limanında yaşanan ticari trafik Amsterdam, Marsilya, Venedik ve Londra için yeni bir bağlantı noktası oluşturmuştur. Büyük bir ticari ortamın yaratılmasıyla İzmir'e farklı şehirlerden tüccarların gelişi hızla artış gösterir. Burada yetiştirilen pamuğun bir kısmı ise İngiltere, Fransa, İtalya ve Hollanda'ya gönderilmektedir.⁴⁸² 18. yüzyılın sonunda, İzmir'in şu anki Basmane semtinde Ermeniler tarafından tülbent ve basma kumaş imal etmek üzere bir basma fabrikası inşa edilmiştir. III. Selim tarafından tahsis edilen bir arazide kurulan basmahaneye çeşitli imtiyazlar tanınmış, yakınında başka bir basma organizasyonuna müsaade edilmemiştir. Bu fabrika yirmi yıl tülbent ve emprime baskı denilen ahşap kalıp ve ipek kullanarak yapılan basma üretimine devam etmiştir.⁴⁸³ Pamuklu tekstili ve ticaretiyle ilgilenen Ermeni ailelerini yaptıkları ticaretin büyüklüğüne göre sınıflandırarak ele alan Zakarya Mildanoğlu hazırladığı listeyle İzmirli manifaturacı

⁴⁸⁰ E. Eldem, D. Goffman ve B. Masters. *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul*. (United Kingdom: Cambridge University Press, (1999), 79-135.

⁴⁸¹ Eldem, Goffman ve Masters, *The Ottoman City*, 87-90.

⁴⁸² Eldem, Goffman ve Masters, *The Ottoman City*, 90-94.

⁴⁸³ Konstantinos Oikonomos ve Bonaventure F. Slaars, *Destanlar Çağından 19. Yüzyıla İzmir*, çev. Bilge Umar, (İstanbul, İletişim Yayınları, 2001), 224-225.

Ermeni aileleri tanıtmış, ailelerin basmacılıktan manifaturacılığa uzanan süreçlerine değinmiştir.⁴⁸⁴ Listede yer alan ailelerin Manchester, Londra gibi pamuklu tekstilinin etkili olduğu önemli şehirlerle kurdukları ticari bağlantıları ve başka merkezlerde sürdürdükleri pamuklu basma faaliyetlerini inceleyebiliriz.

2.8. Ermeni Tüccarların Kıtalararası Ticarete Dair Yazdıkları ve Önde Gelen Aileler

Yeni Culfa'daki ticaret ağının üyeleri olan Ermeni tüccarlar, uzun süreli kara ve deniz yoluyla Hindistan'ın pamuklu tekstilinin hâkim olduğu şehirlerden Avrupa ve Asya merkezli çeşitli noktalara ticaret yapmışlardır. Burada bulunan Ermeni tüccarların ticari, ekonomik ve ailevi hayatlarına dair kaynakları çalışmak, Osmanlı Ermeni tüccarlarının deneyimini anlamak için yararlı olacaktır. Ticaretini yaptıkları metalar, ihtiyaç duydukları kredi ve nakdin kaynağı ile tüccar grubun iletişim kanallarının neler olduğu, merak uyandıran konulardır. Ticaret ağının Hindistan'da bulunan üyeleri ile Yeni Culfa, Halep, İzmir, İstanbul, Amsterdam, Venedik, Londra veya Marsilya gibi şehirlerde bulunan Ermeni tüccarlar birbiriyle nasıl iletişim kurmuşlardı? Mevcut durumlarından ve bulundukları şehirlerde değişen konjonktürden birbirlerini nasıl haberdar ettikleri gibi önemli sorular Ermeni tüccarların faaliyetlerinin analizinde önemlidir.

Bu konuda yazılmış, erken dönemde Culfa'da bir tüccar olan Hovhannes Joughayetsi'nin (Ohannes Culhayan) 1680'lerde Ermenice tuttuğu hesap defteri, Levon Haçikyan tarafından Ermenistan Erivan devlet arşivinde bulunmuştur.⁴⁸⁵ Başta Levon Khacikyan olmak üzere Ermeni ticaret ağını çalışan pek çok araştırmacı için önemli bir başvuru kaynağıdır. Tuttuğu hesap defterinde çeşitli kumaşların isimlerini, bu kumaşların uzunluk birimleri ile fiyatları hakkındaki notlarının yanı sıra kimlerle ticaret yaptığını, hangi limanda ne kadar vergi verildiğini isimleriyle not

⁴⁸⁴ Zakarya Mildanoğlu, *İzmir Ermenileri: Ege kıyılarının yitip gitmiş sakinleri*, (İstanbul, Aras Yayıncılık, 2017), 235-236. Bkz. EK-8: İzmirli Ermeni Manifaturacıların Listesi

⁴⁸⁵ Levon Khacikyan, "The Ledger of the Merchant Hovhannes Joughayetsi", *Journal of Asiatic Society* VIII, (1966), Calcutta, 153-187.

etmiştir. İzmir ve Bursa’da tecrübeli bir tüccar olan Ohannes, 1680’lerde Yeni Culfa’ya dönerek orada iki sermayedarla ortaklık yapmıştır. Hesap defterinde sermayedarlarının isimleri ve onların ailelerinden de bahseden Ohannes, bir ticaret okuluna giderek aritmetik, okuma ve ticaretle alakalı dersler almıştır. Daha önce bu okulun, 250 mezun verdiğini de not etmiştir.⁴⁸⁶ Elde ettiği sermaye ile Hindistan’la ticaret yapan Ohannes, sermayedarlarla *commenda*⁴⁸⁷ anlaşması imzalamayıp sadece kazandığı miktarın ¼ kısmını almıştır. Culfa’dan hareketle Şiraz üzerinden Bender Abbas’a gelen Ohannes, gemiyle Surat’a varmış, Surat’ta yerleşik bir Ermeni topluluğunun olduğunu, kendi kiliselerini inşa ettiklerini görmüştür. Hintçe bilmeyen tacirimiz, buradaki Ermenilerle ticaret yaparak Surat’tan ayrılmış, Burhanpur ve Shillong üzerinden Agra’ya varmıştır. Ohannes, Surat-Burhanpur-Shillong-Agra hattında ticari faaliyetlerine birkaç kez daha devam etmiştir. 1686’da Şiraz’daki Ermeni tüccarlar ile yaptığı anlaşma sonucu ticari sınırlarını genişleterek Tibet’e gitmek isteyen Ohannes, önce Nepal Katmandu’da kalır. Sonra Himalayaları geçerek Tibet’in başkenti Lhasa’ya ulaşır. Buraya çay, tütün ve altın almak için gelen Ohannes Tibetli tüccar bir grupla anlaşarak burada kalıp ticarete devam etmiştir.⁴⁸⁸

Ohannes Culhayan, 19 Aralık 1682’de Yeni Culfa’dan yaptığı ilk seyahatini Hindistan’a ticaret maksadıyla yapmıştı. Anlaştığı sermayedarlarından aldığı 738 metre kırmızı ve yeşil çuha kumaşlarını Yeni Culfa’dan Hindistan’a götürmek üzere Şubat 1683’te Hindistan’a ulaşmıştı.⁴⁸⁹ Buradan 15 Mayıs’ta ayrılan Ohannes, farklı şehirlerde seyahatine devam ederken, Hindistan’ın Bengal ve Surat şehirlerinde

⁴⁸⁶ Khacikyan, *The Ledger*”, 155.

⁴⁸⁷ *Commenda*, temeli Orta çağ Avrupa’sına dayanan ticari ortaklıkların en erken bir türü olan anlaşma veya erken dönem şirketvari oluşumdur. Bu, taraflardan birinin sermaye koyup diğerinin bu sermayeden kazanç sağlamak üzere seyahat ederek ticaret yapması olarak da açıklanabilir. Bir tür sermaye-emek ikilisi üzerine kurulu bir akit veya şirketleşme türü sayılan *commendada*, yerleşik yatırımcıdan sermaye temin eden tüccarın ticaret yaparak gittiği yerden yeni mal veya kazançla dönmesi amaçlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean*, 122-144. Burada da ticaret alanında belli bir şöhreti olan Ohannes, Culfa’lı sermayedarlardan ikisiyle anlaşarak Hindistan’a ticaret yapmıştır. Herhangi bir anlaşma imzalamayan Ohannes, sadece elde edilen kazancın ¼ kısmına almayı kabul etmiştir.

⁴⁸⁸ Fukasawa, *Toilere et Commerce*, 177-179.

⁴⁸⁹ Khacikyan, *The Ledger*”, 156-157.

yoğun bulunan Ermenilerin faaliyetlerinden de bahsetmiştir. Getirdiklerini satan Ohannes, Agra'ya giderek değerli taşlar, inci, pamuklu basma kumaş, elbiselik kumaşlar ve çeşitli kumaşlara toplam 8.216,5 rupi (94 kg gümüş) ödemiştir.⁴⁹⁰

Hesap defterleri tüccarların faaliyetleri ve programları hakkında malumat verirken tüccarların birbirlerine yazdığı ticari mektuplar da önemli bilgiler sağlamaktadır. “Tüccar mektupları” başlığıyla Aslanian, 18. yüzyılın ortalarında Culfa ve Hindistan'dan gönderilen mektupların alıcısı, göndericisi, nereden nereye gideceğini mektubun yazılma ve ulaşma süresini gösteren bir tabloyla listelemiştir. Bu mektupları Venedik, Floransa ve Londra arşivlerinden temin eden Aslanian, Ermeni tüccarların Ermeni harfleriyle, Müslüman ve Hinduların Arap alfabesiyle mektuplar yazdığını aktarır.⁴⁹¹ Mektup örnekleri,⁴⁹² mektuplaşan alıcı ve göndericilerin bilgilerine⁴⁹³ listeleri inceleyerek ulaşmak mümkündür. Culfa kökenli olup farklı şehirlerde ticaret ağı inşa eden, varlıklı Ermeni aileler arasında Şeriman ve Minasyanlar ticaret ağının farklı merkezlerde inşa edilmesinde öncü olan önemli ailelerdir. Bunlardan farklı olarak İstanbul'da pamuklu basma ustası olan Hovhannes Hovagimyan, kendisinden sonra bu mesleği devam ettirecek oğulları için 1860'larda kaleme aldığı “Eski Ticaret ve Zenginliğe Giden Yol”⁴⁹⁴ adlı eserinde doğru ve adil bir ticaretin nasıl olması gerektiğini, Akdeniz'den Hindistan'a uzanan ticaret yolları ile bu güzergahta yer alan tarihi noktaları açıklamıştır.⁴⁹⁵

Levon Khacikyan'ın Erivan arşivlerinde karşılaştığı diğer bir kaynak ise İran'da Agulisli tüccar Zakaria'nın tuttuğu günlük olmuştur. Erivan arşivlerinde 17.

⁴⁹⁰ Khacikyan, *The Ledger*”, 158-159.

⁴⁹¹ Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean*, 86-120.

⁴⁹² Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean*, 90-93.

⁴⁹³ Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean*, 112-117,

⁴⁹⁴ Hovagimyan, Badmutyun Nakhnyants Vacaraganutyun. Bu eser İBB Atatürk Kitaplığı kütüphanesinde Nadir Eserler koleksiyonunda AERM0181 demirbaş no.su ile kayıtlıdır. Ayrıca Aramyan matbaası İstanbul Fatih'te (Fincancılar Yokuşu'nda) 19.yüzyılda faaliyet gösteren matbaalardan biridir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Nalan Turna, “19. ve 20.Yüzyıl İstanbul'unda Fincancılar Yokuşu, Amerikan Hanı ve Matbaacılık Faaliyetleri”, *Ankara İLEF Dergisi* c.7, (2020), 73-94.

⁴⁹⁵ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunin Yev Vacaragank*, .26

yüzyılda yaşamış ve kıtalararası ticaret ağına sahip tüccarların Ermenice tuttıkları günlük ve hesap defterleri dikkat çekmektedir. Fakat Ermenice tutulan bu kaynaklar literatürde henüz nadiren kullanılmıştır.

Kıtalararası ticarete etkili olmalarını sağlayan güçlü ticari ilişkileri ve Culfa tüccar topluluklarıyla yaptıkları *commenda* anlaşmaları ile istihdam yaratan Şerimanlar varlıklı ve güçlü Katolik tüccar bir Ermeni ailesiydi. Yaklaşık iki yüzyıllık tarihine ışık tutulan aile üyeleri, Şah Abbas'ın Eski Culfa'dan Yeni Culfa'ya yerleştirdiği bir gruptu. Sadece kendi aile üyeleri ve akrabalarıyla değil Culfa'lı geniş tüccar topluluğuyla bir ticaret ağı kuran Ermeni aile, 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Yeni Culfa'dan çok uzakta, İtalya ve Hindistan bölgelerinde ticari faaliyetlerini sürdürmüştü. Ticari ilişkileri genişledikçe Culfa'da devam etmeleri zorlaşan Şerimanların bir kolunu oluşturan Hoca Gaspar 1698'de ailesini de alarak Venedik'e yerleşmiş; finansal ve kültürel yatırımlarını burada değerlendirmişti. Şeriman ailesinin Murat Ağa ile başlayan soy ağacını inceleyerek aile üyeleri ile faaliyetleri takip edilebilir.⁴⁹⁶ Katolik cemaatine mensup Şerimanlar, 17. yüzyılda Venedik'te sahip oldukları evlerinde aile üyeleriyle kalıyorlardı. Bu durum tüccarların arasında ailesini yanında götürüp gittikleri yerde yerleşim kuranlar olduğuna işaret eder. Kalabalık halde bulundukları şehirlerde kendileri için kilise inşa etmeyi de ihmal etmeyen varlıklı Ermeni ailelerin aileleriyle mi yoksa yalnız mı geldiklerini Mırmıryan'ın paylaştığı listede görebiliriz. 19. yüzyılda pamuklu basma evi kurmak üzere Manchester'a giden Ermenilerin Üç Horan Kilisesi'ni (Holy Trinity Manchester) inşa ettirdikleri ve açılış günü orada bulunan Ermenilerin öncelikle hangi şehirden ve kimlerle Manchester'a geldikleri kaydedilmiştir.⁴⁹⁷

Şeriman ailesini incelemek, Ermeni tüccar gruplarının yaygın ticaret ağları ve geniş aile bağlarıyla farklı şehirlerde kurdukları başarılı yapının işleyişini takip etmeyi mümkün kılar. Ailenin Culfa'dan göç ederek Venedik, Livorno ve Hindistan şehirlerinde büyük Avrupalı şirketlere karşı değerli taş ticareti ve transferinde

⁴⁹⁶ Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean*, 149-158.

⁴⁹⁷ Mırmıryan, *Turkahayots Hin Vacaraganutyunın Yev Vacaragank*, 49-50.

bulunmaları büyük ölçüde ekonomik, sosyal ve etnik ağlara bağlıdır.⁴⁹⁸ Değerli metaların ticareti ve transferi esnasında dikkat edilen en önemli husus taşınan ürünün güvenliğidir. Ticari faaliyetlerinin güven üzerine kurulu olması, ailede en büyük kardeşin yönetimde başa geçerek diğerlerini yönlendirmesi ve ticari ilişkileri ilerleterek sürdürmesi aile şirketlerinin devamlılığında etkilidir. Bu konuda sıkı organize olan aile üyelerinin bir kısmı İran'dan ipekli tekstil ürünleri getirirken, bir kısmı Moskova'ya yerleşerek ilk ipekli manifaktürünü kurmuşlardır. Pırlanta gibi değerli taşları Hint yarımadasından İtalyan şehirlerine, İran'a, Osmanlı imparatorluğuna ve Rusya pazarlarına götürmüşlerdir.⁴⁹⁹

Bütün ticari aktivitelerin temelinde aile içi yürütülen bir sistem hakimdi. Aile üyeleri farklı şehir ve bölgelere dağılmış olsalar da idari merkez Yeni Culfa'da idi ve Yeni Culfa'daki birim diğer lokasyonlar arasında ana bağlantı görevini üstlenmişti. Dünya çapında bir ticaret ağı kuran Ermeni tüccarlar bu birimin yönlendirmesiyle ithalat ve ihracat yapıyorlardı.⁵⁰⁰ Aile içi bağlantıların önemi Şerimanlar için de aynıydı. Fakat işlem hacimlerinin genişliği onları Ermeni olmayan tüccar ve şirketlerle iş birliğine sevk etmişti. Doğu Hint kumpanyası, Sefarad Yahudilerinden Franco ailesi, Huguenot topluluğu uzun süreli ticari ilişkilerde Ermenilerin birlikte çalıştıkları gruplar arasındadır.⁵⁰¹

Şeriman ailesini tüccar Ermeni aileler arasında önde tutan özelliklerinden biri anayurtları olan Culfa'da idari merkezlerinin olması, bütün ticari aktivitelerinin buradan yönetilmesiyle Hindistan'da ihracat Avrupa'ya ithalat dengesini kurmalarıydı. Pek çok Ermeni ailesi pamuklu ve ipekli tekstiline yönelirken Şerimanlar bunun haricinde pırlanta gibi değerli taşların temininde bir Avrupa

⁴⁹⁸ Evelyn Korsch, "The Scerimans and Cross-Cultural Trade in Gems: The Armenian Diaspora in Venice and Its Trading Networks in the First Half of the Eighteenth Century", *Commercial Networks and European Cities, 1400-1800* içinde, (ed.), Andrea Caracausi and Christof Jeggle, (London: Routledge, 2014), 224-228.

⁴⁹⁹ Korsch, "The Scerimans", 224-225; Aslanian, *From the Indian Ocean and Mediterranean*, 157-158.

⁵⁰⁰ Korsch, "The Scerimans", 232-233.

⁵⁰¹ Korsch, "The Scerimans", 237-238.

markası olmayı başarmışlardı. Bir yerden değerli bir taş sevk edilecekse bu Şerimanlar tarafından yapılabilirdi. Aile üyelerinin başta pırlanta olmak üzere değerli malların ticaret güzergahındaki stratejik noktalarda yerleşmesi ticaretin güven ortamında sürdürülmesinde etkiliydi.⁵⁰²

II. Bölümün Sonucu

Bu bölümde dünya tarihinde pamuklu kumaşın ortaya çıkışı, Avrupa ve Asya tüccarlarının bu sürece katkıları, aralarındaki sosyal ve ekonomik boyutlu etkileşimleriyle bu ağın inşasında yer alan unsurlar incelenmiştir. Ermeni tüccar grubu ve pamuklu tekstil sektörünün çeşitli birimlerinde yer alan zanaatkarların oluşturduğu pamuklu basma kumaş rotası, ticaret ağları ile basma kumaş imalatı yapan Hindistan ve Avrupa merkezli şehirleri harita üzerinde takip ederek pamuklu basma tekstilinin kaydettiği gelişmelerin izi sürülmüştür. Haritalardan da anlaşılabileceği üzere pamuklu basma kumaşın 17. yüzyıl öncesinde Avrupa’da imal edilmediğine ve Hindistan’daki ince pamuklu basma kumaşların renk ve desenlerinin onları nasıl etkilediğine değinen bu bölümde, Hint pamuklularının Osmanlı zanaatkarları tarafından iyi taklit edildiği, baskı ve boyama alanındaki deneyimlerini aktarmak üzere Marsilya, Toskana, Livorno ve Amsterdam gibi Avrupa’nın başlıca ticaret merkezlerine giderek atölyeler kurdukları anlaşılmıştır. *Printing calicoes* olarak anılan pamuklu basma kumaşın 1650’lerde esas üreticisi olarak Osmanlı zanaatkarları gösterilmiştir. Onları bu üne kavuşturan karakteristik Türk kırmızısı rengi ve uygulaması olmuştur. Avrupa şehirlerinin yünlü kumaş üretiminde öncü olduğu, fakat ince pamuklu kumaşların baskı ve boyamasında aynı başarıyı yakalayamadıkları, kalın yünlü kumaşların da günlük hayatta kullanımının zorluğu sebebiyle ince pamuklu ve renkli kumaşlara olan talepleri artarak devam etmiştir. Hem baskı alanındaki başarı hem de boyamadaki ton çeşitliliği ve renk sabitliğinin sağlandığı doğu ülkelerindeki pamuklu imalatı Avrupalı tüketicileri cezbetmeye

⁵⁰² Evelyn Korsch, “The Sceriman between Venice and New Julfa: An Armenian Trading network and its Sociocultural Impacts (17th and 18th Centuries), *Union in Separation Diasporic Groups and Identities in the Eastern Mediterranean (1100-1800)* içinde, (ed.), Georg Christ ve vd, (Rome: Viella Publisher, 2015), 363-378.

devam etmiştir. Avrupalı tüketicilerin artarak devam eden ilgisi Avrupa şehirlerinde pamuklu basma rüzgarını hâkim kılarken, pamuklu basmaların inceliğinden mi yoksa ucuzluğundan ötürü mü popüler olduğu tartışılmıştır. Fransa merkezli başlayan ithal pamuklulara yönelik sert yasaklar, diğer Avrupa şehirlerini de etkisi altına alırken toplumda yaygın kullanım alanı bulan pamuklu basmalar için engellenemez bir gelişme trendi başlamıştı. Pamuklu basma kumaşlarda doğu toplumlarının öncülüğünü kıran gelişme İngiltere’de ortaya çıkan Sanayi Devrimiydi. Asya ürünlerine yönelik rekabetin de etkili olduğu üretim metodundaki değişimle makineli ve endüstriyel tarzda Hint ve Osmanlı pamuklularının taklit edilmesi hız kazanırken İngiltere, Fransa ve Amsterdam şehirlerinde ticaret rotaları yeniden belirleniyordu.

İngiltere’de “*Industrious Revolution*” olarak anılan süreç ile hane içi üretimin öne çıktığı Sanayi Devrimi öncesindeki toplumsal ve ekonomik gelişmeler, Osmanlı toplumsal düzeninde kadınların ekonomik ilişkileri üzerinden ele alınmıştır. Kadınların menkul ve gayrimenkul mal varlıkları olduğu, bunları tasarruf etme hakkının kendilerine ait olduğu belirginleşmeye başlasa da yaygın görüş Osmanlı kadınlarının daha çok hayır işleri için harcamalar yaptıkları yönündeydi. Bazı çalışmalar bu görüşün dışında kalarak ticarete, iktisadi düzende kadınların faal olduklarını göstermekteydi. Osmanlı kadınlarının tekstil sektöründeki faaliyetleri ile İngiltere’de hane içi üretimde “*spinster*” olarak anılan kadınların bir adım öteye giderek Sanayi devriminde kurulan fabrikalarda makineli üretime de öncülük ettikleri anlaşılmıştı. Onların deneyiminden faydalanarak sürdürülen endüstriyel üretimde ip eğiren kadınların makineli üretime aşinalığı daha yüksekti. İngiltere’de iplik eğiren kadınların Osmanlı toplumunda evlerde, atölyelerde iplik eğiren kadınlardan farklı olmadığı anlaşılmıştır.

Hint yarımadasından İngiltere’ye uzanan pamuklularda Hindistanlı üreticileri çağdaşlarından farklı kılan özellikler arasında baskı ve boya konusundaki deneyimleri olduğu, Hindistan’da üretilen pamuklu ince kumaşların Osmanlı zanaatkarları tarafından taklit edilmesiyle Ahmedabad’da üretilen *Jafracani* ile Diyarbakır’da üretilen *cafercani* kumaşların birbirine benzerliği vurgulanmıştır. Ermeni tüccarların ticaret yolu ve *cafercani* üretim merkezlerinin, Hindistan’dan

pamuklu imalatı olan şehirlerin ve Levant ticaretinde pamuklu basma güzergahlarının detaylı olarak gösterildiği haritalar vasıtasıyla dünya üzerinde pamuklu basma tekstilinin güzergahı takip edilmiştir. Fukasawa'nın hazırladığı bu haritalardan doğudan batıya pamuklu tekstilinin transferi ve bu transferde Ermenilerin rolünü incelemek mümkün olmuştur. Dünya ticaretinde sahip oldukları bağlantılar aracılığıyla aktif rol oynayan Ermeni tüccarların küresel çapta inşa ettikleri imparatorluk ötesi ticaret ağlarıyla basma kumaşın doğudan batıya transfer sürecinde etkili bir topluluk oldukları kanıtlanmıştır. Zira aile üyelerinin bir kısmı İsfahan'da kalıp bir kısmı da Avrupa ticaret şehirlerine dağılarak bugünkü şirketleşmenin erken örneklerini göstermişlerdir. Yönetim, aile reisinin İsfahan'da yer almasından ötürü oradan yürütülmekte, diğer şehirlerden çeşitli ticari bağlantılar kurularak ticaret alanında önde olmaları kaçınılmaz olmuştur. Osmanlı toprakları dışında yaşayan Ermeni pamuklu tüccarlarının ticari tecrübelerinin ve üretim modellerinin kendi kaynakları üzerinden analizi, Osmanlı deneyimini daha fazla çalışmak için yol gösterici olacaktır.

III. BÖLÜM

MANİFAKTÜRLERDEN FABRİKAYA: OSMANLI EKONOMİSİNDE FABRİKALAŞMA HAREKETİ

3.1. 18. Yüzyıl Osmanlı İstanbulu'nda Pamuklu Sanayiye Genel Bir Bakış

18. yüzyılda Avrupa sanayi şehirleriyle karşılaştırıldığında, Osmanlı İmparatorluğu süreklilik gösteren bir sanayileşme sürecine sahip değildi. Erken modern dönemde Osmanlı ekonomisinin Hint pamuklularının etkisinde oluşu, karşılaşılan yeni teknik bilgilerin başarıyla taklit edildiğini göstermişti.⁵⁰³ Bu kumaşlar Osmanlıların boyama sektöründe kaydettiği başarıyla Orta ve Batı Avrupa şehirlerinde Hint ve Osmanlı pamuklu tekstil rüzgarını estirmişti.⁵⁰⁴ Osmanlılar, Hindistan'ın pamuklu tekniğinden etkilenecek Avrupa pamuklu pazarında avantajlı konumdayken 19. yüzyılda İngiltere merkezli Sanayi Devrimi'nin ardından bir kırılma süreci yaşamıştı. İngiliz pamuklularının etkisi Osmanlı pazarında gitgide artış gösterirken Osmanlıların pamuklu yerine ham pamuk ihraç trendi de artış yönündeydi. İmparatorluğun ekonomisinde önemli bir orana sahip olan pamuklu ithalatının 17. ve 19. yüzyıldaki etkileri farklı sonuçlara sahipti. 17. yüzyıldaki Hindistan pamukluları ile 19. yüzyılda Avrupa'dan ithal edilen pamukluların kaydettiği gelişmeler paralellik göstermiyordu. 17. yüzyılda Hindistan'ın pamuklu sanayi şehri Gucarat ve Osmanlılar arasında Kızıldeniz ve Basra üzerinden yapılan

⁵⁰³ Prasannan Parthasarathi, *Avrupa Zenginleşirken Asya Neden Yoksul Kaldı?* çev. Mehmet Ö. Kalaycıoğlu, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2023, 126-130.

⁵⁰⁴ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 269-288; Parthasarathi, *Avrupa Zenginleşirken*, 144-145.

yoğun ticaretin, Gucarat'ın yolladığı pamuklu tekstiliyle ilgili olduğu,⁵⁰⁵ Osmanlıların ürettiği Hint taklidi kumaşlarla Avrupa pazarını etkilediği görülmüştü. Öte yandan İngiliz pamuklularının Osmanlı pazarına yönelik istilasıyla Osmanlı pamuklu imalatında ciddi seviyede bir düşüş yaşanmıştı.⁵⁰⁶

Hindistan ve Osmanlı devletleri arasındaki pamuklu ticaretinin bir diğer önemli güzergahında İran yer alıyor, ticaretin inşasında da baş rolde Ermeni tüccarlar bulunuyordu. Basma kumaşın Osmanlı topraklarında taklidi, Avrupa'nın önemli ticaret şehirlerine kırmızı boyalı ipliklerin imparatorluktan ihraç edilmesinin yanı sıra pamuklu basma tekniğinde bilgi ve insan gücünün de Avrupa şehirlerine taşınmasıyla İngiltere başta olmak üzere pamuklu basmacılık alanında ibre batılı ülkeler yönündeydi. Teknolojik ilerlemeden ziyade basma tekniğinin ticaret yoluyla Hindistan'dan Osmanlılara, İran'a, Marsilya limanına ve Avrupa merkezine ulaşması, Osmanlıların Hint taklidi pamukluları üretime başlamasıyla hız kazanmıştır. Diyarbakır'da üretilen cafercani pamuklusu bunlardan biriydi. Diyarbakır'da bu tekniği başarıyla uygulayan Ermeni basmacılar Fransa'nın Marsilya şehrinde de pamuklunun tekniğini kurdukları atölyelerde göstermiştir.⁵⁰⁷ Avrupa merkezlerine pamuklu baskı yapanların yanı sıra boyama alanında da ustalar gitmişti. Bu alanda usta Ermeni boyacılar iki kişi Levant ve İran stilinde kumaş boyamaları için Marsilya'da istihdam edilmiş, benzer şekilde Amersfoort'ta da baskı atölyesinde çalışmak üzere İzmir'den basmacı götürülmüştü. Böylece Doğu'dan Batı'ya teknik bilgi ve deneyim akışı 18. yüzyılda da devam ediyordu. Türk kırmızısını Fransa Avignon'da tanıtop yayılmasında etkili olan Kayserili Ohannes Altunyan'ın pamuklu sektörüne yönelik katkılarından ötürü Marsilya'da heykeli dikilmişti.⁵⁰⁸

⁵⁰⁵ Halil İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", 1-8.

⁵⁰⁶ Parthasarathi, *Avrupa Zenginleşirken*, 126-129.

⁵⁰⁷ Athanasios Gekas, "A Global History of Ottoman Cotton Textiles, 1600-1800", EUI Working Paper MWP, 2007, 12-13.

⁵⁰⁸ Parthasarathi, *Avrupa Zenginleşirken*, 99-100.

18. yüzyılın başında Anadolu'nun önemli bir limanı haline dönüşen İzmir'den Fransa'ya yapılan pamuk ihracatı %10 oranındayken yüzyılın ortasında bu ihracat %45 seviyelerine ulaşmıştı. 1700-1789 arasında Avrupa şehirlerinden gelen talebin artışına karşı Osmanlı pamuk fiyatları da üç katı artış göstermişti. Hint kumaşlarının iyi kalitede taklit edilişi, çeşitli basma kumaşların imalatı ve ticarete elverişli konumuyla İzmir pamuklu sektöründe popüler olmuştu. İngiliz pamukluları Osmanlı pazarında popüler olmadan önce Hint pamuklularına karşı Osmanlı toplumunda yoğun bir talep yaşanmış, bu yoğunluğun merkezini de İstanbul oluşturmuştur. Kaliteli Hint pamuklularının Bağdat üzerinden Osmanlı pazarına girişi, yoğun taleplerin 18. yüzyıl boyunca devam ettiği fakat bu tarihten itibaren ucuz ve eskiye nazaran daha kaliteli imal edilen İngiliz pamuklularının Osmanlı pazarında etkisinin arttığı doğrulanmıştır. Osmanlı coğrafyasında Hint pamuklularının iyi kalitede taklit edildiği, buna Avrupa şehirlerinde olduğu gibi herhangi bir kısıtlama ve yasaklama gelmediği bilinen bir gerçektir. Fakat Osmanlıların Hint pamuklularını ne zaman taklide başladıkları hakkında kesin bir tarih yoktur. 17. yüzyıldan itibaren Balkanlar, Anadolu, Suriye ve Kıbrıs şehirlerinde taklit kumaşlar görülmeye başlanmıştır. Osmanlı dokuma ustaları Hint pamuklularını taklit ederek üretimi sağlarken, boya ve pamuklu baskı işlemini uygulayanlar üretilen bu kumaşlara Hint pamukluları gibi desen ve renk katarak Hint taklidi kumaşların ihracını da gerçekleştiriyorlardı. 18. yüzyılın ortasında Osmanlı pamuklu üreticilerinin Avrupa'daki ana pazarı baskılı ve düz pamukluları talep eden Marsilya'ydı ve bu kumaşlar Marsilya pazarında *indiennes de Constantinople* olarak anılıyordu. Tokat ve Kastamonu'da üretilen Hint taklidi kumaşlar da Kırım'da kullanılıyordu.⁵⁰⁹

Hint pamuklularının İstanbul ve Anadolu'nun pek çok şehrinde taklit edilmesi Osmanlı ve Hint kıtası arasındaki pamuklu ticaretini durdurma veya azaltma noktasında bir etkiye sahip olmadı.⁵¹⁰ Osmanlı ekonomisinde Hint pamuklu ithalatında yaşanan uzun süreli artış sonucunda mali bir kriz yaşandığı, Osmanlı

⁵⁰⁹ Parthasarathi, *Avrupa Zenginleşirken*, 132-135.

⁵¹⁰ Halil İnalcık, "When and How British Cotton Goods Invaded the Levant Market", *The Ottoman Empire and World-Economy* içinde, Huri İslamoğlu-İnan (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 374-376.

Devleti'nin Doğu'yla yaptığı tek taraflı ticaretin devam ettiği, artan ithalat ile yüklü miktarda nakit ödeme yapıldığı sonucunda Osmanlı mali düzeninde bu alana dair bir baskı olduğu kaydedilmiştir.⁵¹¹ İngiltere'de gerçekleştirilen pamuklu üretimi 19. yüzyılın ilk çeyreğine gelmeden Hint kıtasının hâkim olduğu pamuklu üstünlüğünü elde ederek dünya pazarında yeni bir hakimiyet kurmaktaydı. Teknolojik gelişmeler, hızlı ve seri üretimin ucuza mal edilmesiyle İngiliz pamuklu imalatçıları bu alanda yeni bir güç oluşturmışlardı.⁵¹² İngiltere'nin pamuklu sektöründe gösterdiği başarıya karşılık Fransa'da bu sektörde benzer hızda bir gelişme yaşanmamıştı. İngiltere, Hint pamuklularının ithalatı ve kullanımına yönelik baskı uygularken yerli pamuklu baskıyı engellememiş, teşvik etmişti. Fakat Fransa'da kumaş baskısı da yasaklanmış, pamuklu basmanın gelişimi bu bölgede gerilemişti. Pamuklu imalatında yaşanan istikrarsızlık Fransa'nın İngiltere gibi bu alanda öncü olmasını engellemişti. Fransa'da boyalı ve basma kumaş tüketimine uygulanan kısıtlamalardan ötürü üretim gelişmemiş, Marsilyalı imalatçılar ihtiyaç duydukları beyaz kumaşları da Osmanlı topraklarından temin etmekteydi.⁵¹³

3.1.1. 18. Yüzyıl Paradoksu: İmparatorluktaki Krizler ve Ekonomik Gelişmeler

Osmanlı ekonomisinde yaşanan gelişmeleri takip ettiğimizde aynı yüzyıl diliminde çok farklı sonuçlar doğuran süreçlerin yaşandığını görmek mümkündür. 18. yüzyıl, uzun süren ve toprak kayıplarıyla sonuçlanan savaşların yaşandığı, fakat devletin manifaktürler inşa ederek ithal ikamesi niteliğinde tesisler kurduğu önemli bir dönemdir. Bu yüzyılı Mehmet Genç birbirinden farklı gelişmeler gösteren iki ayrı döneme ayırmıştır. 1760 yılına kadar genel bir yayılma ve gelişme trendi yaşanırken, 1760'tan itibaren buhran ve daralma etkileri ekonomide kendisini hissettirmiştir.⁵¹⁴ 18. yüzyılın ilk yarısında imparatorluğun genel olarak pek çok sektöründe gelişme ve genişleme trendinin hâkim, sanayinin yanı sıra zirai ve ihracat dengesinde de bu

⁵¹¹ Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 16-20.

⁵¹² Parthasarathi, *Avrupa Zenginleşirken*, 136-138.

⁵¹³ Parthasarathi, *Avrupa Zenginleşirken*, 152-154.

⁵¹⁴ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 209.

gelişmeyi destekleyecek belirtilerin mevcut olduğu görülmüştür. Özellikle dokuma sanayisinde üretim artışı yaşanmış, İstanbul, Bursa, Halep, Tokat, Edirne ve Selanik gibi önemli sanayi şehirlerinde bu trend takip edilmiştir. 18. yüzyılın başından itibaren pamuklu imalatının başarı kaydettiğini devlet eliyle açılan büyük çaplı manifaktürler üzerinden söylemek mümkündür. İstanbul’da 1720-1760 aralığında bu çalışmanın da temel konusunu oluşturan üç büyük pamuklu basma manifaktörü kurulmuştur. Tokat’ta mevcut basma üretiminin 1730-1750 arasında %100 artış gösterdiği, Sakız’da yetiştirilen pamuk ve ipeğin ihracatında gelişme kaydederek İstanbul pazarlarına aynı dönemde gelen ithal mallarıyla rekabet ettiği bilinmektedir. Tokat; İran, Diyarbakır, İstanbul, Bağdat gibi farklı güzergahlardan gelen kervanlar için transit bir güzergâh olmuş, emniyetli olduğu için de sıklıkla tercih edilmiştir. Bölgelerarası ticarete de dağıtım merkezi olmasından ötürü Tokat şehri “Küçük Asya ticaretinin merkezi” olarak anılmıştır.⁵¹⁵

18. yüzyıl paradoksuna uygun diğer bir örnek, Tokat’taki üretim ve ticaret alanına yönelik gelişmelerle şehrin ekonomik açıdan ilerleme kaydettiğini kanıtlamaktadır. 18.yüzyılın başlarında ürettiği ipeğin tamamını kullanan sanayisiyle, İran’dan gelen ham ipeği de işleyerek iplik haline getiren Tokatlılar, bu üretimin yıllık 4000 kg kadarını çeşitli sahalarda kullanmış, kalanını da ihraç etmişlerdir. Şehirde deri sanayisinin de gelişme kaydettiği vurgulanmıştır. Tokat’ın şöhretini imparatorluk sınırları dışına taşıdığı en önemli faaliyetlerinden biri pamuklu basma alanında sürdürdüğü üretim olmuştur. İplikten dokumaya, boyamaya ve basmaya uzanan pamuklu imalatı 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar hızlanarak devam etmiştir. Pamuk ekiminin de yapıldığı şehirde kırmızı pamuklu bezlerden alınan damga vergisi kayıtlarını takip ederek alınan verginin %100’e yakın artış kaydettiğini görebiliriz. ⁵¹⁶ Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. yüzyıl boyunca ham pamuk ve pamuk ipliği ihracatı artış gösterirken, 1700-1702 ve 1786-1789 arasında pamuk ipliği ihracatı ham pamuktan iki kat fazla artış göstermiştir. Bu dönemde “Türk kırmızısı”

⁵¹⁵ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 269-271.

⁵¹⁶ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 272-276. Genç hoca kırmızı bezden alınan damga vergisindeki değişimi, üretilen miktarı kıyasladığı bir tablo ile detaylı incelemiştir.

ile boyanan pamuk iplikleri pek çok Avrupa şehrinin dikkatini çekerken Fransız tüketiciler arasında da popüler hale gelmiştir. Rouen'deki manifaktür üreticileri pamuklu bezler imal etmek için Osmanlı pamuk ipliğine bağlı olarak üretimlerini sürdürmüşlerdir.⁵¹⁷

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren parlak geçen mevcut sürecin belirli bir hızla değişerek kurulan manifaktürlerin siyasi konjonktürün tesiriyle olumsuz yönde etkilendiği, bu sebeple sanayi sektörünün durma noktasına yaklaştığı yeni bir dönem başlamıştır. Gaziantep'teki pamuklu ihracatı bu analizi destekler niteliktedir. Hint basmaları iyi kalitede taklit edilerek imal edilmiş ve Marsilya'ya ihraç edilmektedir. Fransa'da ortaya çıkan savaşlar sonucunda bu ihracatın sürdürülmesi imkânsız hale gelmiştir.⁵¹⁸ Pamuklu ve basma imalatında kullanılan boya maddelerinden çividin Avrupa'dan ithalinde yaşanan aksaklıklar sonucunda maliyetin artışına paralel olarak pamuklu fiyatlarında da aynı oranda artış gözlenmiştir. Savaş bitene kadar devam eden bu artış, Anadolu'da pamuklu basmaya yönelik talebin de düşmesine neden olmuştur.⁵¹⁹

3.1.2 Pamuk Üretimi ve Osmanlı Şehirlerindeki Pamuklu Faaliyetleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaretin önemli bir birimini oluşturan pamuklu tekstilinde mamul maddenin üretim süreci ve sonrasında geçirdiği aşamaları düşünürsek Osmanlılar için de ilk adımın pamuk ekimiyle başladığı görülmüştür. 16. yüzyıldan itibaren pamuk, kuzey Anadolu'da Çorum, Tokat, Niksar'dan ticari merkezlere ham halde gelmiştir.⁵²⁰ Bergama, Akhisar, Manisa, Gelibolu, Kırkağaç ve Adana'dan da İstanbul'a ham halde gelen pamuklar Tokat, Kayseri ve Amasya'daki büyük boyahanelerde ve imalathanelerde işlenerek mamul halini alırdı. Pamuk tarımının yapıldığı başlıca Batı Anadolu şehirlerinden Isparta, Silifke, Beypazarı ve

⁵¹⁷ Elena Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Atina: Center for Asia Minor Studies, 1992, 231-241.

⁵¹⁸ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, 271-275.

⁵¹⁹ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 279-282.

⁵²⁰ Huri İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire, Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia During the Sixteenth Century*, Leiden: Brill, 1994, 223-225.

Yeşilırmak bölgesinden önemli pamuk sanayi merkezleri olan Denizli, Manisa, Konya, Tokat, Tire'ye pamuk ve pamuk ipliği gönderilmişti. Bu şehirler arasında ürettiği pamuklu mamul eşya ile pamuklu pazarında adını sıklıkla duyuran şehirler vardı. Tire ipliği, Gelibolu-Bergama yelken bezi, Merzifon çadırı, Konya ve Karaman'da boğasi adı verilen ince pamuklu kumaşlarıyla tanınıyordu. Bölgede büyük çapta üreticiler olmasa da pamuk ekiminin artışı yerel ve bölgelerarası ticaretteki gelişmelere paralel olarak artış göstermekteydi. Anadolu'da imal edilen bu ürünler sadece Anadolu pazarında etkili değildi. İmparatorluğun önemli pamuk ve pamuklu imalatında bulunan Edirne, Serez, Drama ve Rumeli gibi şehirlerinden Orta Avrupa'ya büyük ölçüde pamuk ve pamuk ipliği ihracatı yapılıyordu. Kuzeye gönderilecek pamuklular Kili ve Akkerman iskelelerinden ihraç ediliyordu.⁵²¹

Osmanlı ekonomisinde pamuk ve pamuklu tekstili gerek ihracat gerekse ithalat alanında büyük bir öneme sahipti. Erken dönemde ihracatta önde olan pamuklular, Avrupa'da vuku bulan sanayi alanındaki ani ve hızlı değişimlerden etkilenecek ithalat biriminde ön plana geçmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda şehirlerin coğrafi ve ticari konumlarından ötürü pamuklu imalatının yaygın olarak sürdürüldüğü Tokat, Gaziantep, Tesalya-Serez, Mısır, Halep, İzmir, Diyarbakır, Manisa ve Kastamonu gibi şehirler üretim merkeziydi. Üretilen pamuklular hem iç tüketimde hem de ihraç edilerek değerlendiriliyordu.⁵²² 1700'lerde Fransa'ya İzmir'den gönderilen 314.000 Fransız lirası değerindeki Türk pamuklu ihracatının Fransa'da uygulanan yasakların ardından üç yıl içinde üç milyon liraya çıktığı tespit edilmiştir. Giden pamuklu çeşitleri arasında kutni, boğasi, Hint taklidi basma ve müslinler; Diyarbakır, Antep, Hatay ve Mardin bezleri anılmaktadır. Serez-Selanik ve Tesalya bölgesinden 18. yüzyılın ikinci yarısında Almanya ve Avusturya'ya büyük oranda pamuk ve pamuk ipliği ihracatı gerçekleşmiştir.⁵²³ Bu durum Marsilyalı tüccarların Hint ve İran pamuklu basmalarını ithal ederken, 1723-1740 yılları arasında rotayı Halep, Antep ve Diyarbakır pamuklu dokumalarına

⁵²¹ İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı", 3-6.

⁵²² Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 262-263.

⁵²³ İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı", 11-14.

çevirmeleriyle benzer bir gelişmedir. Osmanlı topraklarında görülen bu artış trendinin 1777 yılına kadar hızla devam ettiği ardından tekrar aynı hızla düşüşe geçmesiyle sonuçlanmıştır. Halep limanında Marsilyalı tüccarlar aldıkları pamukluları çivit, koşnil gibi boyar malzemeler ve yünlü kumaşlarla takas usulü üzerinden işlem görüyorlardı.⁵²⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayiye yönelik faaliyetlerin manifaktür düzeyinde 18. yüzyıldan itibaren başladığı, fakat fabrika adıyla 19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren İstanbul merkezli kurulmasının ardından üretim faaliyetleri Osmanlı ekonomisinde daha sistemli ilerlemiştir. Atölyelerde bireysel olarak imalatla bulunan çeşitli esnaf grupları büyük ölçekli manifaktürlerde 1720'lerden itibaren belirli kural ve sınırlamalar eşliğinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Devlet eliyle inşa edilen manifaktür ve fabrikalar ilk olarak iç tüketimi karşılamaya yönelik bir amaçla yola çıkmış olsa da Selanik-Makedonya bölgesi örneğinde olduğu gibi 1740-1790 arasında 2,2 milyon okkadan 7 milyon okkaya çıkan pamuk üretiminde, ortaya çıkan bu artış ham pamuk olarak Orta Avrupa ülkelerine ihraç edilmiş, aynı zamanda bölgede dokuma imalinde de kullanılmıştır. Bu örnek Osmanlı kırsal sanayisinin de gelişmekte olduğunu, Selanik-Makedonya gibi Tokat bölgesinde de küçük merkezlerde imalat faaliyetlerini kanıtlamaktadır.⁵²⁵

İstanbul'da da tekstil alanında kurulan yünlü manifaktürleri askeri gereksinimler için kurulmuş, yapılan girişimler sonucunda istenen başarı elde edilemeyince gayrimüslim ustaların desteği ile Avrupa'dan getirilen yabancı usta ve makinelerin yardımıyla üretimde gelişmeye dair adımlar atılmıştır. İpekli sektöründe de aynı tarihlerde İstanbul merkezli bir manifaktür kurulmuş, Sakız'dan bu alanda deneyimli ustalardan destek alınmıştır.⁵²⁶ Yelken bezi manifaktürü, savaşlarda büyük gemilerin sayıca çoğalarak 18. yüzyılda artış göstermesi sebebiyle yelken bezine duyulan ihtiyaca binaen tersane bünyesinde kurulmuştu. Savaşta talebin yükselmesiyle barış zamanında üretimini eksiltmeden devam ettiren yelken bezi

⁵²⁴ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 263-265.

⁵²⁵ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 230-232.

⁵²⁶ Kadir Yıldırım, "Osmanlı İstanbulu'nda Sanayi", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* içinde, c.6, İstanbul: İSAM ve İBB A.Ş., 2014, 235-236.

manifaktürü, devlet sermayesiyle kurulan benzerleri arasında en uzun ömürlü manifaktür olmuştur. Devlet sermayesiyle kurulan Çini İmalathanesi, Basma İmalathanesi, Boyahane gibi yapılar Osmanlı yönetiminin İstanbul’da ithal ikamesine karşı sürdürdüğü bir sanayi politikasına işaret etmektedir.⁵²⁷

Sanayi Devrimi’nin İngiltere, Fransa ve İtalya gibi Avrupa’nın başlıca ticari şehirlerine etkisi, hane içi üretimle kırsal düzende sürdürülen imalat faaliyetleriyle karşılaşması, ekonomide fabrikalardan önce manifaktürlerin baş rolde bulunmasıyla Fakat bu dönemde devletin inşa ettiği çeşitli sektöre dair manifaktürler, üretimde sürekliliği sağlamak amacıyla yürütülen korumacı politikalar, esnafın üretim organizasyonu, ticari faaliyetler, ithalat ve ihracata yönelik uygulamalar imparatorluğun başkent İstanbul başta olmak üzere iktisadi hayatını dengelemekteydi.

3.2. Fabrikaların Yaygınlaşması Sanayileşmenin Başlangıcı Mıydı?

19. yüzyılda Osmanlı devletinde küresel gelişmelere bağlı olarak yaygınlaşan fabrikaların inşa süreci imparatorlukta sanayileşmenin başlangıcı olarak değerlendirilse de bu çalışmanın sunduğu veriler ışığında on sekizinci yüzyıldan itibaren üretim tarzı ve hızında bir değişim yaşandığı, İstanbul başta olmak üzere ticaretin etkili olduğu şehirlerde manifaktür düzeyinde mevcut yapıların olduğu tespit edilmiştir. Genç’in vurguladığı gibi 1717-1760 yılları arasında devlet tarafından inşa edilen pamuklu basma üretimi için küçük çaptaki atölyelerde dağınık halde üretimi sürdüren basmacılar üç büyük manifaktürde bir araya getirilmiştir.⁵²⁸ Pamuklu basma imalatında kullanılan bu manifaktürlerde 968 usta, kalfa ve çırağın istihdam edildiği nüfus sayımları ve esnaf kefalet defterlerinin incelenmesiyle ortaya çıkarılmıştır.⁵²⁹ Bu sayının Osmanlı imparatorluğunun nüfus kayıtlarını ihtiva eden arşiv belgelerinin taranmasıyla artış göstereceği muhtemeldir. Fazlı Paşa Sarayı, Yenikapı Langa basma manifaktürü ile Üsküdar Ayazma basmahanesinde yaklaşık 1000 kişinin

⁵²⁷ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 245-258.

⁵²⁸ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 209-211.

⁵²⁹ Bu çalışmada I. bölümde kullanılan nüfus defteri ve esnaf kefalet defteri erken modern dönem Osmanlı basma manifaktürlerinde toplu halde çalışan esnafın varlığını kanıtlamaktadır.

sürdürdüğü imalatın inşa edilen Basmahane-i Hümayun fabrikasından farkı imalatı benimsenen teknolojik yenilikler olabilir miydi? 1730-1750 aralığında Tokat'taki pamuklu basma üretiminde % 100 artış olduğunu vergi kayıtlarını inceleyerek tespit eden Genç, 18. yüzyılın ilk yarısında pek çok sektörde yaşanan genişleme prensibinin varlığını vurgulayarak özellikle dokuma alanındaki sınai faaliyetlerdeki artışa dikkat çekmektedir. Aynı tarihlerde imparatorluğun ticari özellikteki İstanbul, Bursa, Halep, Edirne ve Tokat gibi şehirlerinde uzak pazarlar için imalatın sürdürüldüğü zikredilmiştir.⁵³⁰

Osmanlı ekonomisinde sanayileşmenin etkileri incelenirken genel eğilim Avrupa şehirlerindeki sınai faaliyetlerle kıyaslama yapmak olmuştur. Burada dikkat çeken husus, imparatorlukta sürdürülen mevcut üretimin İngiltere merkezli teknolojik gelişmelere karşı gösterdiği savunma biçimidir. 1740'larda Sakız'da ithal ipekli mevcut olan ipekli sanayisinde yaklaşık 1800 tezgahla yürütülen imalat bütün imparatorluk nezdinde özellikle İstanbul ile Karadeniz'de bulunan ithal ipekli mamullere karşı rekabeti başarıyla sürdürmesi, devlet tarafından inşa edilen manifaktür ve tesislerdeki çeşitliliğin etkili olduğunu göstermektedir.⁵³¹ Manifaktürden fabrikaya geçiş sürecinde temel nokta devletin fabrika inşasına yönelik önceliği ve imalat aşamasında teknolojik gelişmelerin takip edilmesidir. Erken modern dönemde Osmanlı şehirlerinde sürdürülen atölye ve manifaktürlerdeki imalat, Osmanlı taşrasında da bireysel bir girişim olarak yaygındı. Fakat sanayileşme olgusunun batı merkezli gelişmelerin ekseninde değerlendirilmesinden ötürü mevcut üretim daha küçük çapta değerlendirilmekteydi. 19. yüzyılda imparatorlukta açılan fabrikalardaki üretim ile 1700'lerin başında Bursa ve Selanik'te gelişmiş dokuma atölyelerindeki Polonyalı ustaların sürdürdüğü üretim sanayileşme yönünden kıyaslanabilecek niteliktedir. Yine klasik dönemde ordu ve devletin ihtiyacını karşılamak üzere inşa edilen geniş çaplı üretim birimlerinin varlığı sanayileşmeye yöneliktir. Quataert'e göre Osmanlılar içinde bulundukları dönemin ekonomik alanda yaşanan olumsuz etkilerini bertaraf etmek adına sanayileşme çabalarına öncelik

⁵³⁰ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 210-211.

⁵³¹ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 210-245.

vermiştir. Bu olumsuz şartların İngiltere’de ortaya çıkan Sanayi Devrimi’yle artarak yaygınlaşması, üretimdeki makineleşme hızı Osmanlı’da mevcut olan geniş çaplı manifaktürlerdeki imalatla arasındaki açığı büyötmüştür.⁵³² Bu durum devletin sanayileşme ve buna bağılı olarak fabrikalaşma politikasındaki hızını etkileyen önemli bir unsurdur.

Osmanlı İmparatorluğu’nda sanayileşme sürecine dair çalışmalardaki yaygın bakış açısına göre Sanayi Devrimi’ne kadar üretim devam etmiş, sonrasında Osmanlı sınaî üretiminin bir anda yıkılmış, erken dönemde nüfusunun %80’inin tarımla ilgilendiğı vurgulanarak sınaî faaliyetlere değinilmemiştir.⁵³³ Oysaki erken modern dönemde de tarımla uğraşan nüfusun imalat sektöründe de rol oynadığı, tekstil sektörüyle ilgilendiğı görölmektedir.⁵³⁴ Bu çalışmalara göre Osmanlı sınırlarındaki sanayileşme faaliyetlerinin başlangıç noktası Tanzimat dönemine hatta 1930’lara işaret edilmektedir.⁵³⁵ Osmanlı sanayileşme girişimlerini takip eden Quataert, Teselya’nın Ambelakya şehrindeki değışimlere ve bu durumdan çıkarılan nihai sonuçlarla ilgili değerdirmelerde bulunmuştur. Ambelakya’nın büyük miktarda kırmızı ip ihracatıyla refah seviyesinin yüksek olduğunu, Avrupa’nın taleplerinin fabrikalar tarafından karşılanmasıyla nüfusunun 1780’lerde üç katına çıktığını ve 1800’lerde 300 tona yakın iplik ihraç ettiğini paylaşmıştır. Fakat yirmi sene sonra şehrin terk edildiğini, İngiliz pamuk ipliğinin Ambelakya sanayiini zarara uğratarak geride bıraktığı sonucunu kabul etmeyen Quataert, Ambelakya’nın yaşadığı olaylar dizisinin doğru olduğunu fakat çıkarılabilecek tek sonucun bu olmayacağını vurgulamaktadır. Zira imparatorluk sanayii mevcut duruma göre pek çok savunma metotları geliştirerek en az zararlı döneme ayak uydurmaya çalışmıştır. Varsayılan görüşün aksine imparatorluktağı üretim 19. yüzyılda yıkılmak yerine değışen şartlara

⁵³² M. Kurt, vd, “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması.” *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 40 (2016): 248-249.

⁵³³ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi şartları Hakkında Bir Tetkik*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), 11-17.

⁵³⁴ Kurt, vd., “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi”, 248.

⁵³⁵ Charles Issawi, “De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East since 1800”, *International Journal of Middle East Studies* 12, (1980), 474.

uyum sağlamıştır. 19. yüzyılı 1800-1826, 1826-1870 ve 1870-1914 olarak üç döneme ayıran Quataert, ilk dönem için sanayi ürünlerinin ihracatının azaldığını, ikinci dönemde özellikle tekstil sanayinin yükselişte olduğunu, son dönem için de hem iç hem dış pazarda satışların genişlediğini paylaşmıştır.⁵³⁶

Fabrikalaşma dönemindeki artış için 1826 sonrası işaret edilse de daha öncesinde de devlet tarafından İstanbul merkezli fabrikalar kurulmuştu. Ordunun ihtiyacını karşılamak üzere kurulan bu fabrikalar arasında Bakırköy Barut Fabrikası, Hendek ile Biga'daki kereste fabrikaları, Zeytinburnu Silah Fabrikası sayılabilir. Askeri teçhizatın yanında dokumacılık sektöründe de 1700'ün başlarından itibaren geniş çaplı imalathaneler ile atölyeler açılmıştı. Bu imalathanelerin modernizasyonunu yürüten III. Selim olmuştur.⁵³⁷

1826-1870 aralığında devlet eliyle kurulan fabrikalar imparatorluğun sanayileşme politikasındaki canlılığı göstermektedir. Avrupa şehirlerindeki üretimin mekanikleşmesi, sanayileşmeye yönelik atılan teknolojik adımların takip edildiği Osmanlı Devleti'nin fabrikalarda çalışmak üzere getirdiği yabancı ustalardan hem makinelerin kullanımında destek alınması hem de yerli işçilerin modern teknolojiye yönelik eğitimle bilgilendirilmesi amaçlanmıştır.⁵³⁸

1870 sonrasında devlet eliyle kurulan fabrikaların yanında özel teşebbüsle açılan fabrika sayısındaki artış sanayileşme politikasında özel müteşebbislerin etkin rol aldıklarına işaret etmektedir. 1826 yılında başlayan yoğun sanayi yatırımlarının 1840 yılına kadar neredeyse tamamına yakını devlet tarafından açılan fabrikalar olmuştur. Üretim metotlarını değiştiren Osmanlılar 1827 yılında Eyüp'te iplik bükme fabrikası, Beykoz'da bir tabakhane ve çizme fabrikası açarken, 1835 yılında ise elle başlık üreten imalathane yerine Fes fabrikasını kurmuştur. Kısa süreli aralıklarla ve devlet teşebbüsüyle açılan bu fabrikalar için Avrupa üretim teknolojisini imparatorluğa getirmek amacıyla kuruldukları söylenebilir. 1840-1850'lerde ise

⁵³⁶ Quataert, "19.Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914", 1001-1002.

⁵³⁷ Kurt, vd., "19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi", 249-250.

⁵³⁸ Kurt, vd., "19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi", 250.

sanayileşme faaliyetlerine ikinci bir destekleme politikası uygulayan Osmanlılar, Zeytinburnu'nda bir sanayi platformu kurmuşlardı. Torna tesviye, demir dökümhanesi, iplik bükme ve dokuma fabrikaları yer aldığı sanayi parkında yeni açılan fabrikaların yanında daha önce açılmış barut fabrikası da mevcuttu.⁵³⁹ İstanbul civarında da fabrika inşa süreci devam etmiş, Bursa'da buharlı makinelerle çalışan ipek bükme fabrikası, Hereke'de başlangıçta iplik üretimi yapan sonra ipekli kumaş üretimiyle devam eden bir fabrika ve İzmit'te Fes ve Çuha fabrikaları bu dönemde açılmıştır. Açıldıktan kısa bir süre sonra genişleyerek devam eden bu fabrikalardan Hereke'de 1843 yılında 50 pamuklu 25 ipek tezgahla başlanan üretimde ilerleme kaydedilerek 100 adet jakarlı el tezgâhı eklenmiştir. 1891 yılına gelindiğinde ise halı imalatına da başladığı kaydedilmiştir. 1845'te İzmit Fes fabrikasının imalatının tamamı orduya sevk edilerek, yıllık ortalama 60 bin fes ve 192 tonluk yünlü dokuma imal edildiği fabrikanın 1910'larda yenilenerek büyütüldüğü saptanmıştır.⁵⁴⁰

Açılan fabrikaların sanayileşme politikasını hızla benimseyerek geliştirdiği görülmüştür. Fabrikalarda sürdürülen mekanize olmuş üretim metodu için de bir yenilik düşünen Osmanlılar için sanayiye yönelik eğitimin de geliştirilmesi önemli bir konudur. Buna bağlı olarak başlangıçta yabancı ustalardan bu konuda yardım alınmış, fakat fabrikalarda istihdam edilecek işgücünün bu yönde eğitim almasına önem verilmiştir. Sanayi mekteplerinin açılmasıyla atölyelerde verilen mesleki eğitim ıslahhanelerde kalan çocuklara da 5 yıl süreyle verilmiş ve bu okullar sanayileşmenin koordineli bir şekilde yönetilmesi için atılan ilk adımlardan biri

⁵³⁹ Quataert, "19.Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", 1011-1012.

⁵⁴⁰ Kurt, vd, "19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi", 250-252; Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı D. Yıldız, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992); Önder Küçükerman, *Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika: Feshane Defterdar Fabrikası*, (İstanbul, Sümerbank Yayınları, 1988); Mübahat S. Kütükoğlu, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, (İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1981, 519-605); Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, (United Kingdom: Cambridge University Press, 1993); Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002); Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi,

olmuştur.⁵⁴¹ Yabancı ürünlerle rekabet etmek üzere devlet tarafından fabrikalar inşa etmek, kalifiyeli işçiler yetiştirerek üretimde bir standart yakalamak amacıyla Islah-ı Sanayi Komisyonu⁵⁴² olmak üzere pek çok komisyon ve nezaretin kurulmasına da öncelik verilen bir politika takip edilmiştir.⁵⁴³

Osmanlı sanayileşme faaliyetleri incelenirken farklı dönemlerde yaşanan gelişmeler sanayileşmenin başta devlet eliyle sonra özel teşebbüslerle ilerleme kaydettiğini göstermiştir. Tanzimat dönemine kadar devlet destekli 160 fabrikanın kuruluşunu 20. yüzyılın başlarına kadar özel teşebbüsle kurulan 214 fabrika takip etmiştir. Fabrika sayılarının tespitinde eksiklikler olabileceği akılda tutularak kapsama alanının sadece İstanbul ve Batı Anadolu’da açılan fabrikalar olabileceğini paylaştan Quataert’e göre üretimde takip edilen mekanik gelişmelerin etkili olduğu Selanik ve Makedonya gibi sanayi şehirlerinin yanı sıra Trabzon, Diyarbakır, Adana’daki imalat merkezlerinde özel teşebbüsle bini aşkın fabrika açılmıştır.⁵⁴⁴

Kurulan fabrikaların gösterdiği performans, ne zamana kadar ve nasıl devam ettikleri ile kapananların etkilendiği unsurlara değinecek olduğumuzda yangın, deprem gibi afetlerden zarara uğradıkları, kötü yönetim ile sabotaj ve hırsızlığın bu süreçte etkili olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁴⁵ 19. yüzyılda Osmanlı imparatorluğunda kurulan fabrikaların envanterini kapsayan çalışmalarda tekstil,

⁵⁴¹ R. Hülya Öztürk, “19. Yüzyıl Osmanlı Kalkınma Politikasında Sanayi Mekteplerinin İktisadi Fonksiyonu.” *International Journal of History*, (2023): 615-636; Burcu Kurt, “Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak’ında Kurulan Sanayi Mektepleri”, *International Journal of History*, (2013), 152-153.

⁵⁴² İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sanayileşme Anlayışında Bir Örnek: Islah-ı Sanayi Komisyonu Olayı”, *ODTÜ, Gelişme Dergisi*, (1978), 23-130; Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, (Ankara: T. İş Bankası Kültür Yayınları, 1988), 102-114; Adnan Giz, “Islah-ı Sanayi Komisyonu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi 5*, (İstanbul, İletişim Yayınları, 1985); Adnan Giz, “1868’de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü”, *İstanbul Sanayi Odası Dergisi* 34, (1968): 16-19.

⁵⁴³ Kurt, vd, “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi” 253.

⁵⁴⁴ Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, 1015-1017.

⁵⁴⁵ Kurt, vd, “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi”, 253.

metal, cam, çini, kâğıt, gıda, inşaat, savunma ve diğer sektörlerde açılmış fabrikaları incelemek mümkündür.⁵⁴⁶

3.2.1. 19. Yüzyıl Sanayileşme Sürecine Devletin Gösterdiği Tepkiler

Açılan fabrikaların sayıca artarak devam etmesi ve üretimde faaliyet göstermesi sonucu amaçlanan teknolojik yeniliklerin yanında Osmanlı ekonomisinde mevcut esnaf örgütü ve üretim mekanizmaları da bu dönemde halihazırda sahip oldukları imtiyazlarında değişim yaşamıştı. Avrupa’da meydana gelen sanayileşmenin etkisi hızla küresel bir değişime sahne olurken imparatorlukta üretim mekanizması ve aktörleri, devletin çeşitli kontrol ve kısıtlamaları eşliğinde Osmanlı pazarında devam etmekteydi. Kapitalist üretim mekanizmasına uygun olmayan Osmanlı imalat sektöründe çeşitli uygulamalar sonucu başta sermaye birikiminin engellenmesi, ihracattan çok ithalatın desteklenmesi gibi devletin kontrol politikaları 19. yüzyılda açılan fabrikalar ve sanayileşme değişkenleri üzerinde de artarak devam etmekteydi. 1840-1850 aralığında devlet eliyle fabrikalaşma süreci takip edilirken 1860’lardan itibaren devletin daha denetleyici ve özel teşebbüsü destekleyici bir role büründüğü görülmüştür. Bu makas ayrımını etkileyen gelişmelere baktığımızda savaşların yenilgiyle bütçede oluşturduğu açık, fabrikaların yönetiminde bilgi ve deneyim yetersizliği gibi gelişmelerin devletin sanayileşme parametrelerini etkilediğini görmekteyiz. 1860’larda Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulmuş, yayınladığı yönetmelikle faaliyet alanlarını belirtmiştir. Bunlar gümrük tarifelerini düzenlemek, esnafı şirket halinde organize etmek, sanayi okulları açarak üretimde bilgi ve deneyim ağını güçlendirerek sanayiye destekleyecek sergi ve fuarlara iştirak etmektir.⁵⁴⁷

Esnaf örgütü batı kaynaklı sanayi faaliyetlerine karşılık hükümetten çeşitli imtiyazlar talep ediyordu. İstanbul basmahanelerinin 1846 yılında yabancı rekabet karşısında vergilerinin indirilmesini talep eden bir arşiv vesikasına göre 5000

⁵⁴⁶ Kurt, vd, “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi”, 245-277.

⁵⁴⁷ Abdullah Martal, “Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)”, *Osmanlı c.3*, (ed.), Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 279-285.

nüfusun geçimini sağlayan Üsküdar ve Yenikapı Langa basmahanelerinde ithal dülbend alıp çiçekli yemeni imal eden basmacılar, damga resmi ödedikten sonra İstanbul dışına çıkardıkları mamuller için de %12,84 gümrük resmi ödüyorlardı. Bu ağır vergi yüküne tersane ve evkafa ödedikleri yıllık maktu olarak 54.000 kuruş da eklenince yabancı menşeli basmalara göre fiyatları artış göstermiş, sonuç olarak satışları da düşmüştü. Bunun üzerine Meclis-i Vala'ya başvuran esnaf için alınan karar neticesinde gerek gümrük resmi gerekse de vergide %50 oranında bir indirimle gidilmişti.⁵⁴⁸

Devletin sanayileşmeyi hızlandıran teşvik ve destekleyici imtiyazları sadece esnaf topluluğuna yönelik değildi. Özel teşebbüslerin de desteklendiği, 1843'te beratlı Avrupa tüccarlarından Mıgırdiç örneğinde görülmektedir. Avrupa'dan getirdiği döşemelik ve çeşitli basma kumaşların imalatı için Kanlıca'da bir imalathane kurarak çalışacak işçilerin tedarikiyle ilgilenen Mıgırdiç, şimdiye kadar imparatorlukta Avrupai basmaların imal olunmadığını belirtip elindeki numunelerini göstererek kendisine imalatta müdahale edilmeyip ruhsat verilmesini ve kolaylık sağlanmasını talep eden bazı isteklerde bulunmuştur: Ürettiği basmaları İstanbul'da sattığında damga ve bunun gibi vergiler alınmamasını, İstanbul dışına (Anadolu ve Rumeli) çıktığında da bir topundan kırk endaze hesabıyla 1 kuruş vergiden fazlasının talep edilmemesini rica etmiştir. Talep ve istekleri Ziraat Meclisi'ne iletilen Mıgırdiç'e çeşitli imtiyazların sağlandığı bir hüküm ile cevap verilmiştir. Numuneleri inceleyen kurul, bu tarz basmaların imparatorlukta üretilmediğini, Üsküdar ve İstanbul basmahanelerinin imalatını gerçekleştirebileceği sebebiyle basmahaneler-deki kethüdalar çağrılarak sorulmuştur. Onlar da bahsedilen basmalardan üretme-diklerini; basmahanelerde kırmızı ve mavi elvan mücessem, kalemkari mücessem, nefti mücessem ve beyaz üzerine elvan ile mumi elvan basmalar imal ettiklerini belirterek eğer Mıgırdiç basmahanelerde üretilen basmalardan imal etmeye kalkarsa kendilerinin zarara uğrayacağını söylemişlerdir.

⁵⁴⁸ BOA, İ.MSM. (Mesail-i Mühimme Defteri.), nr.116, H. 21 Ş 1262 (M. 14 Ağustos 1846). (Yerli sanayinin yıkılışı üzerine olan bu vesika rahmetli Mehmet Genç'in özel notlarını da ihtiva etmektedir.).

Bu durumda söz edilen türdeki basmalar haricinde kendi sanatını icra etmesine müsaade edilmiştir. Mıgırdiç'in numuneleri ile basmahanelerden getirilen numuneler karşılaştırılarak birbirlerinden farklı oldukları, Mıgırdiç'in beyaz, uçlarına rişte zapt edilen, palmiye çiçekli ve renkli basmaları oldukça Avrupai tarzda bulunmuş; teşvik ve imtiyaz verilerek desteklenmesine karar verilmiştir. Buna göre; sanatının gerilememesi maksadıyla kendilerine Mıgırdiç'ten daha temiz ve iyi kalitede basma gelse de ruhsat verilmeyeceğini beyan ederek bazı imtiyaz ve teşviklerle destekleneceği kararlaştırılmıştır. On yıllık bir imtiyaz sağlanacağı, başka bir girişimci başvurduğunda eğer kolaylaştırıcı bir teknik bilgiye sahipse inceleneceği, sadece üç yıllık bir gümrük muafiyeti sağlanacağı, Üsküdar ve Yenikapı Langa basmalarından imal etmeyeceği ve bunların haricindeki basmaları üretmesine müsaade edilmiştir.⁵⁴⁹

Osmanlı imalat sektöründe sanayileşmenin etkisiyle hızlı ve seri üretimi sağlamak ve esnafa yönelik çeşitli imtiyazların kalkmasına sebep olacak ekonomide farklı açılardan değişim yaşanmaktaydı. Bu değişimin görünürde dönüm noktasının imparatorluğun 1838 yılında imzaladığı İngiliz-Osmanlı ticaret antlaşması ya da 1839'da toplumsal reform hareketlerine hız kazandıran Tanzimat Fermanı'nın ilanı olduğu söylenebilir. Quataert'e göre loncaların haklarını merkezi idareye karşı koruyan silahlı güç unsuru Yeniçeri askerlerinin 1826 yılında lağvedilmesi 1838 ve 1839'da yaşanan gelişmelere zemin hazırlamıştı.⁵⁵⁰ Uygun şartlar oluştuğunda serbest ekonomiyi destekleyen 1838 Baltalimanı Antlaşması imzalanmış⁵⁵¹ ve

⁵⁴⁹ BOA, İ. MVL, 52/1002, H. 13 N 1259 (M. 7 Ekim 1843).

⁵⁵⁰ Quataert, *Ottoman Manufacturing*, 7-9.

⁵⁵¹ Mübahat Kütükoğlu, "Baltalimanı Muahedesi." *DİA* 5, (1992), 38-40; Ü. Serdar Serdaroğlu ve Kadir Yıldırım, "An Ottoman-English Merchant in Tanzimat Era: Henry James Hanson and His Position in Ottoman Commercial Life" *Turkish Studies* 10, (2015), 923-946; Bülent Özdemir, "1838 Ticaret Antlaşması," *Osmanlı Ansiklopedisi* c.3, (ed.), Kemal Çiçek ve Cem Oğuz, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 351-352; Edhem Eldem, "Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti," *Türkiye Tarihi: Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603-1839*, (ed.), Suraiya Faroqhi, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 341-397; Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, (İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2012); Şevket Pamuk, "The Ottoman Empire: Institutions and Economic Change, 1500-1914." *Oxford Research Encyclopedia of Economics and Finance*, 2020.

ekonomideki ayrıcalıkları azaltmayı hedefleyen Tanzimat Fermanı 1839’da ilan edilmişti. İmparatorlukta genel olarak pek çok alanda gerçekleştirilen yenilikler eski uygulamaların dolaşımında olmasından ötürü karmaşaya sebep olabiliyordu. Devletin esnaf örgütüne yönelik mevcut korumacı politikasını benimseyenler ile serbest ekonomiyi destekleyenlerin oluşturduğu ikili düzen bu duruma örnektir. Osmanlı ekonomik düzeni pratik olarak serbest ekonomiye aşına idi. İhracatın kısıtlanarak ithalatın serbest bırakıldığı imparatorlukta *laissez-faire* ilkesi resmi olarak ilan edilmese de uygulamalarda 19. yüzyıldan önce benimsenmiş bir ilkeydi. 1838 ticaret antlaşması ile daha öncesinde verilen imtiyazlar genişletilmiş; bütün tekeller (yed-i vahid)⁵⁵² iptal edilmişti. Böylece devletin bazı ürünler üzerinde uyguladığı ihracat yasağı kaldırılarak imparatorlukta üretilen ürünler kolaylıkla ihraç edilebilecekti. İngilizlere yönelik ithalat harçları sabitlenerek imparatorluğun herhangi bir noktasında mallarını satarak ticaret yapma serbestisi getirilmişti.⁵⁵³

Osmanlı’da sanayiye yönelik imalatla sıklıkla karşılaşılan yanılgılardan biri üretimde etkili olduğu düşünülen loncaların varlığı ve işleyişidir. Loncaların 19. yüzyılda çöktüğü, Osmanlı sanayii faaliyetlerinin lonca üretimiyle eşdeğer tutularak yaşanan gerilemeden nasibini aldığı ve sanayi faaliyetlerinin imparatorlukta vuku bulmadığını iddia eden çalışmalara göre 19. yüzyılın yarısından itibaren ipekli dokuma sanayiinde de çözümler meydana gelmişti.⁵⁵⁴ Öncelikle şunu söylemek gerekir ki sanayiye dönük üretimde Avrupa şehirlerindeki gelişmelerle karşılaştırılan Osmanlı ekonomisinin mevcut düzeninde yer alan lonca teşkilatı bir anda ortadan

<https://oxfordre.com/economics/display/10.1093/acrefore/9780190625979.001.0001/acrefore-9780190625979-e-539> (Erişim tarihi: 04.10.2023).

⁵⁵² Mehmet Genç, “Yed-i Vahid”, *DİA* 43, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013): 378-383. Yed-i Vahid uygulamasının hangi ürünler üzerinde uygulandığı hakkında kapsamlı olarak bu madde incelenebilir.

⁵⁵³ Özdemir, “1838 Ticaret Anlaşması”, 351-361. Baltalimanının dış ticaret üzerindeki etkisi konusunda itidalli olmaya davet eden görüş gözden kaçmamalıdır. Dış ticaretin 1820’lerden itibaren arttığı gözlenmektedir. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, (İstanbul: T. İş Bankası Yayınları, 2018), 19-21, 28; Şevket Pamuk, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, (İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 17-20; Issawi, *An Economic History of the Middle East*, 23-7.

⁵⁵⁴ Issawi, *The Economic History of Middle East*, 46-59

yok olmamıştı. 19. hatta 20. yüzyıla kadar devam eden bazı dönüşümler yaşayan Osmanlı lonca teşkilatı tarımla uğraşılan kırsal alanda dahi imalat sektörüne yönelik üretim faaliyetlerine katılmayı sürdürmüştür.⁵⁵⁵ Osmanlı dünyasında sanayileşme faaliyetlerine yönelik gerçek bir imalat fabrikada makinelerle yapılmalı, eğer yapılmıyorsa orada sanayiye dönük bir üretim mekanizmasından bahsetmenin yersiz olacağı değerlendirilmesi yaygın bir kanı olarak devam etmiştir.⁵⁵⁶ Osmanlı imalat sektörünün mutlaka gerilemiş olacağı önyargısıyla 19. yüzyılda Ambelakya'nın kırmızı ip ihracatını yirmi yıl içinde 300 tona çıkararak ihraç etmesi bu alandaki yaygın kanıyı değiştirememiştir.⁵⁵⁷ İmparatorlukta durağanlaşan, küresel gelişmeleri takip etmede zorlanılan bir süreç yaşanırken bir yandan da mevcut gelişmelere uyum sağlama süreci de devam etmiştir.

Loncaların çöküşünün ardından akla ilk gelen sorunun Osmanlı esnafının ne tepki gösterdiği olmalıdır. Esnaf örgütüne bağlı bazı birimler artık işlevselliğini kaybederek çöküş yaşasa da imalatın mekanizasyonunda ihtiyaç duyulan deneyimli işgücü nasıl tedarik edilmiştir? Sonuç olarak kurulan imalathane ve fabrikalarda makineleşme artsa da deneyimli işgücüne, eğitmek üzere çalıştırılan kalfa ve çıraklara, kapanan lonca birimlerinin üyelerine ihtiyaç duyulmuştur. O halde Osmanlı imalat sektörü 19. yüzyılda üretimde makineleşmenin hızlanmasıyla devam etmiştir. Osmanlı yönetimi bu işgücünü istihdam ederek Avrupa'dan tedarik edilen yabancı ustalar ile birlikte çalışmalarını sağlamış; böylece basma üretiminde kullanılan makine, alet ve edevatın kullanımının yaygınlaşmasını hedeflemiştir. Örneğin Veliefendi Basma fabrikasında üretim kapasitesinin artışıyla fabrikaya makine temininden sorumlu Mösyö Azaryan'dan fabrikada kullanılmak üzere iki yüz bin okka don yağ talem edilerek satın alınmıştır. İngiltere'den ithal ettiği makine ve basma aletlerini kullanmak üzere basmacı ile boya ustalarını da yurtdışından

⁵⁵⁵ Quataert, *Ottoman Manufacturing*, 1-3.

⁵⁵⁶ Issawi, "The Economic History of Middle East", 47-59.

⁵⁵⁷ Quataert, *Ottoman Manufacturing*, 34-37.

getirmesi talep edilen Mösyö Azaryan fabrikaya malzeme tedarikinde de bulunmuştur.⁵⁵⁸

3.2.2. Pamuklu Tekstil Sektöründe Fabrikalaşma Dönemi ve Esnaf Örgütü Üzerindeki Etkileri

1826-1870 dönemi, manifaktürden fabrikaya geçiş sürecinde yaşanan yoğun değişimlere işaret etmesi açısından önemlidir. Osmanlı pamuklu sanayiinin geçirdiği merhaleler, kurulan Avrupa benzeri fabrikaların yerli pamuklu tekstiline yönelik etkileri bu çalışmanın son aşamasını oluşturmaktadır. Pamuklu sanayiinde Avrupa’da yaşanan teknolojik yenilikler ve mekanize üretim metoduna karşı devlet müdahalesinin ne doğrultuda olduğu, Osmanlı sanayiinin Avrupa düzeyindeki üretimle baş etme yolları ve yerli sanayi inşasına yönelik faaliyetleri ele alınacak temel noktalar. Çeşitli üretim alanında kurulan yüzden fazla devlet fabrikasından pamuklu tekstiline yönelik 1848 yılının Mart ayında açılan Veliefendi Basma fabrikasının kuruluş ve faaliyetleri Osmanlı Arşivi kayıtları üzerinden incelenecektir. Çalışmanın kapsamı gereği fabrikanın yaşadığı değişim sürecine değinilerek bir fabrikada mevcut çalışanlar, üretilen ürünler ve üretim mekanizmasına ışık tutulacaktır. Takip edilen üretim faaliyetleri bize manifaktürlerdeki imalatı imparatorluğun fabrikalaşma dönemindeki üretimle kıyaslama imkânı sağlayacaktır. 19. yüzyılın ortalarında üretime başlayan bir pamuklu fabrikasının üretim kapasitesi, üretimden sorumlu aktörleri, karşılaştığı zorluklar ve devletin müdahalesi bir fabrikanın kimliğini analiz etmemizi sağlayacaktır. Bunun yanı sıra fabrikanın üretim kapasitesi, imalatı rol oynayan aktörler, işgücünün analizi ve üretilen mamuller ile nihai olarak fabrikanın geçirdiği evrelere değinilecektir.

18. yüzyılda atölyelerde başlayan pamuklu basma üretimi ilerleme kaydederek 19. yüzyılın yarısından itibaren teknolojik metotlarla fabrikalarda sürdürülmüştür. Bu artık Osmanlı pamuklu sanayiinin süreklilik gösteren fakat yeni bir dönemini oluşturmaktadır. İmalathanelerde süregelen üretimin fabrikaların

⁵⁵⁸ BOA, HH. İ., (Hazine-i Hassa İradeler), 32/55, H. 1 S 1275 (M. 10 Eylül 1858).

açılmasıyla bir anda bitmediğini hem imalathane hem de fabrikada üretime devam edildiğini görebiliriz.

Açılan fabrikalara tedarik edilen malzeme ve aletlerin ithal ürünler olduğunu arşiv kayıtlarından takip etmek mümkündür. Bu malzemeleri daha önceden imal eden yerli esnaf ise muhtemelen bu yeni şartlar altında ayakta kalabilmek amacıyla devletten çeşitli imtiyazlar talep etmişlerdir. Örneğin 1852’de basmacı esnafının yazdığı bir dilekçede Yenikapı Langa basmahanesinin artık çok eskidiği, çalışmaz hale geldiği belirtilmiş, devletten bu duruma yönelik eski basmahanenin yıkılıp yenilenmesi talep edilmiştir. Zikredilen tarihte Veliefendi Basma Fabrikası’nda üretim başlamış, bir yandan da Avrupa’dan Osmanlı pazarına ucuz mal girişi devam etmektedir. Yerli esnafın bu gelişmeler karşısında rekabet edebilmek için bu talepte bulundukları düşünülebilir.⁵⁵⁹ 1860 yılına ait bir kayda göre Veliefendi Basma Fabrikası’na İngiltere’den tedarik edilen baskı kalıpları ve aletlerinin yerli parmaklıkçı ve ıhlamurcu esnafının tezgahlarını kullanarak yaptıkları ticarete zarar verdiğini belirten, tamamı Müslümanlardan oluşan 15 mühürlü bir dilekçeyi Ticaret ve Evkaf Nezareti’ne ulaşmıştır.⁵⁶⁰

Fabrika için bir nevi ruhsat ve sonrası için imtiyaz talep eden esnaf grubu, yazdıkları dilekçede fabrikanın yönetim ve işleyişine yönelik planlamayı detaylarıyla paylaşmışlardır. Buna göre Hazine-i Amire yönetiminde işletecekleri fabrika için talep ettikleri arazi Sultan Ahmet’in evkafına ait 366 ziralık bir arsadır. Birinci kârhanenin enkazını yıkarak onun yerine kendi mallarından teberrüan sarf edecekleri altı üstlü kargir bir yapı kuracaklardır.

Yazılan dilekçede yer alan bilgilerin tetkik edilmesinin ardından zikredilen esnaf grubuna açacakları fabrika için ruhsat verilmesi kabul edilmiştir. Birinci basma kârhanesinin gediği kimlerdeyse parmaklıkçı esnafına verileceğine vakıfça karar

⁵⁵⁹ BOA, A.DVN. 84/2, H. 1269 (M. 1852).

⁵⁶⁰ BOA, İ. MVL. 427/18751, H. 26 Ra 1292 (M. 28 Nisan 1875).

verilmiştir. Kargir olacak binada vapur kömürü yerine odun kullanılacaktır.⁵⁶¹ Kendi destgahlarındaki üretimi karşılayabilecek güçte inşa edecekleri 7-8 bargir kuvvetindeki fabrikayı altlı üstlü bir binada inşa ederek kurmayı amaçlayan parmaklıkçı esnafının bahsettikleri fabrikanın mahiyeti hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Kayda geçen bu dilekçe ve verilen cevap üzere çeşitli tetkiklerin yapıldığı, talepte bulundukları hususta bir beis olmadığı anlaşılarak müsaade verilmiştir. 1860 yılında bir araya gelerek dilekçe sunan parmaklıkçı ve ıhlamurcu esnafının bu ortak hareketinin temelinde artık basma malzemelerinin İngiltere’den ithal edilmesi ve esnafın zarara uğraması yatmaktadır. 1860 yılı bu noktada önemli bir sürece işaret etmektedir. Zira 1848’de açılan Veliefendi Basma Fabrikası’nın ilk on yıl kârlı bir üretim kaydetmediği, fakat 1859’dan itibaren üretimde yaşanan artışın detayları ve Avrupa’dan ithal edilen sarf malzemeleri arasında baskı alet ve edevatlarının hacimli bir meblağa sahip olduğu ileride yeniden göreceğimiz gibi arşiv kayıtlarından takip edilebilmektedir. Dolayısıyla parmaklıkçı ve ıhlamurcu esnafının 1860 yılında sundukları bu dilekçeyle üretimlerini ucuz ve seri imal etmeyi amaçladıklarını ve Avrupa temelli üretimle rekabet etmenin yollarını aradıklarını tahmin edebiliriz.

Avrupa’da pamuklu tekstilinde meydana gelen gelişmelerin Osmanlı tekstil sektörü üzerindeki etkileri ve bu duruma karşı geliştirilen rekabet iki düşünceyi akla getirmektedir: Avrupa’da ani ve hızlı bir değişim yaşanarak tezgahlardan makineli endüstriyel üretime geçilmiştir. Fakat Osmanlı Devleti’nin bu duruma kayıtsız kalmadığı, üretimi uhdesinde bulunduran esnafın akılcı ve pratik çözümler geliştirdiği aşıkardır. Neticede Avrupa’dan ithal edilen baskı kalıplarının Osmanlı fabrikalarında sürdürülen üretimin artış gösterdiği yıllara paralel olarak artması, fabrika yönetiminin talebi karşılamak üzere ithal ürünlere başvurmalarını açıklarken, Avrupa merkezli endüstriyel gelişmeleri takip ederek kendi üretim metotlarında da bir reaksiyon yaşanmıştır. Öte yandan Osmanlı esnafının erken modern dönem pamuklu tekstil alanında baskı ve boyama sektöründeki öncü rolünü kaybetmesiyle

⁵⁶¹ BOA, İ. MVL. 427/18751, H. 26 Ra 1292 (M. 28 Nisan 1875).

yerli sanayi bir kırıma dönemi yaşamış, sonrasında yeni endüstrileşme dönemine uyum süreci başlamıştır.

3.3. Veliefendi Basma Fabrikasının İnşa Süreci

19. yüzyıla kadar imparatorlukta çeşitli büyüklüklerde kurulan manifaktürlerde, hane içi imalatta süregelen tekstil faaliyetleri İngiltere merkezli teknolojik yeniliklerin etkisiyle dünyanın pek çok şehrinde olduğu gibi Osmanlı şehirlerinde üretim biçiminin değişmesinde etkili olmuştur. Artan talep, üretimdeki hız ve çeşitlilik geleneksel üretim merkez ve metotlarının değişmesini zorunlu kılıyordu. Üretimde teknoloji ve mekanizasyona duyulan ihtiyaç neticesinde fabrikaların açılışı hız kazandı. 19. yüzyılda devlet himayesinde çeşitli sektöre ait fabrikalar açıldı. Kapsamlı imalathane ve fabrikaların devlet tarafından kurulması bu yüzyıla özgü değildi. Osmanlı Devleti'nin iktisadi prensiplerine uygun olarak halkın refahını sağlamak, ticareti destekleyerek gelirlerin yüksek düzeye çıkarılması amacıyla altyapı yatırımlarına önem verilmekteydi. Esnafın kar haddinin kontrol altında tutulduğu iktisadi düzende köprüler, kervansaraylar, çarşı ve fabrikaların inşasında devlet direkt hazineden ya da vakıflar yoluyla bu yatırımları finanse etmiştir.⁵⁶²

Fabrikaların inşa edileceği bölge ve coğrafyanın sağladığı olanaklar çok önemliydi. Su kaynağına yakınlığı, yakıt ikmalinin kolay sağlanacağı, deniz ulaşımına ve pazar olanağına yakın ve engebesiz bir arazi seçimi öncelikliydi. Haliç, Beykoz ve Bakırköy bölgeleri imparatorluğun yüzyılın başında ihtiyaç duyduğu özelliklerin çoğunu karşılayan üç ayaklı sanayi entegre merkezini oluşturmuyordu. Haliç'te kurulan Feshane, Bakırköy'de kurulan Veliefendi Basma Fabrikası ile Zeytinburnu Demir Fabrikası, Beykoz'da kurulan Paşabahçe İspirmit Fabrikası

⁵⁶² Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 203-205. Osmanlı Devleti'nin iktisadi prensipleri için ayrıca Bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 1, (1989), 175-186; Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 53-67.

kurulan fabrikaların sadece bir kısmıydı.⁵⁶³ Entegre bir tesis görüntüsüne sahip Veliefendi Basma Fabrikası, konumu itibarıyla İstanbul'un sanayi bölgelerinden biri olan Bakırköy civarındaydı.

İstanbul'un başkent oluşu ve fabrikaların kuruluşunda ihtiyaç duyulan olanakları temin eden bir bölge olmasından ötürü sanayinin merkezi sayılabilecek konumdaydı. Metropol şehrin sunduğu olanaklar çeşitli sektörler için fabrikalaşma sürecini hızlandırarak yönetmiştir. Doğal kaynakları ve coğrafi konumun elverişliliği İstanbul'u sanayileşmede ön planda tutmuştur. İstanbul tekstil merkezi olarak erken modern dönemde de basmahane, imalathane ve manifaktür gibi üretim merkezlerine ev sahipliği yapmıştı. Edirne ve Bursa gibi önemli tekstil şehirleriyle kurduğu iletişim ağı sayesinde üretilen ürünlerin entegrasyonunu sağlamıştır.⁵⁶⁴

Fabrikaların çalışmasında hem imparatorlukta hem Avrupa'da temel enerji kaynağını sağlayan kömürün ucuz ve kolay bir yolla, mavnalar kullanılarak şehre ulaşması gerekiyordu. Haliç kıyıları, fabrikaların kuruluşu ve İstanbul'un elektrik ihtiyacını karşılamak üzere inşa edilen Silahtarağa Elektrik Santrali'ne⁵⁶⁵ kömür ikmali açısından avantajlı bir konumdaydı. Coğrafi konumun sağladığı avantajlı yapı, kurulan fabrikalar ve işletmeler için önemliydi.⁵⁶⁶ Kömürün Haliç kıyılarına ulaştırılmasındaki kolaylık fabrikaların ve büyük tesislerin bu bölgeye inşa edilmesiyle paralel bir gelişme göstermiştir. İmalat masraflarını düşürmek, su veya deniz kenarına yakın olmak, demiryolu bağlantısında yer almak ve nihai ürünün buluşacağı pazara yakın olmak fabrikalara avantajlı bir konum sağlıyordu. Veliefendi Basma Fabrikası'nın İstanbul'un üçlü sanayi bölgesinden Zeytinburnu-Bakırköy hattına kurulmasında üretimde ihtiyaç duyulan su kaynağına yakın konumu etkili olmuştur. İstanbul'un üçlü sanayi bölgesi olarak Haliç ve çevresi, Beykoz bölgesi ile

⁵⁶³ Tanju Sarı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul'daki Fabrikaların Oluşum ve Gelişimi", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2006), 11-13.

⁵⁶⁴ Sarı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme", 70-76.

⁵⁶⁵ Asu Aksoy, *Silahtarağa Elektrik Santrali 1910-2004*, çev. Mine Şengel, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), 9-13, 35-40.

⁵⁶⁶ Sarı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme", 93-94.

Zeytinburnu-Bakırköy güzergahı heyet tarafından tespit edilerek inşa sürecinde bu noktalara öncelik verilmiştir.⁵⁶⁷ Sanayi komplekslerinin birbirine yakın inşa edilmesi ve genel yerleşim alanlarından uzak olmasının temel sebebi, herhangi bir işletmede bir problem, arıza çıktığında diğer işletmedeki teknik ekip o noktaya müdahale edebilmesi ve ortaya çıkan sanayi üretimine yönelik problemin halka zarar vermesinin önüne geçebilmektir. Barut fabrikasında patlama sonrası şehir dışında yeni bir barut fabrikası inşasına karar verilmesi bu hususu desteklemektedir.⁵⁶⁸

Veliefendi Basma Fabrikası'nın Mayıs 1845 yılında inşasına karar verilmiş; gereken bütçe hazırlanarak 1846 yılı ilkbaharında inşa çalışmaları başlamıştır. Kasım'da fabrika inşaatının bitmesi planlanırken yaklaşık bir sene gecikmeli olarak 1847 Eylül'ünde Veliefendi Basma Fabrikası'nın kaba inşaatı tamamlanmış ve basma fabrikasında deneme üretimlerine geçilmiştir. Basma fabrikasının inşaatında gerekli olan meblağdan 1.523.680 kuruş bina inşası için kullanılmış, 1.375.000 kuruş ise fabrika için gerekli alet, edevat ve makinelerin masrafı olarak ayrılmıştır.⁵⁶⁹ Garabet Balyan'ın üstlendiği fabrika inşaatı bitene kadar Hereke fabrikasının üst katında akmişe, alt katında kirpas imal edileceğinden üretimde gerekli makinelerin tedarikinden sorumlu Barutçubaşı Ohannes Dadyan olmuş, gerekli ödemeyi Darbhane-i Amire üstlenmiştir.⁵⁷⁰ Fabrikanın inşa sürecinin büyük kısmı tamamlandığında üretim denemeleri yapılmıştır. Kurulduğu ilk yıllarda kar elde edemeyen ama zamanla üretim kapasitesini arttırarak devam eden bir tesis haline dönüşmüştür. Mart 1848'de düzenli üretime başlayan Veliefendi Basma fabrikası 1857 yılında Hazine-i Hassa yönetimine geçmiş, 1876 yılında da Askeri idareye devredilmiştir.⁵⁷¹ Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet dönemine intikal eden sınırlı sayıdaki tesisten biri olan basma fabrikasının yönetiminin el değiştirmesinde ekonomik ve siyasi konjonktür etkili olmuştur. Bunun sonuçlarından biri de

⁵⁶⁷ Kırılı, "Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri", 21-27.

⁵⁶⁸ Kurt, vd, "19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi", 262-263.

⁵⁶⁹ BOA, HH. d., (Hazine-i Hassa Defterleri), nr.67, s. 61-a. H. 25 R 1262 (M. 22 Nisan 1846).

⁵⁷⁰ BOA, D.DRB. İ., (Bab-ı Defteri İradeler), 14/17, H. 27 R 1262 (M. 24 Nisan 1846).

⁵⁷¹ BOA, HH. THR., (Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi), 1228/28, H. 5 Ca 1274 (M. 22 Aralık 1857); BOA, HH. d. 554, s.11, H. 19 Ş 1294 (M. 29 Ağustos 1877).

fabrikaların Hazine-i Hassa idaresi devrinde Zeytinburnu Demir Fabrikası'na alet edevat gereksiniminden ötürü olan borçlarının artış göstermesidir. Askeri idareye geçişiyle ise askeri ihtiyaçların artmasıyla fabrikada kalın kirpas ve Amerikan kumaş üretimine ağırlık verilerek askeri ihtiyaçların karşılanması hedeflenmiştir. Osmanlı kara ordusunda bugünkü branda kalınlığında üretilen kirpas kumaşlar donanmada da kullanılmıştır.⁵⁷²

3.3.1. Veliefendi Basma Fabrikasında Üretim ve İşleyiş

Fabrikada iplik dokuma tezgâhı, baskı kalıpları, buharlı makineler, pamuk inceltici aletler ve çok sayıda teferruatlı malzemelerle fabrikaya ham halde giren pamuk pek çok aşamadan geçip işlenerek dokuma kumaşlar elde edilmiştir. Keten, çuha ve çeşitli incelikteki pamuklu kumaşların baskı ve boyama tezgahından geçmesiyle elde edilen kumaşlar basma fabrikasında sadece ham kumaşın üretilmediğini aynı zamanda diğer sanayi kollarının da aynı komplekste yer aldığını göstermektedir. Fabrikanın masraf ve muhtelif defter kayıtları incelendiğinde ahşap kalıplarla kumaşa baskı yapıldığı, boyahane ve resimhane gibi birimlerde renklendirildiği kaydedilmiştir.⁵⁷³ Fabrikaya ham olarak giren pamuk, yıkanıp temizlendikten sonra tarama işleminin ardından ip elde etmek için eğirilmekte, ardından mamul kumaş üretmek için dokunmaktadır.

1848-1852 yıllarında Veliefendi Basma Fabrikası'nda en çok üretilen kumaşın basma olduğu, 1852-1876 aralığında kirpas (pamuk-keten ve astarlık kumaş) üretildiği, 1860'lardan sonra artık basma kumaş tamamen kaybolarak pantolonluk kirpas kumaşın imalatına geçildiği görülmektedir. Fabrika son dönemine geldiğinde (1892-1908) pamuk ipliği ve yine kirpas üretimine ağırlık vermiştir. Veliefendi Basma Fabrikası'nda devam eden üretimde yaşanan bazı ekonomik problemler mevcut işleyişte aksaklıklara yol açarak fabrikanın zarar etmesine sebep olmuştur. Kuruluş amacının askeri ihtiyaçları karşılamak olduğu öne sürülen bir

⁵⁷² Kırılı, "Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri", 166-174.

⁵⁷³ BOA, HH. d, nr: 258, s. 75/b, H. Gurre-i C 1265 (M. Mayıs 1849).

pamuklu fabrikasının zikredilen ihtiyaçları gidermek amacıyla yüklü miktarda yaptığı üretim, karşılığı alınamadığı takdirde büyük bir zarara yol açmıştır. Karşılığını alacağı bir kurumdan ödemelerin gecikmesiyle ortaya çıkan sonuç şaşırtıcı olmamakla birlikte fabrikanın işleyişinde sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Kurulan yeni orduya mensup askerlerin yazlık ve kışlık askeri kıyafetleri ile donanmadaki gemiler için üretilen kirpas kumaşın üretim kapasitesi düşünüldüğünde basma fabrikasının masraflarını karşılayacak ödemeyi alamadığından ötürü ham madde tedariki ve personele yönelik masrafları karşılayamadığı anlaşılmıştır.⁵⁷⁴

Fabrikaların giderlerinden sorumlu Fabrika-i Hümayunlar İdaresi, ortaya çıkan sermaye tedariki sorunundaki nakdi akışı büyük çaplı ticaret yapan tüccar taifesinden ve sarraflardan faizli borç alarak çözmeye çalışmıştır.⁵⁷⁵ Fabrikanın sadece kuruluşta değıl, üretim esnasında da yüklü miktarda nakde ihtiyaç olmuştur. Veliefendi Basma Fabrikası'nın Hazine-i Hassa'ya devredildiğı 1857 senesinde hacimli işlemlere sahip tüccar ve sarraflardan yaklaşık 4,6 milyon kuruş borç aldığı, deyeceğı toplam faizin ise yaklaşık 465 bin kuruş olduğı grlmştir.⁵⁷⁶ İşçi ve usta maaşlarının ödenememesi ve üretimde kullanılan pamuğın tedarikinde yaşanan nakdi yetersizlik fabrikada aksaklıklara sebep olmaktadır. Devlet kurumlarının artan siparişlerini yetiştirmek üzere sarraf ve tüccar grubuna nakdi ihtiyaç amacıyla başvuran fabrika, Cevahircioğlu Ağıyazar bezirgandan 2.786.310, Kostaki'den 1.000.000, sarraf Bedros'dan 1.750.000, Yorgi bezirgandan 700.000, sarraf Bahivanoğlu'ndan 70.000, banker Zarifi'den 500.000 kuruş borç almıştır.⁵⁷⁷ Farklı zamanlarda kısa süreli sermaye için tekrar bu tüccar ve sarraf grubuna başvuran basma fabrikasının masraf ve gider kayıtları hakkında bilgi sahibi olmak için Osmanlı Arşivi'nde Hazine-i Hassa katalogunda aylık ve yıllık olarak tutulmuş masraf ve gider defterlerini, amele ve müstahdem ücretleri ile aynı zamanda elde

⁵⁷⁴ BOA, HH. d. 16191, H. 14 ř 1281 (M. 12 Ocak 1865).

⁵⁷⁵ Kırılı, "Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri", 117-119.

⁵⁷⁶ Kırılı, "Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri", 117-119.

⁵⁷⁷ Kırılı, "Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri", 120-121.

edilen mamulatin miktar ve çeşitlerini kapsayan kayıtları takip edebiliriz. Burada örneğin Veliefendi Basma Fabrikası'nın açıldığı 1848 yılına ait defterde 10 aylık imalat bilgileri ve fabrikaya alınan eşyaların fabrika müdürü Hurşit Ağa'ya teslim edildiği kayıtlıdır. Bu kayıtları incelediğimizde 10 aylık imalat sürecinde elde edilen 722.424 kuruşun hangi ürünlerden elde edildiği, 527.374 kuruşun da fabrikaya alınan eşya ve yapılan masrafa yönelik harcamalardan kaynaklandığı kaydedilmiştir. 1849-1850 yıllarına ait fabrikanın muhasebesine ait defterlerde aylık ve yıllık olarak kayıtlar tutulmuş, yapılan harcama kalemlerinin yanı sıra imal edilen kumaş çeşitleri, onları üretmek için kullanılan malzemeler kaydedilmiştir.⁵⁷⁸ Fabrikanın açıldığı seneye dair arşiv kayıtlarını takip ederek bir aylık memur maaşları, amele ücretleri ve o aya ait fabrikaya yapılan harcamalarla Veliefendi Basma Fabrikası'nın imalat ve işleyiş süreci hakkında fikir sahibi olabiliriz. 1849 senesine ait Veliefendi Basma Fabrikası'nın bir aylık maaş giderlerinde 2500 kuruş memur Hayrabad, 2000 kuruş mühendis, 800 kuruş tercüman Toros, aşçı Hasan ağanın ise 400 kuruş aldığı kaydedilmiştir. Onlar gibi yine fabrikada görevli ocakçı, demirci, anbarcı, kantarcı ve hamalların aldığı ücretleri de takip etmek mümkündür. Fabrikada maaş kalemlerinin gruplar halinde kaydedildiği basmacılarla birlikte boyacı, kasarcı, kalıpcı, kalemkar, terzi ve çırakların aynı maaş grubunda yer aldığı görülmüştür.⁵⁷⁹ Buna göre 1848 Kasım ayında fabrikanın masraf kaydı 186.477,5 kuruştur. Basmacı, çırak, kalıpcı, boyacı, ocakçı, ambarcı, mühendis, aşçı, hamal gibi fabrika personeline yönelik maaş giderleri 55.720 kuruş, imalatla kullanılan aletlere sarf edilen meblağın 62.743, bir aylık imalatın elde edilen gelirin ise 68.014 kuruş olduğu kaydedilmiştir. Hesapta açık kalan miktarın Fabrikalar Mal Sandığı'ndan talep olunduğu, basma fabrikasının açılışından itibaren ilk on sene boyunca sürdürdüğü üretimde kâr edemediği hesaplarda görülmektedir.⁵⁸⁰

⁵⁷⁸ BOA, HH. d. 15302 vr. 3-4, H. 15 Ş 1266 (M. 26 Haziran 1850).

⁵⁷⁹ BOA, HH.d. 15305 vr. 2, H. 9 R 1265 (M. 22 Şubat 1849). Bkz. Osmanlı arşiv vesikasının transkripsiyon metni ve aslı ektedir.

⁵⁸⁰ BOA, HH. d. 15305 vr. 2, H. 9 R 1265 (M. 22 Şubat 1849).

Veliefendi Basma fabrikasına ait masraf defterlerini⁵⁸¹ incelediğimizde fabrikanın faaliyete geçtiği 1848 Mart ayından itibaren bir senelik gelir ve gider kalemlerini takip edebiliriz. Fabrikada üretilen çeşitli tekstil ürünleri, İngiltere’den talep edilen alet edevatın içeriği, fabrikada çalışan usta ve amele ücretleri ile Avrupa’dan getirilen yabancı ustalara yapılan ödemeleri inceleyerek fabrikanın kuruluş yılındaki üretimini gelir gider dengesiyle inceleyebiliriz. Bu seneye ait masraf defterine göre fabrikaya İngiltere’den getirilen 6 adet resim kazıcı aletin fiyatı 48.400 kuruş, resim çıkarması için alınan bir adet aletin fiyatı 14.750 kuruş olarak kaydedilmiştir. Bunların yanı sıra çulha tezgâhı, demirden yapılmış litoğrafi tezgâhı, taraklar, makara ipi bükten aletler, bez büzücü aletlere ödenen miktar 141.200 kuruştur. Yine yüz bargir gücünde buhar makinesi kuvvetine sahip dişli çarklar, fabrikanın orta ve alt katlarına sıra miller ve üzerindeki makaraların fiyatları ile toplamının sigorta ve nakliye masrafı 296.230 kuruştur. Üretimi sağlayan malzemeler ile fabrikanın kapasitesini arttıran alet ve edevatın toplam tutarı 437.430 kuruş olarak hesaplanmıştır.⁵⁸²

Kurulduğu yıla ait masraf defterinde dikkati çeken bir unsur da kumaşa uygulanan baskı gereçlerinin fabrikanın inşasıyla İngiltere’den getiriliyor olmasıdır. Manifaktürlerde yapılan üretimden farklı olarak yerli esnaftan temin edilen ahşap kalıplar yerine yabancı gereçlerin tercih edilmesi baskı alet ve tezgahlarının toplam gider içerisinde yüksek bir meblağa sahip olmasını açıklamaktadır. Kurulan fabrikada ayrıca İstanbul’dan temin edilen boya için bakır kazan, fiç, kantar, çırık, boyacı ve oymacı edevatları olması, fabrika içinde kumaşların boyandığı sırada gerekli malzemelerin neler olduğunu göstermektedir. Aylık ve yıllık tutulan fabrika hesapları yönetim veya müdür değiştiğinde yeni gelenlere aktarılır, imal edilen ürünler, imalat sürecinde kullanılan mevcut alet, edevat ve malzemeler devir sürecinde kaydedilerek yeni yönetime teslim edilirdi. Fabrikanın kuruluş yıllarında müdürlük yapan baş hoca Ohannes’in yeni müdür Hurşid ağaya devir ve teslim eylediği Mart ayının muhasebe kaydında pamuk iplikleri, farklı uzunluklara sahip

⁵⁸¹ BOA, HH. d. 19118, vr. 3-4, H. Gurre-i Ca 1265 (M. Nisan 1849).

⁵⁸² BOA, HH. d. 19118, vr. 3-4, H. Gurre-i Ca 1265 (M. Nisan 1849).

madampol kumaşlar, harir, lastik, boya çeşitleri, pamuk tezgahı, dülbend, çiçekli basma, mekik, demir tel ve makaralar ile kömür yer almaktadır. Bu malzemelerin adet ve birim fiyatları da kaydedildiği için ne kadar üretim ve harcama yapıldığını hesaplamak mümkündür.⁵⁸³

3.3.2. Veliefendi Basma Fabrikası'nda Çalışma Organizasyonu ve Avrupalı Ustalar

Veliefendi Basma fabrikasında manifaktürlerden farklı olarak buhar gücüyle çalışan makineler, daha mekanik ve teknolojik aletler ile onlarla temasta bulunan Avrupalı ustalar mevcuttu. Üretimin endüstrileşmesinde Avrupa'dan çeşitli makine ve alet temin eden tüccarlar ile bunların montaj ve kullanımında yerli usta ve işçilere yardımcı olacak Avrupalı tekstil çalışanlarına ihtiyaç duymaktaydı. Alanında deneyimli Avrupalı ustalar Osmanlı devlet fabrikalarında çalışmak ve yerli personele makinelerin işleyişi hakkında bilgilendirme yapmak üzere imparatorluğa gelmişlerdi. 1840'larda İngiltere'den gelen ustalar öndeyken ilerleyen yıllarda Belçika, Fransa, İtalya ve Avusturya gibi ülkelerden gelen kalifiye ustalar olmuştur.⁵⁸⁴ Basma fabrikasında üretim organizasyonuna göre bir müdür, mühendisler, memur, personel, amele, dokuma ve boyama ustaları ile Avrupalı ustalar çalışmaktaydı. İncelenen arşiv belgelerinde memur olarak müdür, doktor, gece bekçisi ve hamallar da sayılmaktaydı. Bunların farkı sabit bir ücret almaları, fabrika çalışmasa da bu kişilere aynı miktarda ödeme yapılmasıydı. Cevabı merak edilen bir soru da diğer işçi ve basma ustalarının parça başına mı ücret aldıklarıdır. Henüz bu konu netlik kazanmasa da incelenen arşiv kayıtlarında işçi ve usta maaşlarında artış ve düşüş olduğu görülmüş, üretim kapasitesinin artışıyla yapılan ödemelerde de artış gözlenmiştir. 1860'larda Avrupalı ustaların aylık 2500 kuruşla 1500 kuruş alan fabrika müdüründen yüksek maaş aldığı, Avrupalı ustalar, fabrika müdürü ve bu sanayi kompleksinde görevli olan hekim şeklinde maaş sıralaması devam etmektedir.

⁵⁸³ BOA, HH. d. 15302 vr. 3-4, H. 15 Ş 1266 (M. 26 Haziran 1850). Bkz. Arşiv defterinin transkripsiyon metni ve aslı ektedir.

⁵⁸⁴ Kırılı, "Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri", 428-429.

Osmanlı'da ücret ve maaş politikasının sınırları vasıflı/vasıfsız olarak belirlenmişti. Vasıflı bir usta ayda 270 kuruş, vasıfsız işçi 60-90 kuruş aralığında kazanmaktaydı.⁵⁸⁵ Avrupalı ustalara ve memurlara ödenen maaş ile amele ücretleri önemli bir gider kalemini oluşturmaktadır. Avrupa'dan gelen çulha ustası Vilyon, hakkak John, çarkçı Andrea, ressam Barteleme, kalıpçı ve basmacı Jozef ustaların her birine hem maaş hem de dönüş için harcırah ödemesi yapılmıştır. Yabancı usta ve teknik çalışana ödenen miktar 327.982 kuruşken yerli usta ve amelelere ödenen 152.970 kuruştur. Yapılan her harcamanın tutulduğu defterde bir yıllık sarf olunan meblağ 1.593.156 kuruş, üretimle elde edilen 1.193.381 kuruştur. Aradaki mevcut fark 399.775 kuruş Fabrikalar Mal Sandığı'ndan talep olunmuştur.⁵⁸⁶

Veliefendi Basma Fabrikası'ndan sorumlu müdürün görevlerinden en önemlisi aydan aya tuttuğu hesap kayıtlarıdır. Kendisinin tuttuğu hesap kayıtlarında o aya ait üretim miktarı ve masraf kalemleri kaydedilerek fabrikanın kâr-zarar dengesi hesaplanmıştır. Masraf defterinin her bir varağının altında fabrikanın açılışından 1850 yılına kadar görev yapmış Barutçubaşı Ohannes Dadyan'ın mührü bulunmaktadır. Basma fabrikasının resmi olarak müdürü olmasa da 1850'de Hurşit Ağa müdür olana kadar Ohannes Dadyan sorumludur. Başlangıçta basma ve kirpas üretimi önde olmuştur. Buna göre çeşitli uzunluk ve inceliğe sahip kirpaslar fabrikada üretilerek dağıtımı yapılmıştır. Hazırladığı gelir-gider makbuzunu Fabrikalar Mal Sandığı'na bildiren müdür, o ay üretim için gerekli malzemelerin temini için başvuruda bulunur. Zikredilen aya ait masraf kaydında pamuk, tülbent, canfes, boya ve şali kumaşlar alınmış, demirbaş olarak da basmacı tezgâhı, gömlek, fanila, çorap imalatında kullanılan tezgahlar, tülbent ve arakiyeci masaları ile kalıpçı ve resimci iskemleleri sipariş edilmiştir.⁵⁸⁷ Devlet tarafından kurulan fabrikaların ihtiyaç duyduğu sarf malzemelerini yurtdışından temin ederek fabrikaya getiren, kullanımı ve kurulumunu sağlayan Avrupalı ustaların açılan fabrikalarda istihdamını organize eden tüccar grubu ihtiyaç dahilinde nakdi olarak da fabrika yönetimine

⁵⁸⁵ Kırılı, "Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri", 400-407.

⁵⁸⁶ BOA, HH. d. 14607 vr. 2, H. 11 Ra 1271 (M. 2 Aralık 1854).

⁵⁸⁷ BOA, D.DRB. İ. 24/8, H. 2 L 1264 (M. 1 Eylül 1848).

destek olmuştur. Tüccar taifesinin Avrupa'dan getirdiği, fabrikanın mevcut kapasitesini arttırmaya yönelik alet ve edevatın tutarı hesaplanarak gerekli meblağ fabrikanın gider defterlerine kaydedilmiştir.⁵⁸⁸ Fabrika-i Hümayunlar Mal Sandığı kurumundan ihtiyaçları temin eden bir tüccara yaptığı ödeme planını içeren arşiv kaydı üzerinden bir yıllık ödemeyi takip edebiliriz. Söz konusu belge Mart 1852'den Şubat 1853'e bir senelik ödeme kaydını gösterir. Rum bir bezirgana yapılan bir yıllık ödeme 3.092.825 kuruş, aynı yıla ait memur maaşları ile amele ücretlerinin toplamı da 1.008.055 kuruş olarak kaydedilmiştir.⁵⁸⁹ Alınan eşyalar arasında büyük dokuma tezgâhları, makaralı makineler ve yedek parçaları, pamuk eğiren aletler ile yıllık üretimi 1.370.000 metreye çıkarmak üzere 90 beygir gücünde iki buhar makinesi ile bu kuvvetteki üretimi karşılayan 4 kazan vardır.⁵⁹⁰ Fabrika yönetimi bu aletleri temin etmek için tüccarlarla çalışmıştır. Basma fabrikası hakkında tutulmuş çok sayıda defterin üzerinden, yapılan harcamaları, çalışan sayısını, üretim miktarını ve imal edilen pamukluları karşılaştırmak mümkündür. Ayrıca çalışan personel sayısı ve ücretlerini gösteren vesikalar sayesinde bir basma fabrikasında aylık ve yıllık gelir gider dengesini analiz edebiliriz. Bu verilere göre, Veliefendi Basma Fabrikası'nın kurulduğu yıl olan 1848'den itibaren on sene boyunca kârlı bir imalat süreci yaşamadığını söyleyebiliriz. Zikredilen ilk 10 seneden sonraki dönemde, 19. yüzyılda Osmanlı dış ticaret istatistiklerini incelediğimizde toplam ithalatın yüzdelik değerini ve pamuklu tekstilinin ithalat içindeki payını takip edebiliriz. Buna göre 1840-1842 aralığında pamuklu tekstil ürünlerinde İngiltere %60,2 ağırlığa sahipken bu oran 1860-1862 yıllarında %0,7 seviyelerine kadar gerilemiştir.⁵⁹¹ İngiltere'nin pamuklu tekstil ürünlerinin Osmanlı ticaret sektöründe baş rolde olduğu zaman dilimiyle fabrikanın üretimde durgun geçen ilk on yılı aynı dönemi kapsamaktadır. Veliefendi Basma Fabrikası'nın kârlı bir üretime geçmesiyle 1866-1876 yılları arasında pamuklu tekstil ürünleri ve iplik alanında ithalatın büyük bir kısmını

⁵⁸⁸ BOA, HH. d. 14607 vr. 2, H. 11 Ra 1271 (M. 2 Aralık 1854).

⁵⁸⁹ BOA, HH. d. 14607 vr. 2, H. 11 Ra 1271 (M. 2 Aralık 1854).

⁵⁹⁰ Kırılı, "Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri", 85-93.

⁵⁹¹ Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti: Tarihi İstatistikler Dizisi*, c.I, (Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1995), 66.

oluşturan İngiltere'nin bu tarihten itibaren yüzdelik oranında büyük bir düşüş yaşadığını görmek mümkündür. Osmanlı dış ticaret istatistikleri 1878'den itibaren yayınladığı için önceki dönem verileri için Almanya, Rusya, İtalya, İngiltere ve ABD dış ticaret istatistikleri incelenerek hazırlanan 1830-1913 Osmanlı dış ticaret istatistik verilerinde başlıca malların toplam ithalat değeri ve yüzde paylarını takip edebiliriz.⁵⁹²

Fabrikanın üretim bilançosuna göre basmanın yanı sıra bez, kirpas, çorap, gömleklik kumaş, eldiven ve iplik de üretilmekteydi. Basma fabrikasının 1850-1851 aralığındaki bir senelik üretimi olarak 665.857 kuruşluk basma, 372.800 kuruşluk kirpas, 41.499 kuruşluk basma mendil, 6.345 kuruşluk çorap, çeşitli miktarda fanila, gömlek ve tülbent Fabrika-i Hümayunlar ambarına sevk edilmiştir. Bu ürünler arasında ordu ihtiyacı olan miktarı satın aldıktan sonra kalanlar, çeşitli kazalara satılmak üzere gönderilmektedir. Buna göre fabrikada basma üretimi ön planda olmuştur. 1848-1860 aralığında basma ve kirpas üretimi öndeyken ilk kez 1852 olmak üzere 1860-1870'lerden itibaren askeri ihtiyaçların artışıyla kirpas üretimi basma imalatını geçmiştir. Basma üretimine 1860'lardan itibaren rastlanmamıştır.⁵⁹³ Fabrikanın en fazla kar elde ettiği 1867 yılında imalat değeri 7.941.806 kuruş, her türlü ödeme ve masrafların toplam tutarı ise 5.458.944 kuruş olarak kaydedilmiştir. Bu tarihe kadar üretim, satıştan elde edilen meblağdan ya fazla olmuş ya da çok az farkla geride kalmıştır. Buna göre 1867 yılına ait bilançoda zikredilen kar miktarı Veliefendi Basma fabrikası için yüksektir.⁵⁹⁴

Fabrikada üretilen mallar arasında en büyük kalemi oluşturan basmanın kullanım alanları ve fabrikadaki imalat sürecine baktığımızda giysilerde ve ev tekstilinde kullanıldığını görebiliriz. Basma kumaşın imalatında ahşap bloklara çizilmiş desenlerin elle kumaşa baskı uygulayarak elde edilmesi sonucunda Avrupa'da Hint pamuklularını aratmayacak derecede taklit edilmiş, Avrupa

⁵⁹² Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, 61-77.

⁵⁹³ Kırılı, "Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri", 164-168.

⁵⁹⁴ Kırılı, "Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri", 173-174.

pazarında Diyarbakır, Tokat ve Antep basmaları olarak rağbet görmüştür.⁵⁹⁵ Daha mekanik tezgahlarda baskı uygulanmasıyla şahsi atölyelerde sürdürülen basma imalatından daha temiz basmalar üretildiği Veliefendi Basma fabrikasında müşteri profilini çoğunlukla devlet kurum ve kuruluşlarının oluşturuyor, imalatın halka ulaşabilmesi için çeşitli yollar deneniyordu. Bunlardan ilki üretilen mallar için bir depo görevi gören Sepetçiler Kasrı'nda basma satışı yaparak halk arasında basma tüketimini artırmaktı. Diğer bir yol ise farklı güzergahlarda mağazalar açarak, belirli bir kâr uygulamasıyla esnaf aracılığıyla basmaları geniş kitlerle buluşturmaktı. Fabrikanın basma üretiminde %15 kâr oranıyla kârlı bir satış elde edemediği bir gerçektir. Bir top basma kumaş 38 yarda⁵⁹⁶ (3.473 metre) uzunluğunda olup 100 kuruşa satılırken, 30-35 kuruş tutarında uygulanan baskı işlemi sonrasında maliyeti 130-140 kuruşa tekabül etmekteydi. Bir top basmanın satış tutarı ise 160 kuruş olarak belirlenmişti.⁵⁹⁷

Yabancı ustalar Avrupa'dan ithal edilen makinelerin kullanımında ve yerli personelin eğitilmesi hususunda önemlidir. Osmanlı Devleti yeni teknolojiye uyum sürecinde iyi kalite pamuk üretiminin inceliklerine vakıf olmak için sanayi mektepleri açmış, Avrupa'ya öğrenci göndererek hem teknik destek almak hem de Avrupa'daki sanayi entegrasyonunu izlemeyi hedeflemiştir.⁵⁹⁸ Yerli ustalardan da teknik destek almayı hedefleyen Osmanlı devletinde Baruthane-i Amire'deki makineleri kullanmak üzere eski saat tamircisi Arakel Dadyan'dan yardım aldığı, ailesinin de bu işle yakından ilgilenmesi üzerine bazı aile üyelerinin yurtdışında teknik deneyim kazanmak üzere gönderildiği arşiv kayıtlarında mevcuttur. Buna göre Baruthane'nin yönetiminde Arakel Dadyan ile oğulları ve torunları etkili olmuştur.⁵⁹⁹

⁵⁹⁵ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi*, s.114-119.

1 yarda=91,4 cm olarak ölçülmüş; bir top kumaşın uzunluğu hesaplanmıştır.

⁵⁹⁷ Kırılı, "Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri", 176-178.

⁵⁹⁸ BOA, HAT. 588/28921, H. 1252 (M. 1836); BOA, HAT. 591/ 229016-B, H.1252 (M. 1836).

⁵⁹⁹ BOA, HAT. 203/10571, H. 1210 (M. 1795); BOA, HAT. 205/10701, H. 1211 (M. 1796); BOA, HAT. 587/28873, H.1254 (M.1838); BOA, HAT. 587/28874, H.1254 (M.1838).

Dadyan ailesi üyelerinden Ohannes ve oğlu Arakel Dadyan'ın İngiltere ve Fransa'nın imal ettiği kalitede barut üretiminin inceliklerini öğrenmek üzere Osmanlı devleti tarafından masrafları karşılanarak İngiliz Kraliyet Baruthanesi'ne ziyaretleri sonrası tuttukları raporda Baruthane fabrikasında kendilerinin imalat sürecinde nerede hata yaptıklarını, İngilizlerin de barut üretim metotlarını aktarmışlardır.⁶⁰⁰ Fabrikalardan en yüksek seviyede verim alabilmek üzere yabancı usta istihdamı, sanayi mekteplerinin inşasıyla çalışanların bilinçlendirilmesi ve yabancı ülkelere öğrenci göndererek sanayi faaliyetlerini yakından takip etmeleri amaçlanmıştır.

Fabrikada çalışan memur, personel, üretimi sağlayan işçi ve kalifiyeli ustaların yanı sıra mühendisler de mevcuttu. Fabrika çalışanlarının arasında yemekten sorumlu aşçı da çalışanlar vardır.⁶⁰¹ Basmahanenin bulunduğu konumda imalathanenin haricinde çalışanların çeşitli ihtiyaçlarına yönelik kahvehane, bakkal hamam ve lojman gibi yapılar mevcuttu.⁶⁰² 1855'ten önce lojman inşa edilmemiş ve ihtiyaç hasıl olmasıyla basmahanenin yanındaki vakıf arazisi fabrikaya yılda 2500 kuruşa daimî olarak tahsis edilmiş; personelin ihtiyacına yönelik binalar inşa edilmişti.⁶⁰³ Teknik destek ve acil müdahale gerektiren durumlarda civardaki diğer sanayi tesisine ait personelden yardımın hızlı ve ulaşılabilir olması için sanayi kuruluşları birbirlerine yakın inşa edilmişlerdi.⁶⁰⁴ Basma fabrikasında üretimin devamını sağlamak ve düzeni kurmak amacıyla vardiyalı sistemde çalışmıştır. Buna göre 300 gün mesai yapan fabrikanın açıldığı yıllarda 120 kişiyle⁶⁰⁵ başlayan imalatla çalışan sayısı, 1850'lerde 310 kişi⁶⁰⁶ ve 1870'lerde 400 kişi⁶⁰⁷ olarak kaydedilmiştir.⁶⁰⁸ Fabrikanın inşasıyla bundan önce manifaktür düzeyindeki tesislerde imalat yapan Ermeni basmacı ustalarının basma fabrikasına başvurdukları,

⁶⁰⁰ BOA, HAT. 588/28921, H. 1252 (M. 1836); BOA, HAT. 591/ 229016-B H.1252 (M. 1836).

⁶⁰¹ BOA, BOA, HH.d. 14607 vr. 2, H. 11 Ra 1271 (M. 2 Aralık 1854).

⁶⁰² BOA, HH. d. 554 vr.7, H. 19 Ş 1294 (M. 29 Ağustos 1877).

⁶⁰³ BOA, İ.MVL. 325/13912. H. 26 C 1271 (M.16 Mart 1855).

⁶⁰⁴ Kırılı, "Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri", 428-432.

⁶⁰⁵ BOA, HH. d. 17084, H. Gurre-i L 1265 (M. Ağustos 1849).

⁶⁰⁶ BOA, HH. d. 563, vr.29-30, H. 1 B 1270 (M. 30 Mart 1854).

⁶⁰⁷ BOA, HH. d. 16383, R. 13 Kanunusani 1288 (M. 25 Ocak 1873).

⁶⁰⁸ Kırılı, "Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri", 399-401.

üretime devam ettikleri kaydedilmiştir. Osmanlı esnafı açılan fabrikalarda gerek usta gerekse işçi olarak çalışmıştır, aksi takdirde kurulan fabrikalarda imalatı sürdürecektir. personelde sıkıntı yaşanabilirdi. Avrupa'dan tedarik edilen makinelerin kullanımında yardımcı olmaları için yabancı ustaların basmahanede çalışmaya başlamasıyla onların yerli usta ve personelle iletişim kurmasında tercümanlık yapan Artin ve Bedros gibi çevirmenler de fabrikada görev almıştır. Arşiv kaydında tercümanlık hizmeti veren bu iki zimminin alacaklarını tahsil edemedikleri için yazdıkları dilekçeyi görebiliriz.⁶⁰⁹ Gelen Avrupalı ustalarla tercüman vasıtasıyla iletişim kuran yerli usta ve memurlar yine tercümanlık hizmetiyle gelen makinelerin kullanımını öğrenmişlerdir. Her ne kadar üretimde biçimsel ve metot olarak değişimler yaşansa da Osmanlı esnaf mensupları bu tesislerde görev alarak bilgi birikimlerini aktarma olanağını bulmuştur. Benzer şekilde Birleşik Krallık'ta da Sanayi Devrimi ile hanelerden fabrikaya taşınan imalatı ip eğiren kadınlara deneyimlerinden ötürü öncelik sağlanmış, fabrikalarda çalışmışlardır.⁶¹⁰

Fabrika personeli yılda 300 gün çalışırken, vardiya sisteminin ayrıntıları hakkında henüz bir netlik olmadığı anlaşılmıştır. İmalatın sektöre uğramaması için çalışan usta ve personele çeşitli imtiyazlar tanınmıştır. Özellikle kalifiyeli elemanların askerlikten muaf olduğu, gayrimüslim ve Müslüman çalışanlara gümrük vergilerinde muafiyet verildiği görülmektedir.⁶¹¹ Basma fabrikasında işe alım sürecini görebileceğimiz arşiv kaydına göre, daha önce istihdam edilen işçilerin memleketlerine gidip döndüklerinde ihtiyaç varsa tekrar çalışmak istedikleri görülmüştür.

Fabrikada görevli personel için inşa edilen lojman ile imalat sürecinde aksaklıklar yaşanması en aza indirgenmesi hedeflenmiş olmalıdır. Sanayi tesislerinde hem üretimin devamlılığı hem de olası tehlikelere karşı konaklama sorunu inşa edilen lojmanlarla çözülmeye çalışılmıştır. Örneğin Haliç bölgesinde inşa edilen ve

⁶⁰⁹ BOA, D.DRB. İ. 14/18, H. 24 R 1262 (M. 21 Nisan 1846).

⁶¹⁰ Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa*, 671-673.

⁶¹¹ Kırılı, "Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri", 473-496.

şehrin elektriğini tek başına sağlayan bir tesis olması sebebiyle önemli bir konumda olan Silahtarağa Elektrik Santrali'nde, mühendislerin ve santralde tam gün vardiyalı olarak bulunması gereken personelin aileleri ile birlikte konaklaması için lojmanlar yapılmıştır.⁶¹²

Veliefendi Basma Fabrikası'nda enerji kaynağı olarak kömürün kullanıldığı, Karadeniz Ereğli kömürünün sevkiyatının kolaylığı sebebiyle tercih edildiği arşiv kayıtlarında mevcuttur. Basma fabrikasında üretilen mamullere yönelik artan talebe paralel olarak işçi sayısında, Avrupa'dan tedarik edilen makine ile alet miktarında ve kullanılan enerji kaynağı olan kömürde artışa gidildiği gözlenmiştir.⁶¹³ Sanayi tesislerinin düzlük bir arazide inşa edilmesinde enerji kaynağının sevkiyatının kolaylığı ve mamullerin pazara yakın olması gözetilmiştir. Ham pamukların taşınması ve basma fabrikası için Ereğli'den 1848-1876 aralığında maden kömürünün sevkiyatı yine liman üzerinden gemilerle yapılıyordu.

Teknik destek yetersizliği önemli bir sorunu teşkil ederken, yönetimde yaşanan rüşvet, yolsuzluk gibi uygulamalar fabrikanın işleyişinde olumsuz etkilere yol açmıştır. Alım-satımdan sorumlu dönemin ilk fabrika müdürü Ohannes'in fabrikaya sipariş ettiği pamuklu tekstili için gerekli alet ve edevata belirlediği fiyatlar ile o ürünlerin gerçek satış fiyatının arasında fark olduğu görülmüş; güvenilirliğin sorgulanmasına sebep olmuştur. Maaş ve ödemelerin zamanında yapılamaması, siyasi konjonktürde yaşanan gelişmelerin sermaye ve pazar dengesini etkilemesi gibi yaşanan sıkıntılar fabrikadaki imalatı olumsuz yönde etkilemiştir.⁶¹⁴

Fabrikanın başlangıçta zarar eden üretim süreci, kapasitesini arttırmak üzere artan demirbaş ihtiyacı sebebiyle Zeytinburnu Demir Çelik Fabrikası'na olan borcunun artmasıyla Veliefendi Basma Fabrikası'nın yönetimi 1857'de Hazine-i

⁶¹² Aksoy, *Silahtarağa Elektrik Santrali*, 47-49.

⁶¹³ Kırılı, "Basma Fabrikasının Kuruluşu ve Faaliyetleri", 473-496.

⁶¹⁴ Kırılı, "Basma Fabrikasının Kuruluşu ve Faaliyetleri", 478-496.

Hassa idaresine bağlanmıştır.⁶¹⁵ Basma fabrikası devredilmeden önce sermayesi, alacakları, kimlere borcu olduğu ve miktarı kaydedilerek bildirilmiştir. Fabrikaya gerekli olan kömür için Tophane-i Amire'ye ödediği miktar, ürettiği askeri kıyafetler için Nizamiye hazinesinden alacağı meblağ ile yine imalat için harcadığı miktar kaydedilmiş, buna karşılık üretim sürecinde borçlandığı tüccar ve kurumlar da paylaşılmıştır. Öncelikle Veliefendi Basma Fabrikası'nın devredildiği tarih olan 1857 yılına ait toplam borcu ve alacağı kaydedilen arşiv belgesinde detaylı olarak 1857-1860 aralığındaki alacak ve borçlarının hesabı tutulmuştur. Buna göre 1857 yılına ait borç miktarı 5.669.113 kuruşken toplam sermayesi 10.637.206 kuruştur.⁶¹⁶ 1857-1875 aralığında yönetimi devralan Hazine-i Hassa idaresi ve fabrikanın kârlı üretim süreci paralel bir büyüme kaydetmiştir.⁶¹⁷ Devlet fabrikalarında uygulanan yeni bir düzenleme ile her bir fabrikaya birer muhasebeci atanmasına karar verilmiş; böylece fabrikalarda çalışanların tam liste isimleri, maaşları ve görevlerinin tespit edilmesinin ardından 1876 yılında Veliefendi Basma fabrikasının yönetimi daha sonra Harbiye Nezareti Askeri Levazımat Dairesi olarak anılacak Seraskeri İdaresi'ne geçmiştir. Bu devir sürecinde de fabrikanın alacak ve borçları, demirbaş alet ve edevatları ile üretimi kaydedilerek devredileceği kuruma bildirilmiştir.⁶¹⁸ Askeri idareye devrini gösteren arşiv vesikasında Fabrika-i Hümayunlar için açıktan verilmiş ve henüz senetleri düzenlenmemiş masraf kalemlerini görmek mümkündür. Burada kastedilenin henüz kaydedilmemiş bir borç kaydı olduğu, haliyle ödeme planının hazırlanmadığı yorumu yapılabilir. Bu süreçte basma fabrikasının alışveriş yaptığı tüccar taifesinin kimliği ve tedarik ettiği malzemelerin bilgisine de ulaşabiliriz. Basma fabrikasının Mösyö Hansen bezirgandan rişte-i penbe olarak anılan pamuk ipliği, fanila ve basma bezleri satın aldığı ve onlara ne kadar bir meblağ ödediğini

⁶¹⁵ BOA, HH. d. 13932. Veliefendi Basma fabrikasının Sultan Abdülmecit'in iradesiyle Hazine-i Hassa idaresine bağlanmasına karar verilmiştir.

⁶¹⁶ BOA, HH. d. 22051, H. 14 L 1281 (M. 12 Mart 1865).

⁶¹⁷ Kırılı, "Basma Fabrikasının Kuruluşu ve Faaliyetleri", 538-542.

⁶¹⁸ BOA, HH. d. 24057, R. 12 Haziran 1291 (M. 24 Haziran 1875); BOA, HH. d. 24058, R. 11 Kanunusani 1292 (M. 23 Ocak 1877).

görebiliriz.⁶¹⁹ Fabrikaların devir sürecinden önce tutulan borç ve alacak kayıtları ışığında fabrikanın muhasebe kayıtlarını inceleyerek devredilmeden önceki ve sonraki süreçte gösterdiği gelişmelerin takibi yapılabilir. Bu açıdan tutulan defter ve kayıtların yapılan araştırmalara katkısı büyüktür.

Fabrikanın genel olarak yerli talebi karşılayan, askeri ihtiyaçların üretimini önceleyen yapısında ana hatlarıyla bir değişiklik olmamış; sadece kuruluşundan farklı olarak bazı ürünlerin üretimine ağırlık verdiği kaydedilmiştir. Çadır bezi, ipi, astarı, tüfek kayışı gibi yeni ürünlere yer verilmiş; havlu, peştamal ve perdelik bez üretimi de devam etmiştir. Yeni ürünlerin üretiminin tam olarak ne zaman başladığı bilinmese de 1892-1908 yılları aralığında ürün skalasında büyük benzerlik mevcuttur.⁶²⁰ 1925 yılına kadar kısa sürelerle başka kuruma devredilen fabrika bu tarihte sonradan Sümerbank olarak anılan Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilmiştir.⁶²¹

Sümerbank, modern ve sistemli tekstil üretiminin öncülüğünü üstlenerek pamuklu tekstilinde üretim kapasitesini arttırarak bu alandaki ithalat oranını düşürmeyi hedeflemiştir. 1929-1939 aralığında pamuklu sanayiinde üretimi iki katına çıkararak ithalatın %37.25'ten %21.53'e gerilemesini sağlamıştır.⁶²² Özel girişimlere kredi desteği de sağlayan Sümerbank'ın pamuklu tekstil sektöründe meydana gelen hızlı artışı karşılayabilmek üzere yeni fabrikalar açtığı ve özel girişimcilere olan desteğini arttırdığı görülmüştür. Fakat talepte yaşanan ani ve hızlı artışa yetişmek oldukça önemli bir sorun teşkil ediyordu. İç tüketimde 1963'te 532 milyon metre olan pamuklu kumaş artışı 1972'de 932 milyon metreye yükselmişti. Devletin yirmi yıldır sürdürdüğü tekstil sektöründeki öncülüğünü kaybedeceği anlaşılmıştı.⁶²³

⁶¹⁹ BOA, HH. d. 585, R. 30 Eylül 1287 (M. 12 Ekim 1871).

⁶²⁰ Kırılı, "Basma Fabrikasının Kuruluşu ve Faaliyetleri", 538-545.

⁶²¹ Kırılı, "Basma Fabrikasının Kuruluşu ve Faaliyetleri", 538-542.

⁶²² İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 151-153.

⁶²³ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 154-155.

Veliefendi Basma Fabrikası, kuruluş tarihi olan 1848 yılından Sümerbank'a devredildiği 1925 yılına kadar geçen sürede Osmanlı devletinin siyasi, sosyal ve ekonomik konjonktürde yaşadığı her türlü olumsuzluğa rağmen üretim sürecine devam etmiş bir sanayi tesisidir. Avrupa'da vuku bulan gelişmeleri mevcut düzeninin imkân sağladığı ölçüde yakından takip ederek sürdürmüştür. Bu noktada “ivmesiz bir hıza sahip olan Avrupa'nın”⁶²⁴ karşısında kendi mevcut gelişme hızına sahip Osmanlı Devleti için sanayileşmenin varlığı/eksikliği perspektifinden ziyade imparatorluğun kendi bünyesinde gerçekleştirdiği sanayiye yönelik adımları incelemek bu alanda daha kapsamlı bir araştırma yapmayı mümkün kılacaktır. Zira “sanayileşme gerçekleşemedi” bakış açısıyla erken modern dönemdeki hacimli yapıya sahip üç basmahanenin varlığı ve modern dönemdeki pamuklu tekstil sektöründeki girişimci atılımlar görmezden gelinmektedir. Bu aşamada bakış açısında yapılacak ufak bir eksen kaymasıyla döneme damgasını vurmuş pek çok gelişmeyi analiz ederek incelemek mümkün olabilir.

III. Bölümün Sonucu

Bu bölümde Osmanlı basma imalathanelerinde başlayan pamuklu tekstil üretiminin 19. yüzyılda gelişme gösteren endüstriye dönük üretim sürecinde katettiği mesafe incelenmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti'nin pamuk ve pamuklu imalatı yapan şehirlerinden ve erken modern dönemde Hint pamuklularının Osmanlı basmacıları tarafından başarıyla taklit edilmesi sonucu Avrupa şehirlerinde Osmanlı ve Hint pamuklularının etkili olduğu sanayileşme öncesi süreçten bahsedilmiştir. Osmanlı zanaatkarının Avrupa'ya gerçekleştirdiği kırmızı boyalı iplik ve pamuklu ihracatında kaydettiği başarı, 18. yüzyılda yaşanan siyasi temelli krizlerin haricinde Osmanlı ekonomisinde ilerlemeye dönük gelişmelerin de olduğunu göstermiştir. Bu dönemde devlet eliyle kurulan manifaktürlerin varlığı vurgulanmıştır. İstanbul merkezli Üsküdar Ayazma, Yenikapı Langa ve Fazlı Paşa Sarayı manifaktürlerinde yürütülen pamuklu basma imalatının 1848'de kurulan Veliefendi Basma

⁶²⁴ Mehmet Genç hocanın sıklıkla dile getirdiği Avrupa ve Osmanlı sanayileşme sürecini anlatırken pek çok defa yer verdiği bu ifade konunun anlaşılması noktasında açıklayıcı bir özelliğe sahiptir.

Fabrikası'ndaki gelişimi, makineli üretimde ihtiyaç duyulan alet ve edevat, Osmanlı tekstil sektöründeki personelin makinelerle başladığı üretim ve çalışma organizasyonu ile fabrikanın işleyiş pratiğine değinilmiştir. Fabrikanın açıldığı ilk yıllardaki üretimi, gelir-gider kayıtlarına yer verilen bu bölümde 1857 yılında Hazine-i Hassa idaresine, 1876'da Seraskeri İdaresi'ne devrolunmasındaki sebeplerin altı çizilerek her devir-teslim sürecinde fabrikanın gelir-gider kayıtları müdür tarafından yeni yönetime aktarıldığı tespit edilmiştir. Gelir-gider dengesinde yaşanan bozulmalara çözüm olarak başka bir devlet kurumuna devir sürecinin yaşandığı söylenebilir. Veliefendi Basma Fabrikası'nda ilk on yıl kârlı bir üretim olmadığı, ardından fabrikadaki üretimde kâr artışı yaşandığı arşiv belgeleri üzerinden açıklanmıştır.

Osmanlı iktisadi alanında başlayan fabrikalaşma sürecinde devlet tarafından inşa edilen fabrika sayısındaki artışın manifaktürlerde üretim yapan esnaf üzerindeki etkisi ve devletin bu gelişme karşısında gösterdiği reaksiyon, ortaya çıkan yeni üretim modelinde mevcut parametrelerin zarara uğratılmadan uyumlu bir geçiş sürecine dikkat edilmiştir. Bunun için çeşitli imtiyazlar tanınmış, tekstil sektöründeki esnafın imalatına gelebilecek zarar en aza indirgenmiştir. İngiltere'de başlayan endüstriyel üretimle rekabet etmek üzere Osmanlı Devleti'nin başvurduğu yöntemlerden en yaygını fabrika inşasına öncelik vermek olmuştur. Kurulan fabrikalara ihtiyaç duyulan makine ve teknik personelin tedariki için tüccarlar aracılığıyla sanayi alanında öncülük yapan ülkelere başvuran Osmanlı Devleti manifaktürden fabrikaya geçen deneyimli ustaları da fabrikalarda istihdam etmiştir.

Veliefendi Basma Fabrikası'na gelen Avrupalı ustalara yapılan maaş ve harcırah ödemeleri, yerli basma ustalarına yapılan miktardan iki kat fazladır. Fabrikanın giderlerinin gelirinden fazla olmasından ötürü Fabrikalar Mal Sandığı'ndan aradaki fark talep edilerek ödemelerde ve üretimde aksaklık olmamasına öncelik verilmiştir. Üretimde yaşanan hızlı artışları karşılayabilmek üzere işlem hacmi geniş bazı tüccarlardan da borç alan fabrika, ihtiyaç duyduğu teknik desteği yine onlar aracılığıyla temin etmiştir. Her devir teslim sürecinde basma fabrikasındaki mevcut müdür, yönetiminde bulunan fabrikanın gelirler,

harcamalar, deposundaki ürün stoku ve borçlarının yer aldığı bir raporu hazırlayarak devredeceği kuruma bildirmiştir. Barutçubaşı Ohannes Dadyan zamanında kurulan Veliefendi Basma Fabrikası 1857’de Hazine-i Hassa idaresine devredildiğinde yönetimden sorumlu Hurşit Ağa fabrikanın raporunu hazırlayıp vermiştir.⁶²⁵ Fabrika kayıtlarının düzenli tutulmuş olmasıyla çalışan usta ve personel sayısına, onlara yapılan ödeme bilgisine ulaşılabilir. Fabrikadaki ürün çeşitliliği, dönemsel farklılıklar göstermiştir. Kuruluş yıllarında basma üretimi yoğun iken, 4-5 sene sonra kirpas adı verilen pamuk-keten ve astarlık kumaşa ağırlık verilmiştir. Askeri ihtiyaçların karşılanmasına, yeni ordunun yazlık ve kışlık kıyafetleri ile donanma gemileri için üretilen kalın kirpas kumaşlara öncelik verilmiştir. Müşteri tablosunda en büyük payı devlet kurumlarının oluşturduğu düşünülürse, bu kanaldan yapılan ödemelerin gecikmesinin yüklü miktarda yapılan üretimin sürdürülmesinde aksaklıklara sebep olduğu anlaşılabılır. Hem hammadde tedariki hem de personel ödemelerinde yaşanan aksaklıklar fabrikanın işleyişindeki düzene zarar vermiştir.

Cumhuriyet dönemine intikal eden Veliefendi Basma Fabrikası, Osmanlı Devleti’nin tekstil sektörünün erken modern dönemden 20. yüzyıla kadar geçen süredeki değişim ve dönüşümünü analiz etme imkânı sağlamaktadır.

⁶²⁵ Osmanlı Arşivi’nde Fabrika-i Hümayun kataloğunda aylık-yıllık olarak düzenli tutulmuş gelir-gider kayıtlarına ulaşmak, karşılaştırma yaparak analiz etmek mümkündür. Çalışmanın konusu ve kapsamı gereği bu belgelerden örnek niteliğinde paylaşımlar yapılmıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada 18. yüzyılda açılan pamuklu basma manifaktürleri bağlamında Osmanlı iktisadi yapısında İstanbul'daki sanayileşme faaliyetlerinin başlangıcına dair yeni bulgular değerlendirilmiştir. Pamuklu basmacılık alanında önemli rol oynayan Ermeni basmacılar ve çevrelerinde inşa ettikleri ilişki ağları Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıldaki pamuklu basmacılık faaliyetlerinden kesitler sunmaktadır. Bu alana dair bilgilerin eksikliğine değinen pamuklu basma üzerine yapılan çalışmalarda literatürde önemli bir boşluk olduğu görülmüştür. Osmanlı pamuklu sektöründe küresel boyutta aktif bir rol oynayan Ermeni basmacılar öne çıkmaktadır. Ermeni basma ustalarının teknik bilgileriyle kumaş yüzeyine uyguladıkları baskı işlemi, ustalıkla sürdürülen boyama aşamasının ardından ortaya çıkan kumaşlar Avrupalı tüketicileri cezbetmiştir. Ermeni basmacılar basma kumaşları, geliştirdikleri ticaret ağıyla pek çok merkeze ulaştırmış, basma tekniğinin bu şehirlerde başlamasında öncülük etmişlerdir. 1700'lerden itibaren Avrupa kıtasını basma kumaşla tanıştıran Ermeni basma tüccarlarının Osmanlı manifaktürlerindeki faaliyetleri, kumaş boyamasında Türk kırmızısı olarak adlandırılan renk tonunu ortaya çıkarmadaki ustalıkları, renkli ve ince kumaşlarla henüz arası pek de iyi olmayan Avrupalı üreticiler için dikkat çekiciydi.

1848 yılında Veliefendi Basma Fabrikası kurulmadan önce atölyeden büyük, bugünkü perspektifle değerlendirildiğinde ise fabrika olamayacak kadar küçük yapıdaki manifaktürlerin pamuklu alanında inşa ettikleri organizasyon önem taşımaktadır. 1790'larda üç büyük basmahanede (Yenikapı Langa, Fazlı Paşa Sarayı ve Üsküdar Ayazma) yaklaşık 1000 kişilik bir basmacı topluluğunun belirli amaçlarla ortak bir tesiste toplanmaları, üretim kalitesine yönelik düzenlemeler yapılması, dülbendci, çıkırıkçı ve boyacı esnafıyla yakın ilişkileri, hangi basmahanede ne çeşit basma yapılacağı, bunun hangi renge boyanacağı, dışarıdan gelecek ve bu gruba zarar verecek üretim faaliyetlerine izin verilmeyerek kontrol altında tutulması yönündeki politikalar gibi, basmacı esnafı ve manifaktürleri

hakkında ortaya çıkarılan pek çok yeni bilgiyle basmacıların başkent İstanbul'daki faaliyetleri vurgulanmıştır.

18.yüzyılın başından itibaren Osmanlı pamuklu basmacıları ve faaliyetlerine odaklanan bu çalışmada incelenen esnaf ve nüfus sayım kayıtları, Osmanlı imalat sektöründe yapılan birçok çalışmayla birlikte şimdiye kadar varsayıldığından daha geniş, sosyal ve ekonomik bir organizasyonun varlığını kanıtlamaktadır. Üç basmahaneye yönelik hazırlanan tablo ve haritalarla basma kârhanelerinde usta, kalfa ve çırakların dağılımı genel esnaf örgütüne yönelik bakışın yeniden değerlendirilmesi gerektiğini göstermiştir. Osmanlı esnaf örgütü çalışmalarına baktığımızda mevcut resme eklenen yeni bakış açıları, bu alandaki çalışmalara dair büyük bir potansiyel taşımaktadır.

18. yüzyılda Osmanlı dünyasının pamuklu basma sektörü araştırmacılar için önemli bir çalışma alanı sunuyor, fakat bu konuya yönelik çalışmalarda tekrarlanan bazı hatalar dikkat çekiyor. Örneğin basmacılık ve yazmacılık arasındaki fark ve üretimde uyguladıkları farklı teknikler, kullandıkları su kaynakları gibi ayrıntılar çoğu çalışmada göz ardı edilmiş, bu çalışmada ise netleştirilmeye çalışılmıştır.

Printing calicoes olarak anılan basma kumaşların 17. yüzyıldan önce Avrupa'da imal edilmediği bilinmekteydi. Hint basmalarının renk ve desenleriyle Avrupalı tüketiciler tarafından rağbet görmesi ve Osmanlı manifaktürlerinde bu kumaşların iyi kalitede taklit edilmesine batı literatürü sıkça yer veriyordu. Hindistan'ın Ahmedabad şehrinde üretilen *Jafracani* kumaşla aynı yıllarda Diyarbakır'da üretilen cafercani kumaşın benzerliği ve teknik olarak birbirinden etkilenmiş oldukları bu duruma örnektir. 1650'lerden itibaren Avrupa kıtasına basma kumaşları ulaştıran Osmanlılar, Türk kırmızısı ve baskı tekniğini transfer ederek açtıkları atölyelerde faaliyetlerine devam etmiştir. Basma kumaşların ince yapısı, gündelik hayatta kullanım kolaylığı ve renk tonlarından ötürü rağbet görmüş, bu işlemleri ustalıkla uygulayan Ermeni basmacılar Fransa, İngiltere, Hollanda ve İtalya şehirlerinde mesleklerini icra edip ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ticari

faaliyetlerinin temelinde bulundukları şehirlerde tüketim kültürünü analiz ederek ilgili alana yönelmeleri etkili olmuştur.

Pamuklu basma sektöründe kadınların rolünü içeren çalışmalarda bu faaliyetler hakkındaki araştırmalar henüz yetersizdir. Manifaktürlerde veya kendi atölyelerinde, hane içi üretimde ve fabrikalarda basma kumaş sektöründe çalışan kadınların olduğu görülmüş, bu gelişmeyi temellendirmek üzere yürütülen çalışmalarla yeni bir alan ortaya çıkmıştır. Kadınların Sanayi Devrimi'nden önce İngiltere'de eğirdikleri iplerden ötürü *spinster* olarak anılmaları, sanayileşme adımlarıyla fabrikalara deneyimli iş gücü altında alınmaları bilinmektedir. Osmanlı başkentinde ise Kısım-i Askeriye siciline yer alan kadın terekeleri incelendiğinde oldukça önemli miktarda ip, top kumaşlar, tezgâh ve çıkırıkların varlığı dikkat çekmektedir. Kendi aralarında organize olarak üretime katıldıkları, tüccarlarla irtibat halinde oldukları, aralarında evlere iş vererek kadınlar arasında bir organizasyon kurulduğu böylece tüccarlara da iplik tedarik ettikleri ortaya çıkmıştır.

Manifaktürlerde başlayan basma üretiminin 1848'de açılan Veliefendi Basma Fabrikası'nda devam etmesi, başlangıçta zararına yürütülen imalatın zamanla kârlı bir üretime dönüştüğünü göstermiştir. Kapasiteyi arttırarak talepleri karşılayan fabrikanın işleyiş pratiğinde ters giden bazı gelişmeler fabrikanın idaresinde sorunlara sebep olmuştur. Askeriye için yüklü miktarda siparişler alınıyor, devlet kurumlarından ödeme hususunda aksaklıklar yaşanıyordu. Gerekliği zamanda ödemeleri tedarik edemeyen fabrika mevcut talebi karşılamakta zorlanıyordu. Fabrikanın gelir gider defterlerinin aylık ve yıllık olarak tutulduğu Osmanlı Arşivi'nin Fabrika-i Hümayunlar kataloğunda yer alan kayıtlarda maaş giderlerini, alınan malzemeleri, yenilenen basma alet ve makinelerini, fabrikalara mal tedarik eden tüccarlar için yapılan ödemeleri gider kalemi altında incelemek mümkündür. Fabrikanın sattığı ürünlerin miktarı, toplam ücret ve kazanç tutarının fabrikanın yönetiminden sorumlu kişi nezaretinde kaydediliyor, bu kişi görevini tevdi edeceği zaman tuttuğu bütün kayıtları kendisinden sonraki kişiye teslim ediyordu. Fabrika, Cumhuriyet devrine intikal eden sayılı kurumlardan biri olmuş, kendi içinde kuruluşundan 9 yıl sonra Hazine-i Hassa idaresine, 1876 yılında da Askeri idareye

devrolunmuş, gelir-gider dengesinin bozulmasıyla Fabrikalar Mal Sandığı'na başvurularak üretimde aksaklık çıkmasının önüne geçilmiştir. İngiltere'de süren Sanayi Devrimi'nin olumsuz etkilerini en aza indirmek amacıyla devlet tarafından inşa edilen fabrikalara teknik destek ve personel tedariki için bu alanda deneyim kazanmış ülkelerden tüccar aracılığıyla destek sağlanmıştır. Osmanlılar, manifaktürlerde imalatına devam eden esnaf gruplarının endüstriyel üretimin etkilerine karşı çeşitli imtiyaz taleplerine sessiz kalmamış, bazı haklar tanıyarak destek olmuştur. Bunun bir örneği de basmacılara kalıp üreten parmaklıkçı ve ihlamurcu esnafına verilen destektir.

Yapılan araştırmalarla ortaya çıkarılan yeni kaynakların sağladığı perspektif sayesinde 18. yüzyıldaki pamuklu basma sektörünün tekstil imalat faaliyetlerinin varlığı ve genişleyen sınırları ortaya konmuştur. Bunu mümkün kılan en önemli kaynak, bu çalışmada değerlendirilmiş olan Harutyun Mirmıryan'ın Ermenice kaleme aldığı *Türk Ermenileri Ticareti ve Tüccarları 1740-1890* isimli eseri olmuştur. Bu tarihte basma sektörüne Anadolu'dan İstanbul'a göç ederek dahil olan Ermeni ailelerin Manchester pamuklu pazarında kurdukları ticaret evleri ve bağlantılara dair literatürde bugüne kadar yeterince yer almayan bilgilerden yararlanılmıştır. Bu tarih aralığının işaret ettiği dönemdeki gelişmeler, Osmanlı pamuklu tekstilinde mevcut durum ve yaşanan gelişmeler sonucu manifaktürden fabrikaya geçiş sürecinde yerli esnafın nabzını ölçme şansı sunmuştur. Mirmıryan, Ermeni basmacı ailelerin önde gelenlerinin faaliyetlerine, İstanbul'da açılan ticaret evlerinin başlangıcı ve manifaturacılığa uzanan dönüşüm sürecine ayrıntılarıyla değinmiştir. İstanbul pamuklu pazarında başarıyı yakalayan ticaret evlerinin nasıl zarara uğrayarak yıkıldığının sebeplerini paylaşmıştır. Mirmıryan'ın bu evlerdeki organizasyona detaylarıyla yer vermesi, alanın öncüsü Ermeni basma ustalarının imal ettikleri basma kumaşlarda küresel açıdan önemli bir statüye sahip olduklarını gösterir.

Osmanlı pamuklu tekstil tarihinin bütün yönlerini tek bir çalışmada eksiksiz olarak incelemek ve kurgusal altyapısını oluşturmak mümkün değildir. Bu sebeple bu çalışmada mümkün olduğunca mevcut literatür değerlendirilmeye çalışılarak,

fabrikalaşma öncesi dönemde mevcut olan ve bugüne kadarki literatürde yeteri kadar ele alınmamış olan Osmanlı pamuklu tekstil üretim faaliyetlerine İstanbul'da faaliyet gösteren basmacılar üzerinden odaklanıldı. Sanayi retiminin Veliefendi Basma Fabrikasıyla başlatıldığı tarih yazımının aksine, erken dönem faaliyetler ve bu retim İran-Anadolu-Avrupa ynl ticaret bağlantıları üzerinde duruldu. Manifaktrlerin inşasından 20. yüzyılın ortalarına kadar geçen süre zarfında basma sektörünün geçirdiği değişim ve dönüşümünün analizine odaklanan çalışmanın bu alana yaptığı en önemli katkılar arasında kadınların pamuklu sektöründeki faal rollerini vurgulamak, Osmanlı basmacılarının fabrikaların kuruluşundan önceki tarihsel gelişimlerini takip etmek, nihai olarak batı literatüründe eksikliği sıklıkla vurgulanan Ermeni basmacı esnaf ve tüccarlarının Osmanlı iktisadi yapısındaki rollerini inceleyerek göstermek olmuştur. Böylelikle küresel bir etkiye sahip Sanayi Devrimi anlatısında karanlıkta kalmış olan toplumların kendi iç dinamikleriyle inşa ettikleri kurum ve gelişmelerden biri olan Osmanlı başkenti İstanbul'daki basmacıların faaliyetlerine odaklanılarak, sanayileşme öncesinde pamuklu basma tekstilinde nc ve ürettiği mamullerle Avrupa pazarında önemli bir söz hakkı olan Osmanlı basmacılarının fabrikalaşma ile aniden ortadan kaybolmadıkları, bu süre zarfında rekabet ederek kaydettikleri dönüşüm pratikleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

BOA, A.DVN. 84/2.
BOA, A.DVN. d., nr. 881.
BOA, A.MKT. 159/81.
BOA, C. BLD. 109/5428.
BOA, C. İKTS., 39/1946.
BOA, C. ML, 564/23104.
BOA, C. ML. 459/ 18633.
BOA, C. ML. 564/23104.
BOA, C.BLD., 34/1674.
BOA, C.BLD., 35/1737.
BOA, C. İKTS, 20/951.
BOA, C. İKTS. 2/52.
BOA, C. İKTS. 20/991.
BOA, C. İKTS. 26/1269.
BOA, C. İKTS. 40/1987.
BOA, C. İKTS., 45/2257.
BOA, C.ML., 421/17121.
BOA, D.DRB. İ. 14/18.
BOA, D.DRB.İ, 14/17.
BOA, D.DRB. İ. 24/8.
BOA, DH.MKT. 2133/54.
BOA, DH.MKT. 2397/86.
BOA, HAT. 203/10571.
BOA, HAT. 205/10701.
BOA, HAT. 256/14719.
BOA, HAT. 587/28873.
BOA, HAT. 587/28874.

BOA, HAT. 588/28921.
BOA, HAT. 591/ 229016-B.
BOA, HAT. 1318/51376.
BOA, HAT. 1443/59335.
BOA, HH. d. 13932.
BOA, HH. d. 16191.
BOA, HH. d. 16383.
BOA, HH. d. 17084.
BOA, HH. d. 19118.
BOA, HH. d. 22051.
BOA, HH. d. 24057.
BOA, HH. d. 24058.
BOA, HH. d. 554.
BOA, HH. d. 563.
BOA, HH. d. 585.
BOA, HH. d. 67.
BOA, HH. Ĩ. 32/55.
BOA, HH. THR., 1228/28.
BOA, HH., d.258.
BOA, HH. d. 14607.
BOA, HH. d. 15302.
BOA, HH. d. 15305.
BOA, HR.MKT. 204/68.
BOA, Ĩ. DH. 29/1372.
BOA, Ĩ. MVL. 427/18751.
BOA, Ĩ.MVL. 162/4743.
BOA, Ĩ. MVL., 52/1002.
BOA, Ĩ.MSM., nr.116.
BOA, Ĩ.MVL. 30/505.
BOA, Ĩ.MVL. 325/13912.
BOA, NFS. d., nr.4.

BOA, Ş.D 681/11.

BOA, TSMA. E., 1261/22.

BOA, TSMA. e., 639/26.

KA, 104.

KA, 110.

KA, 113.

KA, 123.

KA, 124.

KA, 132.

KA, 133.

KA, 139.

KA, 150.

KA, 167.

KA, 178.

KA, 180.

KA, 182.

KA, 184.

KA, 186.

KA, 188.

KA, 193

KA, 195.

KA, 211.

KA, 234.

KA, 235.

KA, 239.

KA, 359.

Yayınlanmış Birincil Kaynaklar

- Akgündüz, Ahmet. “Gedik.” *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 13. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Annuaire Oriental du Commerce de L’Industrie de L’Administration et de la Magistrature*, 1910.
- Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L’Orient*, Constantinople, 1913.
- Beydilli, Kemal. “II. Mahmud.” *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 27. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Beydilli, Kemal. “III. Selim.” *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Genç, Mehmet. “Yed-i Vahid.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 43. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Hovagimyan, Hovhannes. *Eski Ticaret ve Zenginliğe Giden Yol* (Badmutyun Nakhnyants Vacaraganutyanyan Yev Canabarh Harsdutyanyan). İstanbul: Aramyan Matbaası, 1860.
- İKS., Anadolu Sadareti Mahkemesi, 2 Numaralı Sicil.
- İKS., Bab Mahkemesi, 172 Numaralı Sicil.
- İKS., Bab Mahkemesi, 397 Numaralı Sicil.
- İKS., Bab Mahkemesi, 3 Numaralı sicil.
- İKS., İstanbul Mahkemesi 147 Numaralı Sicil.
- İKS., İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil.
- İKS., İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil.
- İKS., İstanbul Mahkemesi, 156 Numaralı Sicil.
- İKS., İstanbul Mahkemesi, 94 numaralı sicil.
- İKS., Üsküdar Mahkemesi 1 numaralı sicil.
- İKS., Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil.
- İKS., Üsküdar Mahkemesi 5 numaralı sicil.
- Kal’a, Ahmet. (ed.), *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları I*, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1998.

- Kal'a, Ahmet. (ed.). *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Esnaf Tarihi II*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1998.
- Kal'a, Ahmet. "Esnaf", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 423-430, 1995.
- Kal'a, Ahmet. "Tarihi Süreç içinde Kapalı Çarşı Hanlar Bölgesi Esnaf Üretim Faaliyetleri." *III. Uluslararası Tarihi Yarımada Sempozyumu*. 303-320, 2008.
- Kal'a, Ahmet. *İstanbul Ahkam Defterleri/ İstanbul Esnaf Tarihi I*, İstanbul: İ.B.B Kültür A.Ş Yayınları, 1997.
- Koçu, Reşat Ekrem. *İstanbul Ansiklopedisi* c.10. İstanbul: Tan Matbaası, 1958.
- Koçu, Reşat Ekrem. *İstanbul Ansiklopedisi* c.4. İstanbul: Tan Matbaası, 1958.
- Kütükoğlu, Mübahat. "Avrupa Tüccarı." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 4. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Kütükoğlu, Mübahat. "Baltalimanı Muahedesi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 5. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Kütükoğlu, Mübahat "Narh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- L'Indicateur Constantinopolitain Guide Commercial, 1868.
- Mırmıryan, Harutyun (Յ. Գ. Մ.). *Թուրքիայի և հիւ Վաճառականութեան և Կառնականութեան 1740- 1890, (Turkahayots Hin Vacaraganutyunin Yev Vacaragank), Կ. Պոլիս: Սուգութեան, (Türk Ermenileri Ticareti ve Tüccarları 1740-1890)*. İstanbul: Sakayan, 1908.
- Özdemir, Bülent. "1838 Ticaret Anlaşması." *Osmanlı Ansiklopedisi* 3. ed. Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Pakalın, M. Z. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, 3. Basım, İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Sıdkı, (1325). *Gedikler*, İstanbul: Tanin Matbaası.
- Uludağ, Süleyman. "Fütüvvet." *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 13. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

İkincil Kaynaklar

- Acıpinar, Mikail. “Üsküdar Basmahanesi ve Basmacı Esnafı: Üretim ve Organizasyon.” *Üsküdar Sempozyumu Bildirileri X*, 109-132. Coşkun Yılmaz (ed.). İstanbul: 2018.
- Adıyeke, Nuri. “19.Yüzyıl Yolculuk Durakları: Hanlar, Dükkanlar ve Diğer Mekanlar.” *Geçmişten Günümüze Göç III*. Samsun: 2119-2124, 2017.
- Aghassian M. ve Kevonian,K. “The Armenian Merchant Network: Overall Autonomy and Local Integration”, *Merchants, Companies and Trade: Europe and Asia in the Early Modern Era* içinde, ed. Sushil Chaudhury and Michel Morineau, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Akar, Tuba. “Osmanlı Kentinde Ticari Mekanlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekanları Literatür Değerlendirmesi.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* c.7, sy.13, 267-292, 2009.
- Akarlı, D. Engin. “Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840.” *Law, Anthropology and the Constitution of the Social: Making Persons and Things* içinde, ed. by Alain Pottage and Martha Mundy, 189. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Aksoy, Asu. *Silahtarağa Elektrik Santrali 1910-2004*. (çev.) Mine Şengel. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- And, Metin. *Onaltıncı Yüzyılda İstanbul Kent, Saray, Günlük Yaşam*. İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1993.
- Anderson, Barbara C. “Evidence of Cochineal’s Use in Painting.” *The Journal of Interdisciplinary History* vol. 45: 337-366, 2015.
- Andreasyan, D. Hrand. “Türk Tarihinde Ermeni Kaynakları.” *Tarih Dergisi*, vol. 1, 402-438, 2011.
- Arbel, Benjamin. “Venice’s Maritime Empire in the Early Modern Period.” *A Companion to Venetian History 1400-1797* içinde, 125-255. Leiden: Brill, 2013.
- Arthur Bekius, René. “The Armenian Colony in Amsterdam in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Armenian Merchants from Julfa before and after the Fall of the Safavid Empire.” *Iran and the World in the Safavid Age* içinde, eds. Willem Floor and Edmund Herzig, 259-283. London: I.B. Tauris, 2012.

- Ashtor, Eliyahu. "Observations on Venetian Trade in the Levant in the XIVth Century." *Journal of European Economic History* vol. 5: 533-586, 1976.
- Aslanian, Sebouh D. "The Early Arrival of Print in Safavid Iran: New Light on the First Armenian Printing Press in New Julfa." *Journal of Middle East Studies*, vol. 41, 203- 224, 2009.
- Aslanian, Sebouh David. *From the Indian Ocean and Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants From New Julfa*. London: University of California Press, 2011.
- Aymard, Maurice. "XVI. Yüzyılın. Sonunda Akdeniz'de Korsanlık ve Venedik." M. Genç (çev.). *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.23: 219-238, 2015.
- Aytemur, J. Ö. *Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930- 1945)*. İstanbul: Libra Yayınları, 2010.
- Baer, Gabriel. "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 13, 145-165, 1970.
- Baghdiantz, Ina. *The Armenian Merchants of New Julfa: Some Aspects of their International Trade in the Late Seventeenth Century*. Phd. Thesis. Columbia University. 1993.
- Bağış, Ali İhsan. *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler: Kapitülasyonlar-Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*. Ankara: Turhan Kitabevi, 1983.
- Baibourtian, Vahan. "Participation of Iranian Armenians in the World Trade in the 17th century." *Les Armeniens dans le commerce asiatique au debut de l'ere moderne* içinde, (ed.) S. Chaudhury ve K. Kevonian, 45. France: Les editions de la MSH, 2007.
- Baladouni, V. ve Makepeace, M. "Armenian Merchants of the 17th and 18th century: English East India Company Sources." *Transactions of the American Philosophical Society* 88 içinde, 1-294. 1998.
- Barkan, L. Ömer. "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar I:

- Kanunname-i İhtisab-ı İstanbul el-mahrusa”, *Tarih Vesikaları*, I. cilt, 5. sayı Ankara,1942.
- Barkan, L. Ömer. “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659), *Belgeler III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1966.
- Barkan, L. Ömer. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Esnaf Cemiyetleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLI. cilt, 1-4. sayı İstanbul, 1982.
- Beckert, Sven. *Pamuk İmparatorluğu: Tek Bir Meta ile Kapitalizmin Küresel Tarihi*. Ali Nalbant (çev.). İstanbul: Say Yayınları, 2018.
- Benli, Gülhan. *İstanbul Tarihi Yarımada’da Bulunan Han Yapıları ve Avlulu Hanların Koruma Sorunları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi. 2007.
- Berg, Maxine. “From Imitation to Invention: Creating, Commodities, in Eighteenth-Century Britain”, *Economic History Review*, sy. 55/1: 1-30, 2002.
- Berg, Maxine. “In Pursuit of Luxury: Global History and British Consumer Goods in the Eighteenth Century.” *Past and Present* sy.132: 85-142, 2004.
- Berg, Maxine. “Quality, Cotton and the Global Luxury Trade.” *How India Clothed the World: The World of South Asian Textiles 1500-1850* içinde, ed. G. Riello ve T. Roy, 392- 393. Boston: Brill, 2009.
- Berg, Maxine. “Skill, Craft and Histories of Industrialization in Europe and Asia.” *Transactions of the Royal Historical Society Sixth Series*, vol.24/ 127-148, 2014.
- Berg, Maxine. *Luxury and Pleasure in Eighteenth Century*. Oxford University Press, 2005.
- Berg, Maxine. *The Age of Manufactures: Industry, Innovation and Work in Britain 1700- 1820*. New York: 1985.
- Bernier, François. *Travels in the Mogul Empire: A.D. 1656-1668*. Archibald Constable (çev.) (yay. haz.). Vincent A. Smith. London: Oxford University Press, 1916.
- Bilgili, Bekir. *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi*. İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Yayınları, 2013.

- Bilgin, Arif. "Mahremiyet ve Kazanç Arasında Osmanlı Kadını." *Kadim* 3, 77-105, 2022.
- Bostan, İdris. *Adriyatik'te Korsanlık: Osmanlılar, Uskoklar ve Venedikliler 1575-1620*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Boyar E. and Fleet K. (eds.). *Ottoman Women in Public Space*. Leiden: Brill, 2016.
- Braudel, Fernand. *A History of Civilizations*. Richard Mayne (çev.). New York: Penguin Books, 1995.
- Cankara, Murat. "Ermeni Harfleriyle ilk Türkçe Romanlar Üzerine." *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebi Kültür*, eds. Fatih Altuğ and Mehmet Fatih Uslu, 115-137. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Carbognano, C. C. *18.Yüzyılın Sonunda İstanbul*. çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- Cebeci, D. "Tokat Yazmacılık Sanatında Elvan Baskı Uygulamaları." *Folklor Akademi Dergisi*, c.4, 500-501, 2021.
- Chaliand G. and Rageau, J. Pierre. *The Penguin Atlas of Diasporas*. USA: Penguin Books, 1995.
- Chardin, Jean. *Chardin Seyahatnamesi: İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran, 1671-1673*. Stefanos Yerasimos (haz.). İstanbul: Kitap, 2014.
- Chaudhuri, K.N. *The Trading World of Asia and the English East India Company 1660-1760*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
- Chaudhury, Sushil. *From Prosperity to Decline: Mid-Eighteenth Century Bengal*. New Delhi: 1995.
- Chaudhury, Sushil. *Trading Networks in a Traditional Diaspora: Armenians in India, 1600- 1800*. New York, 2005.
- Cook, M.A. *Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present*. London: Oxford University Press, 1978.
- Crosby, Gillian. *First Impressions: The Prohibition on Printed Calicoes in France, 1686- 1759*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Trent University. 2015.
- Curtin, Philip. *Cross Cultural Trade in World History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

- Çadircı, Musa. "II. Mahmut Döneminde 1808-1839 Avrupa ve Hayriye Tüccarları." *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri* içinde, ed. Osman Okyar-Halil İnalçık, 237-241. Ankara, 1980.
- Çolak, Hasan. "Amsterdam's Greek merchants: proteges of the Dutch, beneficiaries of the Russias, subjects of the Ottomans and supporters of Greece." *Byzantine and Modern Greek Studies* 42:1, 115-133, 2018.
- Çolak, Hasan. "Neresi Sıla, Neresi Gurbet? Amsterdam'daki Osmanlı Rumlarında Mekân ve Kimlik İlişkisi." *OTAM* sy.47, 1-19, 2019.
- D. Quataert ve Erik J. Zürcher (der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839- 1950*. Cahide Ekiz (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- De Vries, Jan. "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution." *The Journal of Economic History* vol.54/ 249-270, 1994.
- De Vries, Jan. *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge: 2008.
- Demirtaş, Mehmet. *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza İstanbul Örneği H 1100-1200/ M 1688- 1786*. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2010.
- Der Matossian, Bedross. "The Armenian Commercial House and Merchants Networks in the 19th Century Ottoman Empire." *Turcica*, 147-174, 2007.
- Dıgıroğlu, Filiz. "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Valide Han (19.-20.Yüzyıl)." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* sy.31: 69-112, 2014.
- Diko, Gülay Yılmaz. Blurred Boundries Between Soldiers and Civilians." *Bread From the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities* içinde, 175-194. S. Faroghi, (der.), New York: Berghahn Books, 2015.
- Dursteler, Eric. "Commerce and Coexistence: Veneto-Ottoman Trade in the Early Modern Era." *Turcica* 34: 105-133, 2002.
- Dursteler, Eric. *Venetians in Constantinople: Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006.
- Eldem, Edhem. Daniel Goffman, and Bruce Masters. *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul*. Cambridge: University Press, 1999.

- Eldem, Edhem. “Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti.” *Türkiye Tarihi: Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603-1839* içinde, (eds.) Suraiya Faroqhi, 341-397. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.
- Eldem, Vedat. *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.
- Ertuğ, Nejdet. *Osmanlı Kefalet Sistemi ve 1792 Tarihli Bir Kefalet defterine Göre Boğaziçi.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi. 2000.
- Ertuğ, Nejdet. “Osmanlı Kefalet Sistemi ve Esnaf Birlikleri Uygulaması”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy.32, 31-44, 2015.
- Ertuğ, Nejdet. *Sultan III. Selim Dönemi İstanbul’unda Esnaf Grupları ve Medreseler*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019.
- Erünsal, İsmail E. *Yirmi iki Mürekkep Damlası: Osmanlı Sosyal ve Kültür Tarihi Üzerine Sohbetler*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2023.
- Eser, Ferda. “Kızılağaç Yapraklarının Tekstil Endüstrisinde Boyarmadde Kaynağı Olarak Değerlendirilmesi.” *Anadolu University Journal of Science and Technology A-Applied Sciences and Engineering*, vol. 17, 199-207, 2016.
- Faroqhi, Suraiya. “The Venetian Presence in the Ottoman Empire (1600-1630).” *Journal of European Economic History* 15/2: 345-383, 1986.
- Faroqhi, Suraiya. *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople under the Ottomans*. London: I.B.Tauris, 2009.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- Faroqhi, Suraiya. *Ottoman Guilds in the Late Eighteenth Century: The Bursa Case, Making a Living in the Ottoman Lands 1480 to 1820*, 93-112. İstanbul: The ISIS Press, 1995.
- Faroqhi, Suraiya. *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002.
- Faroqhi, Suraiya. *The Ottoman Empire and the World Around It*, London: I.B.Tauris, 2004.

- Faroqhi, Suraiya. *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*. Cambridge University Press, 1984.
- Faroqhi, Suraiya. *Women in the Ottoman Empire: A Social and Political History*. London: I.B. Tauris, 2023.
- Ferrier, R. W. "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries." *The Economic History Review* vol. 26, no:1, 38-62, 1973.
- Floor, Willem M. "The First Printing-Press in Iran." *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, vol.130, 369-371, 1980.
- Frangakis-Syrett, Elena. "Izmir and the Ottoman Maritime World of the Eighteenth Century." *Oriente moderno*, vol. 20, 109-128, 2001.
- Frangakis-Syrett, Elena. *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Atina: Center for Asia Minor Studies, 1992.
- Frangakis-Syrett, Elena. "The Ottoman Port of Izmir in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries, 1695-1820." *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, vol. 39, 149-162, 1985.
- Frangakis-Syrett, Elena. "Trade Between Ottoman Empire and Western Europe: The Case of Izmir in the Eighteenth Century." *New Perspectives on Turkey*, vol. 2, 1-18, 1988.
- Fukasawa, Katsumi. *Toilerie et commerce du Levant: d'Alep à Marseille*. Editions Du Centre National de la R, 1987.
- Gekas, Athanasios. "A Global History of Ottoman Cotton Textiles, 1600-1800, EUI Working Paper MWP, 2007.
- G. Dwight, Harrison. *Constantinople Old and New*. London: Longmans, 1915.
- Genç, Mehmet. "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* c.3, sy.1: 175-186, 1989.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.
- Genç, Serdar. "18.Yüzyılda Üsküdar Hanları." *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X. C. II*, İstanbul: 133-153, 2018.

- George, Joan. *Merchants in Exile: The Armenians in Manchester England 1835-1935*. United Kingdom: Gomidas Institute, 2002.
- Gerber, Haim. "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City Bursa 1600- 1700." *IJMES*, sy.12, 231-244, 1980.
- Gerber, Haim. *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*. New York: State University of New York Press, 1994.
- Giz, Adnan. "1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü." *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, sy.34: 16-19, 1968.
- Giz, Adnan. "İslah-ı Sanayi Komisyonu." *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* Murat Belge ve Fahri Aral (haz.). İstanbul: İletişim Yayınları, c.5, 1985.
- Gülenaz, Nursel. "Bedestenler ve Hanlar." *Geçmişten Günümüze Beyoğlu*. I. Cilt, İstanbul: 213-224. 2004.
- Güran, Ceyhan. *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1976.
- Güran, Tevfik. "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları." *150. Yılında Tanzimat* içinde, H. D. Yıldız (ed.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Güran, Tevfik. "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları." *150. Yılında Tanzimat*, Ankara: 1992.
- Gürkan, Emrah S. *Sultanın Korsanları, Osmanlı Akdeniz'inde Gaza, Yağma ve Esaret 1500- 1700*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2017.
- Halliday, Fred. "The Millet of Manchester: Arab Merchants and Cotton Trade." *British Journal of Middle Eastern Studies* 19: 159-176, 1992.
- Hershlag, Zvi Y. *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East*. Leiden: Brill, 1964.
- Hovhannisyan, Smbat K. "Examination of Armenian Trade Capital (16th-18th centuries) in Light of Fernand Braudel's Civilization Theory." *Armenian Review* vol.54, Number 3- 4, 45-59.
- Issawi, Charles. "De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East since 1800." *International Journal of Middle East Studies*, vol.12, No.4: 474, 1980.

- Issawi, Charles. *The Economic History of Middle East*. Chicago: The University of Chicago, 1966.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü.” *TITA*, 39-42: 1979-1980.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliyye: Tagayyür ve Fesad (1603-1656) Bozuluş ve Kargaşa Dönemi C.II*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2013.
- İnalcık, Halil. *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1973.
- İnalcık, H. and Quataert, Q. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*. Cambridge University Press, 1994.
- İnalcık, Halil. “When and How British Cotton Goods Invaded the Levant Market”, *The Ottoman Empire and World-Economy içinde*, Huri İslamoğlu-İnan (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- İnalcık, Halil. *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2008.
- İnan-İslamoğlu, Huri. *State and Peasant in the Ottoman Empire, Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia During the Sixteenth Century*, Leiden: Brill, 1994.
- İnciciyan, P.G. *Boğaziçi veya Bizans Sayfiyeleri*. Hrand D. Andreasyan (çev.). İstanbul: İstanbul Matbaası, 1956.
- Jennings, Ronald. “Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records- the Sharia Court of Anatolian Kayseri.” *JESHO*, 18/1: 53-114, 1975.
- Kadı, İsmail H. “Amsterdam’daki Bir Kilisenin Anadolu’ya Uzanan Hikayesi.” *Kebikeç* 25: 219-237, 2008.
- Kadı, İsmail H. *Ottoman and Dutch merchants in the eighteenth century: Competition and cooperation in Ankara, Izmir, and Amsterdam*. Leiden: Brill, 2012.
- Kafescioğlu, Çiğdem. *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 2009.

- Karta, Nurullah. "The Economic Activities of Women in Ottoman Empire." *Journal of Economics, Finance and Accounting*, vol.3: 142-147, 2016.
- Kaya, Reyhan. *Türk Yazmacılık Sanatı*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1996.
- Kazgan, Gülten. *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Kelleci, Aved. "Ankara-İstanbul Arasında Bir Katolik Aile: Aydınyanlar." *Journal of Ankara Studies* vol. 7: 225-253, 2019.
- Khachikian, Levon. "The Ledger of the Merchant Hovhannes Joughayetsi." *Journal of the Asiatic Society*, vol.VIII, No.3, 153-187, 1966.
- Khachikyan, Shushanik. "Sarhad's Account-Book as a Source for Studying the Commercial Activities Of New Julfa Merchants in the Eighteenth Century." *Iran and the World in the Safavid Age* içinde, eds. Willem Floor and Edmund Herzig, 285-290. London: I.B. Tauris, 2012.
- Kırlı C. ve Başaran B. "18.Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı." *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret* içinde, Fatmagül Demirel (der.). 8-10. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Kırlı, Cengiz. İstanbul'da Hemşehrilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi. Cilt IV* içinde, C. Yılmaz, (ed.), 72-79. İstanbul: İSAM, 2015.
- Kırlı, Cengiz. "Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı." *Nizâm- ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi* içinde, S. Kenan (ed.). 183-212. İstanbul: İSAM.
- Kırlı, Engin. *Osmanlı Tekstil Sektöründe Meydana Gelen Gelişmeler Çerçevesinde Basma Fabrikasının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1846-1876)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 2015.
- Korsch, Evelyn. "The Sceriman between Venice and New Julfa: An Armenian Trading network and its Sociocultural Impacts (17th and 18th Centuries)." *Union in Separation Diasporic Groups and Identities in the Eastern Mediterranean (1100-1800)* içinde 363-378. (ed.), Georg Christ ve vd., Rome: Viella Publisher, 2015.

- Korsch, Evelyn. "The Scerimans and Cross-Cultural Trade in Gems: The Armenian Diaspora in Venice and Its Trading Networks in the First Half of the Eighteenth Century." *Commercial Networks and European Cities, 1400-1800* içinde, (eds.) Andrea Caracausi and Christof Jeggle, 224-228. London: Routledge, 2014.
- Kömürçüyan, Eremya Çelebi. *XVII. Asırda İstanbul*. Kevork Pamukciyan (yay. haz.). İstanbul: Eren Yayınevi, 1988.
- Köse, Ensar. "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Osmanlı Hükümeti'yle Münasebetlerine Tesir Eden Dinamikler (18. yüzyılın ilk yarısı)." *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 3: 1-24, 2017.
- Kuran, Timur. *Mahkeme Kayıtları Işığında 17.yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, eds. Timur Kuran. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.
- Kurt, Burcu. "Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak'ında Kurulan Sanayi Mektepleri." *International Journal of History*, 152-153, 2013.
- Kurt, M., Kuzucu K., Çakır B. Demir K. "19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması." *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 40: 245-278, 2016.
- Küçükerman, Önder. *Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika: Feshane Defterdar Fabrikası*. İstanbul: 1988.
- Kütükoğlu, Mübahat S. "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi." *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, 519-605. İstanbul: 1981.
- L. Barsoumian, Hagop. *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013.
- Le Bruyn, Cornelius. *Travels into Muscovy Persia, and Part of the East Indies*, vol.I, London: 1737.
- Lemire, Beverly. "Fashioning Cottons: Asian Trade, Domestic Industry and Consumer Demand 1660-1780." *Cambridge History of Western Textiles* içinde, ed. David Jenkins. vol.I, 493-512.

- Lemire, Beverly. "Fashioning Global Trade: Indian Textiles, Gender Meanings and European Consumers, 1500-1800." *How India Clothed the World* içinde, Riello and Roy (eds.). 365-366. Brill, 2009.
- Lorans. İzabel Baruh. *The Transformation of the 'Modern' Axis of Nineteenth-Century Istanbul: Property, Investments and Elites from Taksim Square to Sirkeci Station*. Doktora Tezi. Boğaziçi Üniversitesi. 2009.
- Marcus, Abraham. *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*. New York: Columbia University Press, 1989.
- Martal, Abdullah. "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)." *Osmanlı*, c.3, ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 279-285, 1999.
- Matthee, Rudi. "Between Venice and Surat: the Trade in Gold in Late Safavid Iran." *Modern Asian Studies* 34/1: 223-255, 2000.
- McCabe, Ina Baghdiantz. "Caucasian Elites and Early Modern State-building in Safavid Iran." *Les Armeniens dans le commerce asiatique au debut de l'ere moderne* içinde, (ed.) S. Chaudhury ve K. Kevonian, 91-102. France: Les editions de la MSH, 2007.
- Mildanoğlu, Zakarya. *İzmir Ermenileri: Ege kıyılarının yitip gitmiş sakinleri*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2017.
- Mokyr, Joel. (eds.). *The British Industrial Revolution: An Economic Perspective*. 2nd ed. Colorado: Westview Press, 1999.
- O'Neill, C. "Armenian Process for Turkey Red." *The Textile Colourist* içinde, 217-231. Manchester: New York, Wiley and Son, 1876.
- Oikonomos, Konstantinos. *Destanlar Çağından 19. Yüzyıla İzmir*. çev. Bilge Umar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Oral, Özgür. "18. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir-Venedik Ticareti." *Şehir, Kültür, Medeniyet: Çaka Bey'den Günümüze İzmir*, 687-700. (eds.) T. Gökçe ve H. Çalış. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Oral, Özgür. "Zaferin Ardından Gelen Onur Kırıcı Bir Antlaşma: II. Selim'in Venedik'e verdiği 1573 Ahidnamesi." *Tarih Dergisi*, sy.26: 145-160, 2022.
- Oral, Özgür. *17. Yüzyılda Akdeniz'de Osmanlı Korsanlığı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2004.

- Oral, Özgür. *Osmanlı Venedik Ticari İlişkileri 1763-1794*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2017.
- Ortaylı, İlber. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sanayileşme Anlayışında Bir Örnek: Islah-ı Sanayi Komisyonu Olayı.” *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 23-130, 1978.
- Öncel, Fatma. “Rural Manufacturing in the mid-Nineteenth century Ottoman Countryside: Textile Workers in Three Plovdiv Villages, *Working in Greece and Turkey: A Comparative Labour History from Empire to Nation States 1840-1940*.” (eds.) Leda Papastefanaki and M. Erdem Kabadayı. New York: Berghahn Books, 2020.
- Önsoy, Rifat. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.
- Önsoy, Rifat. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani* (1863 İstanbul Sergisi). *Belleten*, 47:185-195, Ocak 1983.
- Önsoy, Rifat. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*. Ankara: 1988.
- Öz, Didem. “Üsküdar’da Yazmacı Turnayan Ailesi ve İlk Serigrafi Atölyesinin Kuruluşu.” *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu Bildirileri* (20-21 Nisan 2017), Trabzon: 31-32, 30-37.
- Öz, Didem. *Türk Yazmacılık Sanatı ve Son Dönem İstanbul Yazmaları*.” Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Özdeğer M. ve Oktar T, “Osmanlı’da Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Müslüman Kadın Gedikleri.” *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, 533-545, 2018.
- Öztürk, R. Hülya. “19. Yüzyıl Osmanlı Kalkınma Politikasında Sanayi Mekteplerinin İktisadi Fonksiyonu.” *International Journal of History*, 615-636, 2023.
- Pallas, Peter Simon. *Travels into the Southern Provinces of the Russian Empire in the Years 1793 and 1794 c.I.* London: John Stockdale, Piccadilly, 1812.
- Pamuk, Şevket. *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

- Pamuk, Şevket. "The Ottoman Empire: Institutions and Economic Change, 1500–1914." *Oxford Research Encyclopedia of Economics and Finance*, 2020.
- Pamuk, Şevket. 19. *Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti: Tarihi İstatistikler Dizisi* 1, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1995.
- Pamuk, Şevket. *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Pamukciyan, Kevork. "Leblebici Horhor Operetinin Unutulan Söz Yazarı." *Tarih ve Edebiyat Mecmuası* sy. 4: 83-85, 1979.
- Papazian, Vahan. "Protection of Trade Routes in the 17th Century Safavid State." *Les Armeniens dans le commerce asiatique au debut de l'ere moderne* içinde, (ed.) S. Chaudhury ve K. Kevonian, 253-257. France: Les editions de la MSH, 2007.
- Parthasarathi, Prasannan. *Avrupa Zenginleşirken Asya Neden Yoksul Kaldı?*, Mehmet Ö. Kalaycıoğlu (çev.). İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2019.
- Pedani, Maria P. "Ottoman Merchants in the Adriatic. Trade and Smuggling." *Acta Histriae* 16, vol.1: 155-172, 2008.
- Petmezas, Socrates D. "Patterns of Protoindustrialization in the Ottoman Empire: The Case of Eastern Thessaly, 1750-1860." *Journal of European Economic History*, vol. 19, 575- 603, 1990.
- Pfeiffer Taş, Şule. "Evliya Çelebi'de Şehiriçi Hanları ve Kervansarayları: Mimari ve İşlevsel Sınıflandırma." *Journal of Turkish Studies*. Harvard University, c. 44, 335-348, 2015.
- Pilevneli Çubuk, Ceren. *II. Theodosiun'un Batı Politikası: Diplomasi ve Savaş*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021.
- Quataert, Donald. "19.Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914." *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* Cilt II içinde, (Çev. Ayşe Berktaş), (eds.) Halil İnalcık ve Donald Quataert, 885-1054. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- Quataert, Donald. *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

- Raveux, Olivier. “The Orient and the Dawn of Western Industrialization: Armenian Calico Printers from Constantinople in Marseilles (1669–1686).” *Goods from the East, 1600– 1800* içinde, 77-91. London: Palgrave Macmillan, 2015.
- Riello, G. and Parthasarathi, P. (eds.). *The Spinning World: A Global History of Cotton Textiles, 1200-1850*. Oxford University Press, 2011.
- Riello, G. and Roy, T. (eds.). *How India Clothed the World: The World of South Asian Textiles 1500-1800*. Brill, 2009.
- Riello, Giorgio. “Asian Knowledge and the Development of Calico Printing in Europe in the 17th and 18th centuries.” *Journal of Global History*, vol.5, 10-12, 2010.
- Riello, Giorgio. “Cotton and the Great Divergence: The Asian Fibre that made Europe Rich.” *Les Cahiers d’Afrique de l’Est*. 51:63-74.
- Riello G. ve Parthasarathi, P. (eds.). *The Spinning World: A Global History of Cotton Textiles, 1200-1850*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Riello, Giorgio. “The Globalization of Cotton Textiles: Indian Cottons, Europe and the Atlantic World, 1600-1850.” *The Spinning World: A Global History of Cotton Textiles, 1200- 1850* içinde, 261-287. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Riello, Giorgio. “The Indian Apprenticeship: To Trade of Indian Textiles and The Making of European Cottons.” *How India Clothed the World* içinde, Riello and Roy (eds). 339- 341. Brill, 2009.
- Riello, Giorgio. *Cotton: The Fabric that Made the Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Riello, Giorgio. *The Making of Global Commodity: Indian Cottons and European Trade, 1450- 1850*.
- Roe, Sir Thomas. *The Embassy of Sir Thomas Roe to the Court of the Great Mogul, 1615-1619, as Narrated in His Journal and Correspondence* Vol. I & II, (haz.) William Foster. London: Hakluyt Society, 1899.
- Roe, Sir Thomas. *The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte, from the year 1621 to 1628 inclusive*. London: Samuel Richardson, 1740.

- Rooy, Silvio Van. "Armenian Merchant Habits as Mirrored in 17-18th Century Amsterdam Documents." *Revue Des Etudes Armeniennes*, Tome III, Paris: 1966.
- Rothstein, Natalie. "The Calico Campaign of 1719-1721." *East London Papers*, sy.7: 3- 21, 1964.
- Sahillioğlu, Halil. "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticari İmkanları." *BTTD*, 61-66, 1968.
- Sargsyan, Lilit. *International Trade and Armenian Diaspora*. Yerevan: International School of Economics at Tbilisi State University, 2011.
- Sarı, Tanju. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul'daki Fabrikaların Oluşum ve Gelişimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi. 2006.
- Schwartz, P. R. French Documents on Indian Cotton Painting, George Bryan Souza, "The French Connection: Indian Cottons and Their Early Modern Technology", içinde *How India Clothed the World*, Riello and Roy (eds). Brill, 2009, 350-357.
- Seng, Yvonne. "Invisible Women: Residents of Early Sixteenth Century Istanbul." *Women in the Medieval Islamic World: Power, Patronage and Piety* içinde, 241-267. New York: St. Martin's Press, 1998.
- Serdaroğlu Ü. Serdar ve Yıldırım, K. "An Ottoman-English Merchant in Tanzimat Era: Henry James Hanson and His Position in Ottoman Commercial Life." *Turkish Studies* 10, 923-946, 2015.
- Seven Ağır ve Onur Yıldırım, "Gedik: What's in a Name?." *Bread From the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities* içinde, 217-236. S. Faroqi, (der.), New York: Berghahn Books, 2015.
- Souza, George B. "Dyeing Red: S.E. Asian Sappanwood in the Seventeenth and Eighteenth Centuries." *Oriente* 8: 40-54, 2004.
- Souza, George Bryan. "The French Connection: Indian Cottons and Their Early Modern Technology." *How India Clothed the World* içinde, Riello and Roy (eds.), 349-350. Brill, 2009.

- Subramanian, Lakshmi. "The Political Economy of Textiles in Western India: Weavers, Merchants and The Transition to A Colonial Economy." *How India Clothed the World* içinde, Riello and Roy (eds.). Brill, 2009.
- Tavernier, Jean-Baptiste. *The six voyages of John Baptista Tavernier Baron of Aubonne through Turkey into Persia and the East Indies for the space of forty years*. çev. J. P. London, 1678.
- Tavernier, Jean-Baptiste. *Travels in India by Jean-Baptiste Tavernier, Baron of Aubonne*, Vol I & II, (çev.) V. Ball. Londra; New York: Macmillan and Co., 1889.
- Telci C. ve Kokdaş İ. "Anadolu'da "Eramine-i Acem"i Haritalandırmak: Yollar, Hanlar, Mallar ve Gümüş", *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXXVII/2: 687-726, 2022.
- Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey, *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis 1758-1761*. v.269b, (E. Afyoncu, Tıpkıbasım). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2012.
- Thevenot, Jean. *Thevenot Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2022.
- Thys-Şenocak, L. "Women in the City." *A Companion to Early Modern Istanbul* içinde, Ç. Kafescioğlu and S. Hamadeh (eds.), 86-114. Leiden: Brill, 2022.
- Todorov, Nikolai. *The Balkan City, 1400—1900*. Seattle: University of Washington Press, 1983.
- Torlak Emir, Canan. *An Analysis of Sarrafs Credit Networks in Istanbul (1844-1863)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Şehir Üniversitesi. 2015.
- Tuğlacı, Pars. *Ermeni Edebiyatından Seçkiler*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.
- Turan, Şerafettin. "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi, (Fondaco dei Turchi)." *Belleten* sy.125: 247-283, 1968.
- Turna, Nalan. "19.ve 20.Yüzyıl İstanbul'unda Fincancılar Yokuşu, Amerikan Hanı ve Matbaacılık Faaliyetleri." *Ankara İLEF Dergisi* 7, sy.1, 73-94, 2020.
- Turna, Nalan. "Erken 20. Yüzyıldaki Bir Esnaf Sayımı Üzerine Bazı Analizler." *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 16/ 32: 431-468, 2020.

- Turna, Nalan. “Geç Dönem Osmanlı İstanbul’unda Han Yöneticileri-Odabaşılar.” *OTAM* 195-216, 2011.
- Turna, Nalan. “Tanzimat Öncesi Dönemde İstanbul Esnafının Gedik/Destgah Uygulamalarına ve Kalfalara Dair Bazı Analizler.” *Tarih Okulu Dergisi* 57: 1042-1071, 2022.
- Turna, Nalan. “Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e (1839-1908) Esnaf Hareketliliği, Devlet Kontrolü ve İstanbul.” *Cihannüma*, sy.VI: 103-106.
- Turna, Nalan. “Yeniçeri-Esnaf İlişkisi: Bir Analiz.” *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret* içinde, Fatmagül Demirel (der.). 22. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Turnbull, Geoffrey. *A History of The Calico Printing Industry of Great Britain*. United Kingdom: John Sherratt Publication, 1951.
- Türker, Kemal. *Ağaç Baskı Tokat Yazmaları*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1996.
- Ülker, Necmi. *The Rise of Izmir 1688-1740*. Doktora Tezi, University of Michigan. 1974.
- Wallwork, K. L. “The Calico Printing Industry of Lancastria in the 1840s” *Transactions of the Institute of British Geographers* No.45, 142-156, 1968.
- Wiesner-Hanks, Merry E. *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*. Hamit Çalışkan (çev.). İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2016.
- Wiesner-Hanks, Merry E. *Kısa Dünya Tarihi*. Serpil Çağlayan (çev.). İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2020.
- Yaşar, Ahmet. “19. Yüzyıl Ortalarında İstanbul’da Hanlar: Mekansal Bir Analiz.” *Osmanlı Araştırmaları* 61: 151-215, 2023.
- Yaşar, Ahmet. “İstanbul Hanları: 18.Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başı.” *Osmanlı İstanbullu I. Uluslararası Osmanlı İstanbullu Sempozyumu*. eds. F. Emecen ve E. S. Gürkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları: 511-524, 2014.
- Yaşar, Ahmet. *The Han in Eighteenth-and Early Nineteenth-Century. İstanbul: A Spatial, Topographical and Social Analysis*. Doktora Tezi. Boğaziçi Üniversitesi. 2016.

- Yeremyan, H. Simon. *İstanbul İzlenimleri*. çev. Toros Haşhaşoğlu. İstanbul: Belge Yayınları, 2018.
- Yeşilyurt, A. *Tanzimat'tan Erken Cumhuriyet'e Kumar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2019.
- Yıldırım, Kadir. "Osmanlı İstanbulu'nda Sanayi", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* içinde, c.6, İstanbul: İSAM ve İBB A.Ş., 210-245, 2014.
- Yıldırım, Leyla. "Avrupa Tekstil Baskıcılığının Gelişiminde Türk Kırmızısının Rolü." *Yedi: Sanat Tasarım ve Bilim Dergisi* 12: 11-22, 2014.
- Yıldırım, Onur. "Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-Religious Conflict: The Case of the Silk-thread Spinners Guild in Istanbul." *IRSH*, vol. 47, 407-419, 2002.
- Yılmaz, Serap. "18. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları." *Belleten* 56/778-795, 1992.
- Yılmaz, Serap. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti ile İlgili Bir Araştırma." *Belleten* 56: 31- 68,1992.
- Yi, Eunjeong. *Guild Dynamics in Seventeenth-century Istanbul*. Leiden: Brill, 2004.
- Yolal, Mesut. *Osmanlı'da Kumar ve Şans Oyunları (1800-1923)*. İstanbul: Tarih Yurt Yayınları, 2021.
- Yörür, E. *19.Yüzyıl Sonlarında İstanbul'da Yazmacı-Basmacı Esnafı (6185 no'lu Esnaf Sayım Defterine Göre)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi. 2021.
- Zekiyan, B. Levon. *Kayıp Kentten Manevi Vatana: Ermeni Tarihine Toplu Bir Bakış Denemesi*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018.
- Zekiyan, B.L. "La porpora in Armenia tra mito, folklore, arte e religiosità: dall'inno di Vahagn al bolo armeno", *La porpora. Realtà e immaginario di un colore simbolico. Atti del Convegno di Studio, Venezia, 24 e 25 ottobre 1996*, der. Oddone Longo, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia, 276-297, 1998.

Elektronik Kaynaklar

Bir Usta Bin Usta Belgeseli, Tokat Yazma Baskı, 2012.

<https://web.archive.org/web/20140424105323/http://www.ste.gr/portal/page/portal/Ste/Ractivan> (Erişim tarihi 28.12.2023).

<https://projectsave.catalogaccess.com/photos/36749> Erişim tarihi: 04.10.2023.

<https://webarchives.tnm.jp/imgsearch/show/C0087486>. (Erişim tarihi 28.12.2023).

https://colbase.nich.go.jp/collection_items/tnm/TI-392?locale=en (Erişim tarihi 04.10.2023).

Fukasawa, Katsumi. “Global Focus on Knowledge, Knowledge Lecture, Lecture Series WHAT IS HISTORY? From the Workshops of History, The 11th Lecture Eurasian East-West Trade and the Cotton Fabric Road-The Movement of Technology, Culture and People”,

<https://archieff.amsterdam/inventarissen/scans/1053/1.1/start/70/limit/10/highlight/8> (Erişim tarihi 04.10.2023).

https://www.youtube.com/watch?v=rEWPnv3ff_Q (Erişim tarihi 04.01.2024)

<https://haliccevre.com/mordanlar/> (Erişim tarihi 04.01.2024)

https://ocw.u-tokyo.ac.jp/lecture_files/gf_16/11/notes/en/11fukasawa_eng.pdf

(Erişim: 12.07.2023).

EK 1: Fazlı Paşa Sarayı ve Yenikapı Langa Basmahanesi Basmacıları

1.Basmahane	2.Basmahane	3.Basmahane
Ustalar	Ustalar	Ustalar
Şehri Ali Ağa	İstanbulu Nikoli	İstanbulu Takvor
İstanbulu Hoca Sad Usta	Kosti	İstanbulu Ohannes
İstanbulu Manat	Hristaki v. Nikoli	İstanbulu Mıgır
İsail	İstanbulu Agob	İstanbulu Apostol
	İstanbulu Mardros	
	İstanbulu Angeli	
	İstanbulu Avedik	
Kalfalar	Kalfalar	Kalfalar
Şehri Said	Asitaneli Vasil	Şehri Esseyid Kadri
İstanbulu Aleksan	Asitaneli Yorgo	Şehri Halil
İstanbulu Lefkesar?	Asitaneli Kirkor	Şehri Osman
İstanbulu Harutyun	Asitaneli Rafail	Şehri Musa
İstanbulu Minas	Asitaneli Manat	İstanbulu Hamparsun
İstanbulu Alek?	Asitaneli Hristo	İstanbulu Kostanti
Burusalı İsrail	Erzincanlı Avak	İstanbulu İstavri
İstanbulu Andreas	Asitaneli İsak	İstanbulu Yorgo
İstanbulu ..rek?	Asitaneli Manas	İstanbulu Bedros
İstanbulu Simeon	Asitaneli Sirope	Asitaneli Manol
İstanbulu Gabriel	Asitaneli Sergis	İstanbulu İstimat?
İstanbulu Manuk	Asitaneli İsak	Asitaneli Matos
	Bursalı Agob	Asitaneli Andon
	Bursalı Harutyun	GedizciTos
	Asitaneli Hürmüz	Asitaneli İstefan
	Erzincanlı Meleksi?	İstanbulu Haçador
	Erzincanlı Kevork	
	Erzincanlı Melkon	
Çırak Sayısı	Çırak Sayısı	Çırak Sayısı
20	20	16
Toplam: 36	Toplam: 45	Toplam: 36

4.Basmahane**Ustalar**

İstanbullu İstefan
Şeriki Rafail
Şeriki Setrak?
Şeriki Kevork
Şeriki İsak

Kalfalar

Asitaneli Hamparsum
Asitaneli Garabed
Asitaneli Melkor
Asitaneli Toma
Asitaneli Mikail
Asitaneli Laskari?
Asitaneli Bogos
Filibeli Manto
Asitaneli Harutyun
Asitaneli Sergis
Asitaneli İsak
Erzurumi Bedros
Asitaneli Gabriel
Asitaneli Agiya?
Asitaneli Ohannes
Asitaneli Ohannes
Asitaneli Garabed
Selaniki Yorgo

Çırak Sayısı

14

Toplam: 37**5.Basmahane****Ustalar**

Şehri Esseyid Abdullah Beşe
Şehri Mehmet
Şehri Ali
Asitaneli Ohannes
Asitaneli Andon

Kalfalar

Asitaneli Kirkor
Asitaneli Agob
Asitaneli Agob
Asitaneli Asadur
Asitaneli Kevork
Asitaneli Ohannes
Asitaneli Bogos
Asitaneli Garabed
Asitaneli Bedros
İzmiri Kastir
Asitaneli Haçador
Asitaneli Lütü

Çırak Sayısı

19

Toplam: 36**6.Basmahane****Ustalar**

Asitaneli Asadur
Asitaneli Mardros

Kalfalar

Asitaneli Halil
Asitaneli Mıgır
Asitaneli Hovagim
Asitaneli Asador
Asitaneli Kirkor
Asitaneli Garabed

Çırak Sayısı

8

Toplam: 16

7.Basmahane**Ustalar**

Karahisari Ohannes
Asitaneli Sergis
Asitaneli Panayot
Asitaneli Melkon
Asitaneli Lütfi
Asitaneli Agob

Kalfalar

Karahisari Sergis
Asitaneli Kastır?
Asitaneli Mardos
Ahıskalı Kosti
Asitaneli Minasyan
Asitaneli Manil
Asitaneli Mikail
Asitaneli Mıgırdiç
Asitaneli Mardos
Asitaneli Takvor
Asitaneli Harutyun

Çırak Sayısı

8

Toplam: 25**8.Basmahane****Ustalar**

Şehri Süleyman
Şehri Mehmed
Asitaneli Harutyun
Asitaneli Hovhannes
Asitaneli Matat Asitaneli Agob Asitaneli Hovagim Asitaneli Hamparsum

Kalfalar

Asitaneli Haçador
Asitaneli Ohannes
Ahıskalı Sergis
Ahıskalı Harutyun
Asitaneli Sirope
Asitaneli Markar
Asitaneli Haçador
Asitaneli Harutyun
Asitaneli Gabriel
Asitaneli Asadur?
Asitaneli Hamparsum
Asitaneli Bağdasar
Asitaneli Kirkor
Erzincanlı Garabed
Asitaneli Gabriel
Asitaneli Kalos?

Çırak Sayısı

20

Toplam: 44**9.Basmahane****Ustalar**

Şehri Hüseyin
Asitaneli Giragos
Asitaneli Harutyun
Asitaneli Gabriel
Asitaneli Garabed
Şehri Ahmet Halife

Kalfalar

Şehri Ahmet
İstanbul Sirope
İstanbul Kevork
İstanbul İstefan
İstanbul Toma
İstanbul Kirkor
Karahisari Agob
İstanbul Haçador
İstanbul Garabed
İstanbul Arakil
Karahisari Ohannes

Çırak Sayısı

14

Toplam: 30

10. Basmahane**Ustalar**

Şehri Musa
Şehri Mustafa
Şehri Eyüp
İstanbulu Hamparsum
İstanbulu Vartoros?
İstanbulu Devon?

Kalfalar

Şehri Ömer Halife
Şehri Hasan Halife
Şehri İsak Halife
Şehri Hüseyin Halife
Şehri Mahmut Halife
Şehri Mustafa Halife
Erzincanlı Ahmet Halife
Bursalı Manok
İstanbulu Kevork
Asitaneli Harutyun
Asitaneli Sirope

Çırak Sayısı

16

Toplam: 33**11. Basmahane****Ustalar**

Şehri Mustafa
İstanbulu Arakir?
Asitaneli Avadik?
Asitaneli Ohannes
Asitaneli Siropyan

Kalfalar

İstanbulu Garabed
İstanbulu Hüdaverdi
İstanbulu Hamparsum
Asitaneli Takvor
Asitaneli Andreas
Asitaneli Fogas
Asitaneli Hüdaverdi
Asitaneli Kamber
Asitaneli Madros
Asitaneli Haçador
Sivasi İstefan
Asitaneli Sirope
İstanbulu Oseb
İstanbulu Harutyun

Çırak Sayısı

20

Toplam: 39**12. Basmahane****Ustalar**

İstanbulu Agob
İstanbulu Haçador
İstanbulu Haçador
Asitaneli Magag
Asitaneli Hamparsum
Asitaneli Hamparsum

Kalfalar

Asitaneli Garabed
Asitaneli Kevork
Asitaneli Bedros
Asitaneli Makbuli
Asitaneli Zangan?
Asitaneli Bedros
Asitaneli Haçador
Asitaneli Zangan?
Asitaneli Harutyun
Erzincanlı Harutyun
Erzincanlı Agob
Erzincanlı Avadik
İstanbulu Mardos

Çırak Sayısı

6

Toplam: 25

13. ve 14. Basmahaneler

Ustalar
Kethüda Hacı Abdullah Ağa
Şehri İsmail
Şehri Mehmet
Şehri Hafız Ahmet
Asitaneli Mıgırdiç
Asitaneli Siropyan
Asitaneli Mıgırdiç

Kalfalar
Şehri Hasan Halife
Şehri İsmail Halife
Şehri Osman Halife
Şehri Mustafa Halife
Şehri Osman Halife
Şehri Ali Halife
Şehri Karambis? Halife
Şehri Ali Halife
Şehri Hasan Halife
Şehri Emin Halife
Şehri Kara Mehmed Halife
Şehri İsmail Halife
Şehri Emin Halife
Şehri Mehmed Halife
Şehri Hanan? Halife
Şehri Ali Halife
Şehri Mustafa Halife
Şehri Ahmet Halife
Asitaneli Melkon Kalfa
Asitaneli İsak Kalfa
Şehri Kulaksız Mustafa Halife
Şehri Mehmet Halife
Ahıskalı Bedros Kalfa
Asitaneli Mithat Kalfa
Asitaneli Sergis Kalfa
Şehri Abdi kalfa

Çırak Sayısı
24

Toplam: 57

15. Basmahane

Ustalar
Şehri Esseyid Hacı Mehmet
Asitaneli İsak
Asitaneli Lütüfi
Asitaneli Dimnoz
Asitaneli Mıgır
Asitaneli İbrahim

Kalfalar
Şehri Hüseyin Halife
Şehri Salih Halife
Asitaneli Harutyun Kalfa
Asitaneli Hamparsum Kalfa
Asitaneli Garabed Kalfa
Asitaneli Penbe Kalfa
Asitaneli Haçador Kalfa
Asitaneli Garabed Kalfa
Asitaneli Arakil Kalfa
Asitaneli (Harutyun) Kalfa
Asitaneli Sirope Kalfa
Asitaneli Garabed Kalfa
Asitaneli Sergis Kalfa
Asitaneli Hovagim Kalfa
Asitaneli Melun Kalfa
Ahıskalı (Ohannes) Kalfa

Çırak Sayısı
20

Toplam: 42

EK 2: Üsküdar Ayazma Basmahanesi Basmacıları

1.Basmahane

Ustalar

Üsküdarî İbrahim
Üsküdarî Esseyid Ahmet
Üsküdarî Abraham
Üsküdarî Takvor
Üsküdarî Hovhannes
Üsküdarî Haçador

Kalfalar

Üsküdarî Halil
Üsküdarî Esseyid İbrahim
Üsküdarî Mehmet
Üsküdarî Yahya
Üsküdarî Bostancı Mehmet
Üsküdarî Hasan
Üsküdarî ...? Hasan
Üsküdarî Kara Hüseyin
Üsküdarî Keleş Mustafa
Üsküdarî Selim Kalfa
Üsküdarî Hasan
Üsküdarî Süleyman
Üsküdarî Ali
Üsküdarî Emir Ahmet
Üsküdarî Eski Mehmet
Üsküdarî Mehmet
Üsküdarî Hovhan
Üsküdarî Agob
Üsküdarî Kavastı?
Üsküdarî Garabed
Üsküdarî Haçador
Üsküdarî Harutyun
Üsküdarî Sirope
Üsküdarî Zakar
Üsküdarî Ğazar
Üsküdarî Tardis?
Üsküdarî Manuk
Üsküdarî Bedros

Üsküdarî Haçador
Üsküdarî Giragos
Üsküdarî Garabed
Üsküdarî Manas
Üsküdarî Hovseb
Üsküdarî Krikor
Üsküdarî ...?
Üsküdarî Viçen
Üsküdarî Hovhannes
Üsküdarî Sergis
Üsküdarî Bedros
Üsküdarî Avak
Üsküdarî Nişan
Üsküdarî Boğos
Üsküdarî Sagir Boğos
Üsküdarî Haçador
Üsküdarî Abraham
Üsküdarî Daniel

Çırak Sayısı

40

Toplam: 95

2.Basmahane

Ustalar

Üsküdari Abdurrahman
Üsküdari Ali
Üsküdari Hamza
Üsküdari İsmail
Üsküdari Hovseb
Üsküdari Garabed
Üsküdari Sarkis
Üsküdari Dilob ??
Üsküdari Hinkebik?
Üsküdari Marun?

Kalfalar

Üsküdari Osman
Üsküdari Nuri
Üsküdari Hüseyin
Üsküdari İsmail
Üsküdari Hasan
Üsküdari Hacı Ali
Üsküdari Emir Osman
Üsküdari Emir Mustafa
Üsküdari Mustafa Emir Hasan
Üsküdari Hacı Ömer
Üsküdari Mehmet Emin
Üsküdari Mustafa
Üsküdari Ali
Üsküdari Odabaşı İsmail
Üsküdari Esseyid Veli
Üsküdari İsmail
Üsküdari Mehmet
Üsküdari İnce Mehmet
Üsküdari Mehmet
Üsküdari Osman

Üsküdari Mehmet	Üsküdari Andreyas
Üsküdari Mehmet Emin	Üsküdari Ohannes
Üsküdari Hasan	Üsküdari Harutyun
Üsküdari Salih	Üsküdari Andon
Üsküdari Odun Emin	Üsküdari Kevork
Üsküdari Mehmet	Üsküdari Avak?
Üsküdari esseyid Ahmed	Üsküdari Haçador
Üsküdari Halil	
Üsküdari Aşık Mehmet	
Üsküdari esseyid Ahmed	
Üsküdari Hasan	Çırak Sayısı
Üsküdari esseyid Mehmet	35
Üsküdari Misrak?	
Üsküdari Aleksan	
Üsküdari Menak?	Toplam: 107
Üsküdari Hamparsum	
Üsküdari Takvor	
Üsküdari İstefan	
Üsküdari Harutyun	
Üsküdari Harutyun	
Üsküdari Mardros	
Üsküdari Takvor	
Üsküdari İstefan	
Üsküdari bin?	
Üsküdari Agob	
Üsküdari Abik	
Üsküdari Manok	
Üsküdari Asvador	
Üsküdari Manok	
Üsküdari Manu?	
Üsküdari Giragos	
Üsküdari Oseb/Yoseb	
Üsküdari Abuk?	
Üsküdari Ohannes	
Üsküdari Kirkor	

3.Basmahane

Ustalar

Elhac Ahmed Ağa Kethüda
Üsküdari Ahmed Ağa
Üsküdari hacı Ahmed Ağa Usta
Üsküdari Mehmet Emin Ağa
Üsküdari Sirope
Üsküdari Lütfi??
Üsküdari Ani?
Üsküdari Andon
Üsküdari Bedros
Üsküdari Şişman Sarkis
Üsküdari Kevork

Kalfalar

Üsküdari Hacı Ali
Harputlu ...? Mehmet
...? Hoca Mehmet
Üsküdari Osman Emir
İstanbullu Mehmet
Gulam Hasan
Kalıpçı Mehmet
Kavalcıoğlu İbrahim
Derviş Mustafa
Bostani Ömer
Üsküdari Ali
Bostani Küçük Ali
Bostani Enes Ali
Üsküdari Hacı Hüseyinoğlu Mustafa
Bolivi? Hüseyin
Misri Mustafa
Emir Hasan
Üsküdari Ahmed
Arap Hacı Ahmed
Üsküdari Mustafa
Üsküdari Mehmet
Tulumbacı Esseyid İsmail
Arabacıoğlu Süleyman

Üsküdari Ayaş?	Ahıskalı Sarkis
Kalıpçı İsmail	Sivasi? Kevork
Kürdoğlu Osman	Üsküdari Nezil?
Üsküdari Mehmet	Üsküdari Ohannes
Bostani Salih	Üsküdari Mardros
Üsküdari Abdullah	Üsküdari Parğam?
Üsküdari Osman	Üsküdari Garabed
Bostani Esseyid Ali	Üsküdari Bedros
Üsküdari Hüseyin	Üsküdari Budik?
Bostani İsmail	Üsküdari Harutyun
Bostancı Abdullah	Üsküdari Mıgır
Bostancı Halil	Üsküdari Manas
Kalıpçı Hasan	Üsküdari Mıgır
Üsküdari Molla Sadık	Üsküdari Harutyun
Üsküdari Ali	Üsküdari Mardros
Üsküdari Mustafa	Üsküdari Kevork
Üsküdari Tahir	Üsküdari Varsam?
Üsküdari Odun Mustafa	Üsküdari Abik
Bölükbaşızade Osman	Üsküdari Manuk
Üsküdari Esseyid Mehmet	Üsküdari Karabet
Üsküdari İstefan	Üsküdari Andreyas
Sivasi? Andreyas	Üsküdari Kirkor
Üsküdari Haçador	Üsküdari Boğos
Üsküdari Manok	Üsküdari Gazer?
Üsküdari Sarkis	Üsküdari Agob
Üsküdari Şahin?	Üsküdari ...?
Üsküdari Şahbaz	Üsküdari Topal
Üsküdari Manil	Üsküdari Harutyun
Üsküdari Sarkis	Üsküdari Kirkor
Üsküdari Kızıl	Galatalı Ohannes
Üsküdari İstefan	Üsküdari Aved
Üsküdari İstefan	Galatalı Kevork
Üsküdari İstefan	
Üsküdari Sirope	Çırak sayısı
Üsküdari İstefan?	80
Üsküdari Andreyas	
Ahıskalı Avadik	Toplam: 183

4.Basmahane

Ustalar

Üsküdari Esseyid Süleyman

Kalfalar

Üsküdari Mustafa
Üsküdari Uzun Ali
Üsküdari M...?
Üsküdari Esseyid İbrahim
Üsküdari Sarkis
Diyarbakiri esseyid Mehmet
İzmiri Yusuf
Üsküdari Osman
Üsküdari Hacı Seyid
Üsküdari Ohannes
Üsküdari Garabed
Üsküdari Küçük Mustafa

Çırak Sayısı

7

Toplam: 20

5.Basmahane

Ustalar

Kuzguncuklu Andon
Kuzguncuklu Ohannes

Kalfalar

Üsküdari Mehmet
Üsküdari Salih
Üsküdari Hasan
Üsküdari Esseyid ...?
Üsküdari Molla Ali
Üsküdari Emir Hasan
Üsküdari Sudor?
Üsküdari Bedros
Üsküdari Abraham
Üsküdari Sarkis
Üsküdari Mıgır
Sivasi Kanik?
Sivasi Hovagim
Kadıköylü Agob
Kadıköylü Asadur
Kadıköylü ...?
Kadıköylü Padonik??
Sivasi Simyon
Kadıköylü Tomas
Üsküdari Pinos?
Bursalı Kirkor
Üsküdari Şahin
Üsküdari Simon
Kadıköylü Sudor?
Üsküdari Andon
Kadıköylü Kevork
Üsküdari Kanik?
Üsküdari Margos
Üsküdari Garabed
Üsküdari Sarkis

Çırak Sayısı

30

Toplam: 62

EK 3: Ayazma Basmahanesi Sokağı Görüntüsü

Ayazma Basmahanesi Sokağı, Dwight, s. 213

EK 4: Basmacı Ustasının Fotoğrafi

Ayazma Basmahanesi çalışanı, Dwight, s.215

EK 5: Manchester ve Liverpool'daki Ermeni Tüccarlar

Manchester ve Liverpool'daki Ermeni Tüccarlar		
Tüccarın Adı	Geldiği Şehir	Yaşadığı Şehir
Yesayi Anuhyan	İstanbul	Manchester
Garabed Yeğiazaryan	Kayseri	Manchester
Yesayi Yesayan	İzmir	Manchester
Garabed Ekizyan	İzmir	Manchester
Mardros Tokatlıyan	İstanbul	Manchester
Kirkor Yusufyan	İstanbul	Manchester
Mardros Harens	İstanbul	Manchester
Harutyun Muşluyan (Ailesiyle)	İstanbul	Manchester
Hovhannes Hagopyan (Ailesiyle)	İstanbul	Manchester
Karnik Hovagimyan	İstanbul	Manchester
Mıgırdiç Hovsepyan	İstanbul	Manchester
Ohan Şahumyan	İzmir	Manchester
Hovhannes Bedrosyan	İstanbul	Manchester
Boğos Sinanyan (Aileiyle)	İstanbul	Manchester
Boğos Sirunyan	İstanbul	Manchester
Boğos Stefanyan	İstanbul	Manchester
Melkon İskenderyan	İstanbul	Manchester
Dikran Vartanyan	İstanbul	Liverpool
Haçik Varbedyan	İzmir	Manchester
Ardeşes Der Kasparyan	İzmir	Liverpool
Serkis Papazyan	İzmir	Manchester
Hovhannes Papazyan	İzmir	Zürih
Bedros Papazyan	İstanbul	Manchester
Raeteos Peştemalci (öğrenci)	İstanbul	Manchester
Onnik Kapamacıyan	İstanbul	Manchester
Kevork Fındıklıyan	İstanbul	Manchester
Hagop Yazıcıyan	İstanbul	Manchester
Krikor Papazyan	İstanbul	Manchester

EK 6: Pamuklu Basma Kumaş Örnekleri⁶²⁶

Cafercani kumaş örneği-I

⁶²⁶ Katsumi Fukasawa, “Global Focus on Knowledge, Knowledge Lecture, Lecture Series WHAT IS HISTORY? From the Workshops of History, The 11th Lecture Eurasian East-West Trade and the Cotton Fabric Road-The Movement of Technology, Culture and People”, https://ocw.u-tokyo.ac.jp/lecture_files/gf_16/11/notes/en/11fukasawa_eng.pdf (accessed on 12.07.2023).

2 北インド製の壁掛け用更紗。手描き染め、18世紀

Cafercani kumaş örneği -II

Cafercani kumaş örneği-III ve IV

**EK 7: Silvio Van Rooy Koleksiyonu, Amsterdam'daki Ermeniler,
1700 ve 1750 Yılları**

1700		1750	
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z	A Agazar Alawordi Alexan Antonzi Arutun Avarnes Avel Azarbeyde Babiz Babinn Bakas Carnet Chap Evar di Kirkeos di Druv Digan? Dixanos di Egbe di Egin Ejmas de Escan Elibo Bamelan Bapian Basa Baudric Gregory Gregio? Hadi di Jacob Jans Johannis di Lazaro van Leeuwen de Makaten de Maruch di Maruca di Marutta di Mehrab di Melchun? di Mirse Jean de Moceta de Morale di Murat di Nazaret Oskan Ovchim Ovanes Ovansjeam di Pauls de Pauls etc de Paulson di Pietro etc di Sa Kaer Sami Sarkies Saraphan Satur Savet	L de Seirahnazar de Serap Srebion Steffani etc Sutia Tessali Theodor Tigan?? Toros, Taurus etc di Wartanes d. Yargalan Zacharia Zachati?? di Zerguis	A Arutun Aver Averik Babizian Cellick di Daniel Dionoud di Gabriel Gadank Gasar Gregory di Johannes Manissar di Masse di Minas de [Elian] Nahar di Nansos di Ohan Ovan di Pauls Pauls di Petrus Saffma Sarak Savalan Savak Serap Simons Teten di Zatur
	60	60	60
	70	70	70
	80	80	80
	90	90	90
	100	100	100
	110	110	110
	120	120	120
	130	130	130
	140	140	140
	150	150	150
	160	160	160
	170	170	170
	180	180	180
	190	190	190
	200	200	200
	210	210	210
	220	220	220
	230	230	230
	240	240	240
	250	250	250
	260	260	260
	270	270	270
	280	280	280
	290	290	290
	300	300	300
	310	310	310
	320	320	320
	330	330	330
	340	340	340
	350	350	350
	360	360	360
	370	370	370
	380	380	380
	390	390	390
	400	400	400
	410	410	410
	420	420	420
	430	430	430
	440	440	440
	450	450	450
	460	460	460
	470	470	470
	480	480	480
	490	490	490
	500	500	500
	510	510	510
	520	520	520
	530	530	530
	540	540	540
	550	550	550
	560	560	560
	570	570	570
	580	580	580
	590	590	590
	600	600	600
	610	610	610
	620	620	620
	630	630	630
	640	640	640
	650	650	650
	660	660	660
	670	670	670
	680	680	680
	690	690	690
	700	700	700
	710	710	710
	720	720	720
	730	730	730
	740	740	740
	750	750	750
	760	760	760
	770	770	770
	780	780	780
	790	790	790
	800	800	800
	810	810	810
	820	820	820
	830	830	830
	840	840	840
	850	850	850
	860	860	860
	870	870	870
	880	880	880
	890	890	890
	900	900	900
	910	910	910
	920	920	920
	930	930	930
	940	940	940
	950	950	950
	960	960	960
	970	970	970
	980	980	980
	990	990	990
	1000	1000	1000

EK 8: İzmir Manifatura Tüccarları

İzmir'de birinci sınıf Manifatura Tüccarları

Papazyan-Andonyan Şirketi, Yıldızcıyan-Odabaşyan Şirketi, Avedikyan Kardeşler, Kuyumcuyan kardeşler, Topalyan kardeşler, Sukiasyan kardeşler, Ispartalıyan kardeşler, Yesayan- Bergamalıyan kardeşler, Takvor Ispartalıyan, Garabed Arabyan, Garabed Hagopyan, Hampatzum Hampartzumyan, Nazaret Gürünyan, Bedros Bakırcıyan, Sarkis Sivrihisaryan ve Şirketi, İsteyan İplikçıyan, Dikran İplikçıyan.

İzmir'de İkinci sınıf Manifatura Tüccarları

Karnig Artarmorukyan, Dadamyan kardeşler, Odabaşyan kardeşler, Edvard Karakaş, Alaverdyan kardeşler, Hayk Elmasyan, Mağakyan- İzmirliyan Şirketi, Mesrob Papazyan, Misak Panosyan ve Şirketi, Hagop Papazyan, Hagop Gümüşyan, Sarkis Artarmorukyan, Dikran Artarmorukyan, Dikran Kasparyan, Sarkis Sukiasyan ve Şirketi, Onnik Yeğyazaryan.

Üçüncü sınıf Manifatura Tüccarları

Artin Yeramyan, Artin Tokatlıyan, Avedis Kasparyan, Avedis Khaçaduryan, Çakıcıyan Kardeşler, Tekeyan ve Sağrıyan Şirketi, Khaçadur Avakyan, Mihran Boğosyan, Hovhannes Şahinyan, Hovhannes Babayan, Hagop Garabedyan, Harutyun Nevşehirliyan, Sarkis Kuyumcuyan, Sirag Boğosyan.

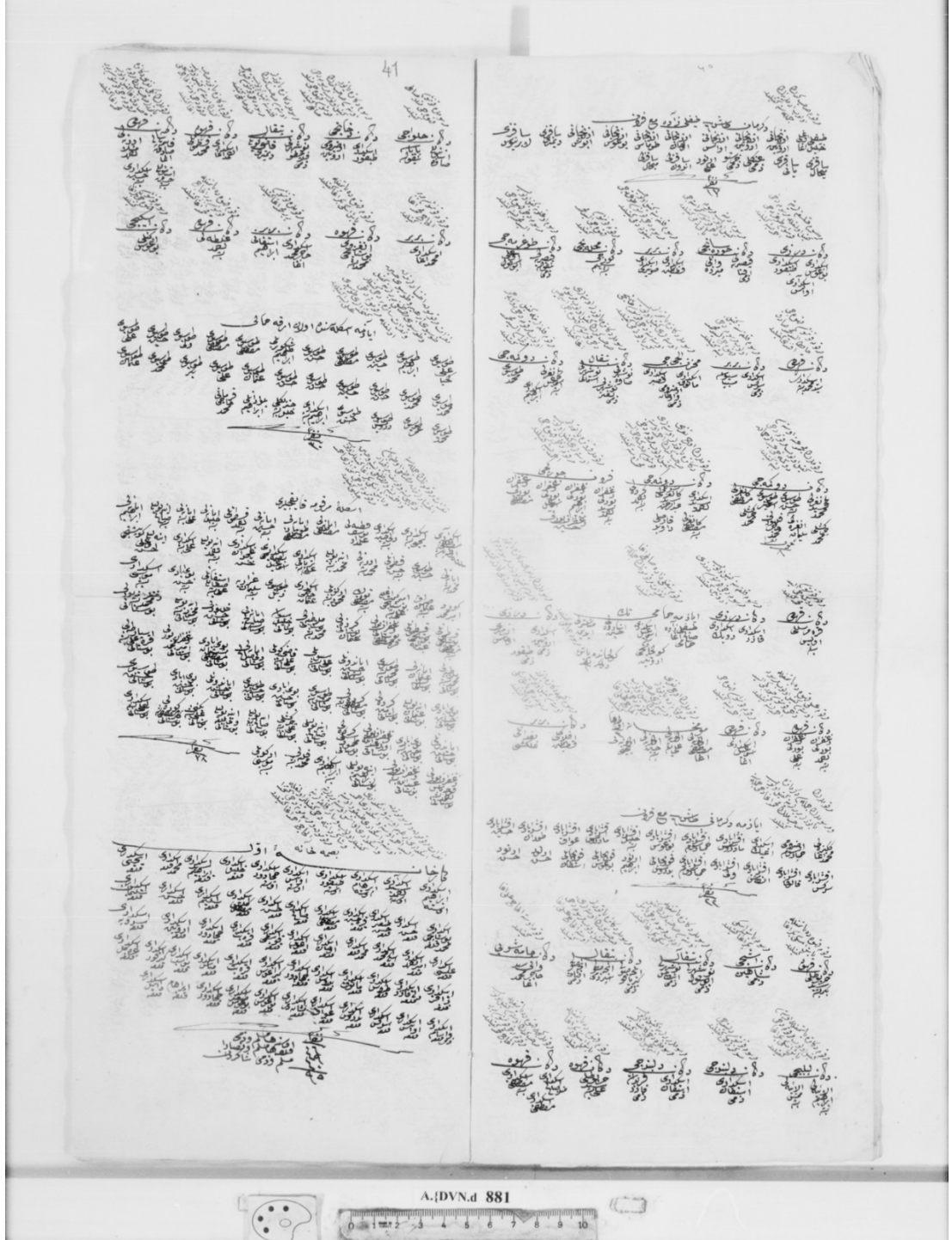
Sırmacı Tüccarları

Arakel Papazyan, Movses Tevyan, Sarkis Hampartzumyan, Sarkis Bıdımıyan, İsdepan Celepyan.

Yazmacı ve Tülbentçi Tüccarları

Artin Manuelyan, Kevork Panosyan, Kasparyan Kardeşler, Eligüzelyan kardeşler, Takvor Ğazarosyan, Garabed Hagopyan, Hayrabad Papazyan, Mıgırdiç Mağakyan, Mıhırtad Ğazarosyan, Nerses Kasparyan, Şirinyan ve Şirketi, Sarkis Ğazarosyan, S. Sivrisaryan ve Şirketi, Ohan Baklavacıyan, Ohancan Kalustyan, Kırkağaçlıyan, Levon Mıgırdiçyan, Keresteciyan.

EK 9: Esnaf Kefalet Defteri ve Nüfus Defteri

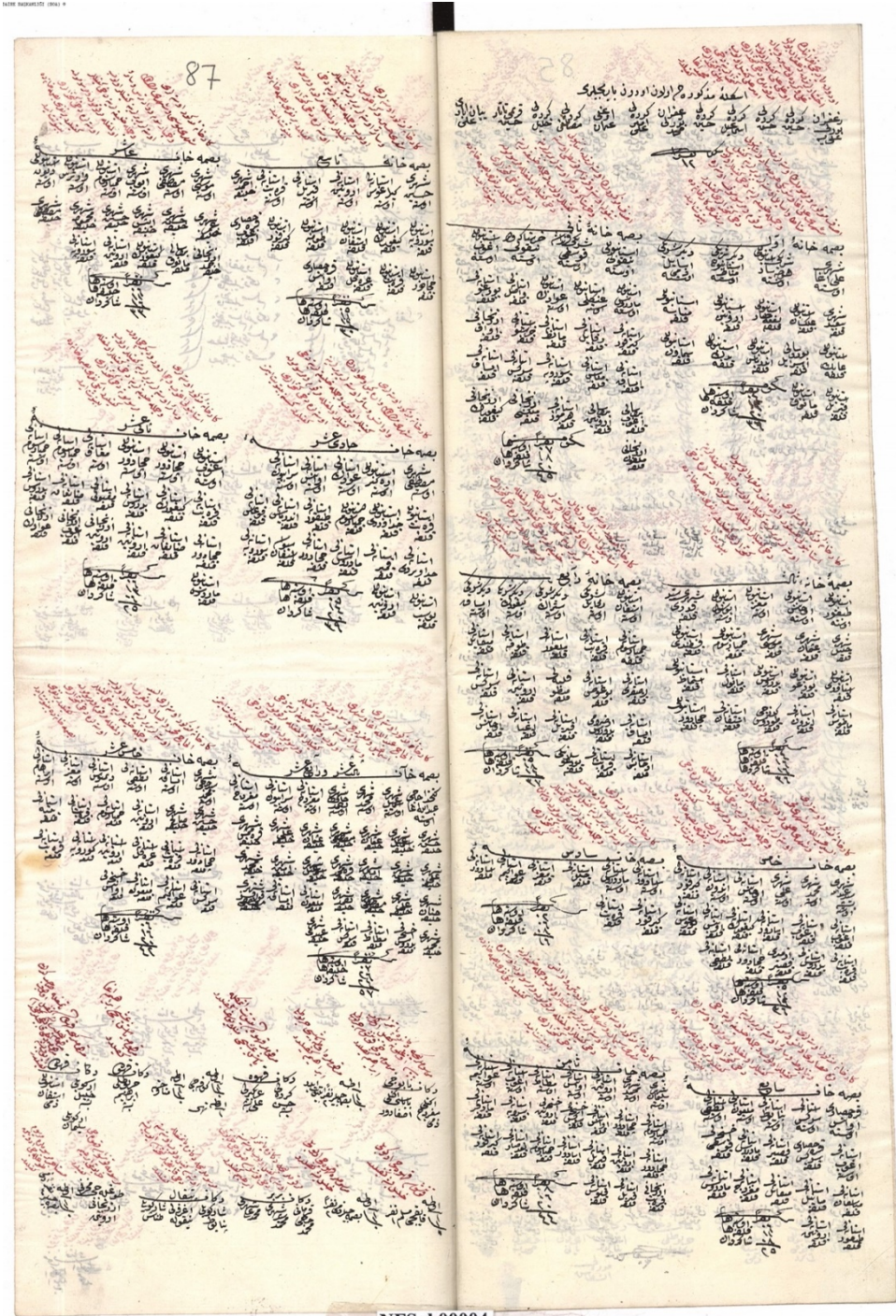
BOA. A.DVN.d. nr.881 s.41

Esnaf Kefalet Defteri (Üsküdar Ayazma Basmahanesi)

BOA. A.DVN.d. nr.881 s.42

Esnaf Kefalet Defteri (Üsküdar Ayazma Basmahanesi)

BOA. NFS. d. nr.4 s. 86-87. Nüfus Defteri
(Yenikapı Langa ve Fazlı Paşa Sarayı Basmahaneleri)

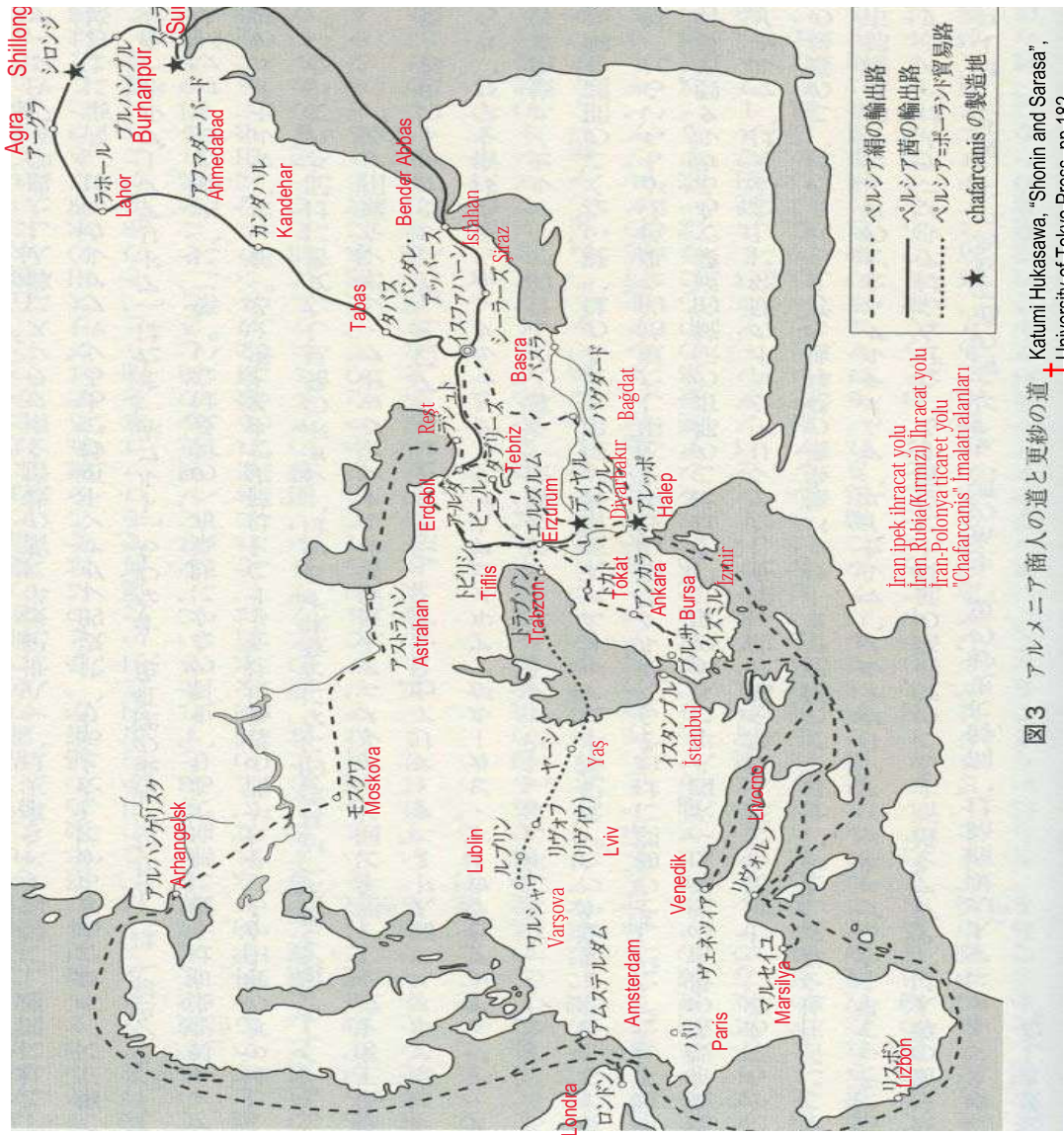
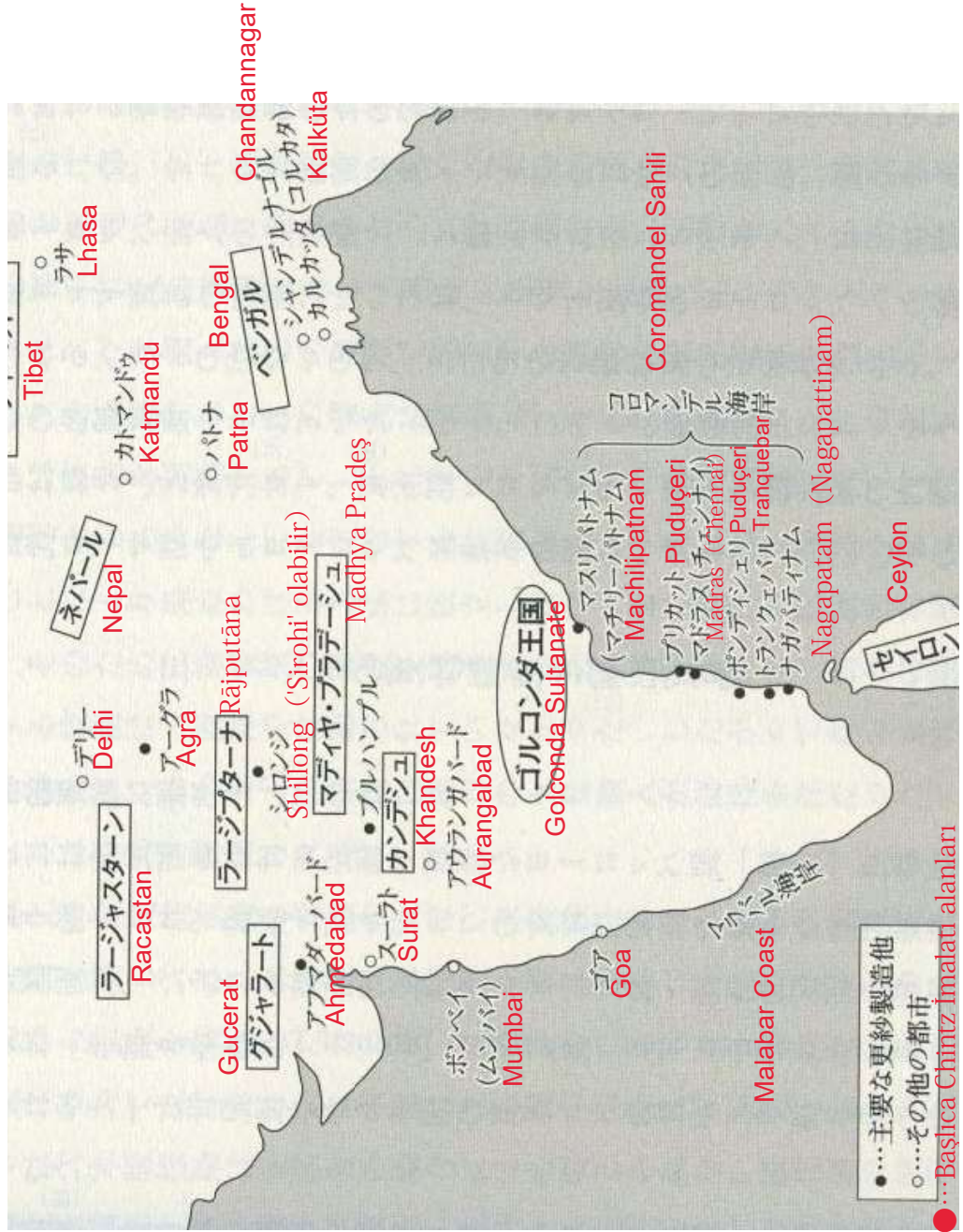

図3 アルメニア商人の道と更紗の道
 Katumi Hukasawa, "Shonin and Sarasa",
 University of Tokyo Press, pp 182

Harita 4. Ermeni Tüccarların Ticaret Yolu ve Cafercani Üretim Merkezleri

Harita 6. Hint Pamuklu Basma İmalatındaki Şehirler

Resim 1. Osmanlı İmparatorluğunda seçilmiş imalat merkezleri (17. – 18. yüzyıllar)

Harita 7. Osmanlı Pamuklu Dokuma Merkezleri (17.-18. Yüzyıl)